

QODIROVA FERUZAXON USMANOVNA
PULATOVA DILFUZA AZAMKULOVNA

INKILYUZIV TA'LIM: nazariya va amaliyot

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT VILOYATI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
F.U. QODIROVA, D.A. PULATOVA**

**INKLYUZIV TA'LIM:
NAZARIYA VA AMALIYOT**

**Pedagogika universiteti hamda institutlarining barcha
yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalar, inklyuziv ta'lim
sharoitida faoliyat yuritayotgan o'qituvchilar hamda ota-onalar
uchun darslik**

**“Yangi chirchiq book” nashriyoti
Chirchiq - 2022**

УЎҚ: 94 (575.1)
КБК 63.5 (Ў)
К-91

Taqrizchilar:

M. Jumayev – Nizomiy nomidagi TDPU professori,
S. Achilova – ChDPU Maxsus pedagogika kafedراسи dotsent
v.b., p.f.f.d. (PhD).

Ushbu darslikda imkoniyati cheklangan bolalarni inklyuziv ta'lim sharoitida o'qitishning mohiyati, inklyuziv ta'limni tashkil etishning huquqiy-me'yoriy asoslari hamda pedagogik-psixologik aspektlari yoritib berilgan.

Shuningdek, inklyuziv ta'lim sharoitida o'qitishda, ko'rishda, aqliy va psixik rivojlanishda, nutqida, tayanch-harakat a'zolarida, autistik sohasida muammolari bo'lgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash jarayonida qo'llash mumkin bo'lgan davr talabiga mos pedagogik texnologiyalar keltirilgan.

Darslikdan talabalar, o'qituvchilar, maxsus pedagog-tyutorlar, tarbiyachilar, alohida ehtiyojga ega bo'lgan bolalarning ota-onalari koreksion va rivojlantirish ishlarida foydalanishlari mumkin.

ISBN 978-9943-9166-0-9

«*Odanda qanday tashxis ekanligi muhim emas.
Unga hurmat bilan munosabatta bo'lish va
munosib hayot kechirish imkonini berish muhim.*».

Mariya Sibulskaya

KIRISH

Jahon ta'limi amaliyotida ta'lim oluvchilar ehtiyojariga moslashuvchan o'quv muhitini yaratish, variativ o'quv dasturlaridan foydalanishga bo'lgan ehtiyoj kun sayin ortmoqda. BMT ning ta'lim sohasidagi siyosati yo'naltirishidan biri bolalarning alohida ta'lim ehtiyojlari xilma-xilligini hisobga olgan holda ta'lim berishni nazarda tutadigan inklyuziv ta'lim g'oyalari ishirokchi davlatlar tomonidan keng amalga oshirilishini ta'minlash hisoblanadi. YUNESKOning inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlashga qaratilgan dasturlar alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalar va kattalar uchun xavfsiz va qulay ta'limni ta'minlashga qaratilgan me'yoriy, standartlar hamda intellektual hamkorlikni modernizatsiyalashga yo'naltirilmoqda. Inson huquqlari umumiyanon deklaratsiyasida belgilangan ijtimoiy tenglik qoidalarini amalga oshirishda ta'limning barcha uchun ochiqligini, gender jihatdan tenglikka asoslanganligini ta'minlovchi mexanizmlarini amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizda inklyuziv ta'limni ta'lim oluvchilarning ijtimoiy ehtiyojlari va shaxsiy manfaatlaridan kelib chiqqan holda ta'lim, ta'lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta'minlash asosida tashkil etishning huquqiy – me'yoriy ishlab chiqilgan. "Alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'limni tashkil etish maqsadida ta'lim muassasalari moddiy texnika bazasini mustahkamlash, o'quv dasturlarini adaptivlashtirish, sog'lomlashtiruvchi sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish hamda bu jarayonni qo'llab-quvvatlash kabi tayyorlash" kabi muhim vazifalar belgilandi¹. Boshlang'ich ta'limda o'qitish sifatini

¹Указание Республики Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Тошкент Республикасининг янги йилдаги ишлари» бора Характилар сирати маърузиси» та'лим-4947-сонли Формани.

Yaxshilash, o'quvchilarning imkoniyatlariga mos, davlat ta'lim standartlari me'yorlari inobatga olingan o'quv muhitini samarali tashkil etish, bu jarayonda tashkilotlar va jamoat institutlari hamkorligini kuchaytirishyana muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur ijtimoiy-pedagogik masalalarni hal etishda ta'lim, sog'liqni saqlash va mahalla tashkilotlarining imkoniyati cheklangan bolalarni sifatli ta'lim xizmatlari bilan ta'minlash borasidagi o'zaro manfaatli hamkorligi talab etiladi. Bu esa, boshlang'ich sinf o'quvchilarida metodik mahorat, kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning klasteri yondashuvlari, tashkiliy omillari, pedagogik-psixologik shart-sharoitlari, inkluziv sinflarda darslarni tashkil etishga qo'yiladigan didaktik talablarni aniqlashirishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 1 dekabrda PF-5270-son "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2019 yil 29 aprelda PF-5712-son "Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida", 2020 yil 6 noyabrda PF-6108-son "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohaslarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2022 yil 28 yanvarda PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida", farmonlari, 2020 yil 13 oktyabrda PQ-4860-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 12 oktyabrda 638-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ huquqiy xujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori va boshqa xujjatlarda kadrlar masalasi, ta'lim mazmunini modernizatsiyalash, jarayonni metodik va didaktik ta'minlash vazifalari belgilab berilgan.

Sanab o'tilgan vazifalarni bajarishda ushbu darslik tayanch manbaa sifatida xizmat qiladi.

I BOB. INKLUZIV TA'LIMNING MOHIYATI VA IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALAR UCHUN IJTIMOIY AHAMIYATI

1.1. INKLUZIV TA'LIMNING MAQSAD VA VAZIFALARI

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlar zaminida, eng avvalo, kelajak avlodning barkamol bo'lib ulg'ayishi, hech kimdan kam bo'lmay dunyo arenalarini zabt etishga qodir farzandlar bo'lib yetishishi kabi dolzarb masalalarni hal etish turadi. Ayniqsa, yetim va ota-ona qaramog'isiz qolgan, nogiron, rivojlanishda nuqsoni bor bolalarning ijtimoiy himoyasi hamisha davlat va jamiyatning ustuvor vazifasi hisoblangan. Ushbu vazifani amalga oshirish borasida O'zbekiston Respublikasida rivojlanishda nuqsoni bo'lgan kishilarning huquq va erkinliklarini, teng imkoniyatlarini ta'minlash, turmush faoliyatidagi cheklanish, chegaralarni bartaraf etish, ta'limni tashkil etish va boshqarishga zamonaviy yondashuv, ularning sifat va samaradorligini oshirish, jamiyatda aholining turli qatlamlari uchun ta'limning uzviylik va uzbekizligini ta'minlash borasida talaygina ishlar amalga oshirib bormoqda.

Bolalik bosqichida inson psixologo-pedagogik jihatdan kuchi ta'sirlanadi. O'sib kelayotgan bola organizmi, uning miya tuzilishining ichki imkoniyatlari chegarasizligini inobatga olgan holda tashkil etilgan korreksion-pedagogik, psixologik hamda tibbiy ishlar bolaning birlamchi nuqsonini kamaytirib, ikkilamchi nuqsonlarning oldini olishga yordam beradi. Bularning hammasi rivojlanishda nuqsoni bo'lgan bolani mustaqil, hech kimga qaram bo'lmagan holda hayot kechirishga tayyorlash omillaridir.

Bolalarning ijtimoiy reabilitatsiyasi (tiklash) va ijtimoiy adaptatsiyasi (moslashuv)-bu nafaqat qalbdagi sifatarni, balki yangi texnologiya va innovatsiyalarning paydo bo'lishi bilan tadrifiy rivojlanib bormadigan bu nozik sohada professional yondashuvni talab qiladigan sermashuqat mehnatidir. Bu sohaning takomillashuvida

nogironligi bo'lgan bolalar bo'yicha idoralararo muhtoj bolalarning ijtimoiy moslashuvi holatini o'rganish bo'yicha tadqiqotlar olib borildi.

Respublikamizda ijtimoiy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash jang'armasi tomonidan 2007 yilda «O'zbekistonda inklyuziv ta'lim» loyihasi amalga oshirilgan bo'lib, loyihada O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Navoiy shahridagi «Umr» imkoniyati cheklangan bolalarga yordam berish markazi, Samarqand shahridagi «Hayot» nomli nogironlarga yordam berish markazi, Jizzax shahridagi «Istiqbolli avlod» markazi, Qashqadaryo viloyatining Qarshi shahridagi «Umid» tashabbuslarga ko'mak berish va rivojlantirish markazi, Termiz shahridagi «Imkon» imkoniyati cheklangan bolalar va oilalarga ko'mak berish markazi, Farg'ona viloyatining Qo'qon shahridagi «Ziyo» maxsus zarurati bolalarga ijtimoiy ko'mak berish markazi, maqsadli hududlar hokimliklari, O'zbekistondagi Shvetsariya elchixonasi hamkorlik qilishi. Ushbu loyiha doirasida Toshkent, Guliston, Qarshi, Samarqand, Termiz, Andijon, Qo'qon, Nukus, Buxoro, Urganch shaharlarida joylashgan ayrim maktabgacha ta'lim muassasa, maktab, kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarda imkoniyati cheklangan bolalar aralash guruhlarda inklyuziv texnologiya asosida ta'lim-tarbiya olishdi.

Mamlakatimizda imkoniyati cheklangan bolalar ta'lim-tarbiyasi va ularning ijtimoiy hayotga moslashuviga qulay sharoitlar yaratib berilmoqda. Ularni jamiyatga integratsiya qilish, avvalo, imkon qadar salomatligini tiklash maqsadida «Imkoniyati cheklangan bolalar uchun umumiy ta'lim loyihasi» asosida ish yuritib kelinmoqda. Bunda, asosan, inklyuziv ta'lim imkoniyatlaridan foydalanish ko'zda tutilmoqda. Natijada inklyuziv ta'limni tashkil etishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini, o'ziga xos imkoniyatlarini² chuqurroq o'rganish, u bilan bog'liq muammolarni aniqlash, samaradorlik jihatlarni asoslab berish dolzarb ilmiy muammoga aylanmoqda. Chunki inklyuziv ta'lim usuli barcha bolalarning ruhiy-jismoniy holatidan qat'iy nazar ta'lim

jarayonida to'laqoni ishtirok etishini ta'minlashga qulay imkoniyat yaratadi.

Ayniqsa, u alohida yordamga muhtoj bolalarning atrofdegilar bilan mulqotda bo'lishi, ijtimoiy muhit talablariga javob bera oladigan bo'lib ulg'ayishi, o'z kundalik-maishiy ehtiyojini qondira olish ko'nikmalarini egallashi, hayotga moslashib, umumta'lim maktablariida sog'lom tengdoshlari bilan teng sharoitlarda o'qiy olishi, ular bilan o'zaro do'stona munosabatga kirishishi, darslarni o'z vaqtida o'zlashtirishi, topshiriqlarga mas'uliyat bilan yondashishi uchun qulayliklar tug'diradi. Shuni nazarda tutib, mazkur darslikda inklyuziv ta'limning o'ziga xos samaradorlik belgilarini asoslash, uni oiladan, maktabgacha ta'lim muassasalaridan boshlab oliy ta'limgacha bo'lgan uzluksiz ta'lim jarayonida yo'lga qo'yish uchun zaruriy pedagogik-psixologik yondashuv yo'llarini aniqlash ko'zda tutildi. Shunisi borki, inklyuziv ta'lim natijat nogiron bolalar o'rtasida, balki sog'lom turmush tarziga asoslangan oltada tarbiyalanayotgan bolalar o'rtasida, maktabgacha ta'lim muassasalarida, maktablarda, akademik litsey va kasb-hunar kollejlarda ham fanlarni o'zlashtirish darajasi turlicha bo'lgan o'quvchilar uchun qulay imkoniyatlar yaratadi. U orqali o'quvchilarning bir-biriga jobby ta'sir ko'rsata olishiga erishish yaxshisi natija keltiradi. Lekin ba'zan sog'lom bolalar bilan nogiron bolalar orasidagi tafovut sezilib qolishi, nogiron bola o'z tengdoshlariga qo'shilmay, tortinishi, o'z imkoniyatlaridan foydalanm olmasligi sabab uyaliq turishi, kamstilisishi, ayrimlari esa oltada haddan tashqari erka o'stirilganligi tufayli gaysarlik, injiqlik qilishi kuzatiladiki, bunday sharoitda ta'lim amaliyoti va ta'lim nizmatlarini tashkilashtirishda o'zgarishlar qilishga to'g'ri keladi. Bularning barchasi inklyuziv ta'lim jarayoni o'ziga xos murakkabliklarga ega ekanligini va shu sohada ishlaydigan o'quvchilar, sinf rahbarlari, tarbiyachilar, kasbiy mahorat ustalari zimmasiga jiddiy talablar va mas'uliyatlar yuklashini aydinlashtiradi.

Inklyuziv
ta'lim

barcha o'quvchilar uchun maxsus ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning farqliligini inobatga olgan holda ta'lim muassasalarida ilm olishda teng huquqlikni ta'minlashdir.

Inklyuziv ta'limni oltidan maktabgacha ta'lim muassasalarida, umumta'lim maktablarida, kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv muassasalarida joriy etish natijasida imkoniyati cheklangan insonlarga nisbatan umumiy munosabat o'zgarayotgani ma'lum bo'ldi. Bu esa ularning hayotda muvaffaqiyat qozonishi uchun omi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarga umumta'lim jarayonidagi barcha tadbirlarda faol va muntazam ishtirok etish imkonini beradi. Buning natijasida stereotiplar shakllanishining oldi olinib, ko'rsatiladigan individual yordam imkoniyati cheklangan bolalarni jamiyattan ajratib qo'ymaydi. Ular olgan ko'nikmalarini umumlashtirish imkoniga ega bo'lishadi. Imkoniyati cheklangan insonlar uchun ishlab chiqilgan va jamiyatga reja asosida joriy etilayotgan inklyuziv ta'lim strategiyasi o'qishning uzluksiz va muttasililigini ta'minlaydi. Oila – bolalar bog'chasi – maktab – kasb-hunar kolleji – ish bilan ta'minlash – ushbu tizim kelajakda ota-onalarga imkoniyati cheklangan bolalarini umumta'lim muassasalari va oliy o'quv yurtlariga bernalol, xavfsizramasdan olib kelishlari uchun zamin yaratadi.

Inklyuzivlik - inglizcha so'z bo'lib, **inklusif** - qo'shish, birlashtirish ma'nolarini anglatadi. Mazkur atama alohida ehtiyojga ega bo'lgan o'quvchilarni umumta'lim maktablarida sog'lom bolalar bilan qo'shib birgalikda o'qitish jarayonini ifodalaydi.

Inklyuziv ta'lim – o'quvchilarning imkoniyatlari, individual-psixologik, jismoniy nuqson va o'zlashtirish xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladigan ta'lim jarayonidir³.

Shuningdek, inkluziv ta'lim davlat siyosati bo'lib, nogiron va sog'lom bolalar o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish, inklyuziv ta'limga muhtoj bolalarni rivojlantirishdagi nuqsonlari yoki iqtisodiy qiyinchiliklaridan qat'i nazar, ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo'naltirilgan umumta'lim jarayoniga qo'shishni ifodalovchi ta'lim tizimidir.

Inklyuziv ta'lim jismoniy va psixik imkoniyatlari cheklangan o'quvchilarni sog'lom o'quvchilar bilan birgalikda o'qitishni anglatadi. Inklyuziv ta'lim bir qator muhim tamoyillarga tayanilgan holda amalga oshiriladi. Jumladan,

- Inson qadri uning layoqatlari va yutuqlariga bog'liq ekanligi prinsipi;
- har bir shaxsning his qilish va o'ylash layoqatiga egalligi prinsipi;
- har bir shaxsning mulqot qilish va tinglash huquqiga egalligi prinsipi;
- har bir shaxsning bir-biriga kerakligi prinsipi;
- shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonining aniq hamkorlik asosida amalga oshirilishi prinsipi;
- har bir o'quvchining o'z tengdoshlarining qo'llab-quvvatlovi va do'stona munosabatlariga ehtiyojmandligi prinsipi;
- turli-tumanlik o'quvchi hayotining barcha jabhalarini rivojlantirishni ta'minlashi zarurligi prinsipi kabilar.

Inklyuziv ta'limning maqsadi – alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar uchun maktabda maxsus vosita va metodlarni qo'llash orqali maxsus pedagoglarni jalb etgan holda to'siqsiz moslashtirilgan

³ *Yashovaroq o'rta maktab* – T. "O'qituvchi", 2008 – 84-87.

ta'lim muhitini yaratish, ularning jamiyatga samarali moslashuvi hamda to'laqonli uyg'unlashuviga xizmat qiladigan sifati ta'lim berishni ta'minlashdan iborat⁴.

Inklyuziv ta'limning vazifalari quyidagilardan iborat:

- rivojlanishning turli imkoniyatlariga ega bo'lgan o'quvchilar uchun har qanday kamsitishni istisno qiladigan, barcha bolalarga teng munosabatta bo'lishni ta'minlaydigan yagona moslashirilgan ijtimoiy muhitni yaratish;
  - jamoatchilik hamda ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar muammolariga nisbatan bag'ri kenglik munosabatini shakllantirish;
  - ta'lim jarayonida sog'lom bolalar bilan bir qatorda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning aqliy va ijtimoiy salohiyatlarini rivojlantirish;
  - barcha o'quvchilar uchun davlat ta'lim standartlariga muvofiq maktabgacha, umumiy o'rta, kasb-hunar va oliy ta'lim dasturlarini o'zlashtirish uchun imkoniyat yaratish;
  - o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishi, emosional-irodaviy sohasi, bilish faoliyatini faollashtirish, ijtimoiy ko'nikma va salohiyatini shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratish;
  - alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni tarbiyalayotgan oilalarga maslahat yordami berish hamda ota-onalarni farzandlariga ta'lim-tarbiya berish, pedagogik texnologiyalar, ta'lim-tarbiya metod va vositalarini qo'llash sohasida xabardorlik darajasini oshirish, ularni psixologik-pedagogik jihardan qo'llab-quvvatlash.
- Inklyuziv ta'lim jarayonida alohida ta'lim ehtiyojiga ega bo'lgan o'quvchilar sog'lom bolalar bilan birga bir maktabda, sinfda o'qitiladi. Imkoniyati cheklangan bolalar maktabga qadam qo'ygan kunlaridan boshlab alohida qo'llab-quvvatlashga muhtoj bo'ladi. Bunday qo'llab-quvvatlash ularning butun hayotlari davomida zarur hisoblanadi. Shuning uchun ham maktab ta'limning dastlabki bo'g'inlaridan boshlab, bunday o'quvchilarning ijtimoiy rivojlanishlari uchun qulay shart-sharoit yaratish talab etiladi.

⁴Уловий ёрта таълим таъликларида инклюзив таълимни таъмин этиш шартлари ўйлаб топилган. - Т.:

“Баърилар Маълумоти” 638-сон катори киласи”. 2021.

Imkoniyati cheklangan o'quvchilar bilan tashkil etiladigan ta'lim jarayoni inklyuziv ta'lim shakllarini aniqlash va uni umumiy ta'lim jarayoni bilan integratsiyalashni talab etmoqda. Bunday integratsiya ularning o'zlariga xos bo'lgan ta'limiy ehtiyojlariga mos kelishi lozim.

Imkoniyati cheklangan o'quvchilarning ta'lim muassasasida o'qishni davom ettirishlari va faqatgina o'zleri kabi imkoniyati cheklanganlar muhitida bo'lishlari ularning rivojlanishlari, ijtimoiylashishlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. O'quvchilar bir turda bo'lishi ularning muhitiga moslashishlari uchun qulay sharoit yaratadi. Bunday o'quvchilarning imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o'qitish metodlarini ularga moslashtirish, biroq aloqa o'rnatish sohasida muammolarga ega bo'lgan o'quvchilarni ular bilan uyg'unlashtirish ularning ijtimoiy rivojlanishlariga sharoit yaratmaydi. Imkoniyati cheklangan bolalar boshqa o'quvchilar bilan birxildagi xatti-harakatlarini amalga oshirish tajribasiga ega bo'lishlari kerak.

Imkoniyati cheklangan o'quvchilarga ta'lim berishning ixtiqobli shakllardan biri ularni guruhlar yoki sinflarga izchil tarzda olib borishdir. Uyg'unlashtirishdan iborat. Bunda o'quvchilarning shiftdoshlari yoki guruhdoshlari bilan aloqa o'rnatish olishlari va o'qish layoqatlarini hisobga olishlari talab etiladi.

Imkoniyati cheklangan o'quvchilar taraqqiyotining ko'lamini shug'ndar kattaki, ular uchun birxildagi ta'lim jarayonini tashkil etish imkonsizdir. Bunday sharoitda ko'plab o'quvchilar ta'lim jarayoniga qamrab olinmaydi. Imkoniyati cheklangan o'quvchilar tarkibining turli-tomanligi shuni ko'rsatadiki, ularga ta'lim berish jarayoni bir qator holatlarni mujassamlashtirishi kerak.

Imkoniyati cheklangan o'quvchilar ta'limning keng ko'lamligi va serqirraligini hisobga olgan holda umumiy o'rta ta'lim jarayoni tashkil etish talab qilinadi. Ularda me'yorda rivojlanuvchi tengdoshlari bilan qiyoslagan holda umumiy o'rta ta'lim jarayonida hayot uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalarni shakllantirish maqsadga muvofiqdir. O'quv jarayonida imkoniyati cheklangan o'quvchilarning pedagogik-psixologik

xususiyatlarini hisobga olgan holda bilimlarni taqdim etish asosida o'z tengdoshlari va yaqinlari bilan birgalikda hayotiy ko'nikmalarni egallashlari uchun sharoit yaratiladi.

Imkoniyati cheklangan o'quvchilarga turli variantlarda ta'lim berish uchun qulay sharoit yaratish kerak. Masalan:

O'quvchining bilimlarni egallash imkoniyatini hisobga olgan holda cheklangan ta'lim beriladi. Bunday ta'limning mazmuni umumiy o'rta ta'limning mazmuniga muvofiq kelishi kerak. Bunda tengdoshlari orasida hamda ular bilan umumiy tarzda muayyan vaqt davomida o'qitish amalga oshiriladi. Bu jarayonda o'quvchilarni tizimli tarzda pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlash talab etiladi.

Mazkur yo'nalishda o'quvchilar o'z tengdoshlari orasida bo'lib, ular uchun cheklangan ta'lim olish imkoniyati yaratiladi. Bunda ularning rivojlanishi bilan bog'liq holda kelib chiqqan muammolarni bartaraf etish nazarda tutiladi. O'quv jarayoni va sinf xonasidagi shart-sharoitlar imkoniyati cheklangan o'quvchilarning ehtiyojlariga muvofiq kelishi lozim. Bunday sharoitda ta'lim jarayoni individuallashtirilgan, uning muddatlari esa cho'zilgan bo'ladi. Jumladan, ko'zi ojiz o'quvchilar uchun to'g'iz yillik umumiy o'rta ta'lim jarayoni o'n yil davom etishi mumkin. Masalan, tayanch harakat a'zolarida nuqsoni bo'lgan o'quvchilar uchun boshlang'ich ta'limning maqbul varianti sifatida umumiy o'rta ta'lim dasturlari yoki ruhiy jihatdan cheklangan o'quvchilar uchun tuzilgan maxsus dasturlar yordamida amalga oshiriladi. Integratsiyaning bunday shakli samarali bo'lib, imkoniyati cheklangan bolalarga ta'lim berishda qiyoslash imkoniyati vujudga keladi. Bunda o'quvchilarning nutqi, mulogot imkoniyatlari, xatti-harakatlaridagi muammolar tengdoshlariniki bilan solishtiriladi. Ruhiy jihatdan orqada qolayotgan imkoniyati cheklangan o'quvchilardagi murakkab holatlar bilan oddiy holatlar orasidagi darajalanish sog'lom sinfdoshlarinikiga ko'ra boshqacha ko'rinishga ega bo'ladi. Shuning uchun ham o'quv jarayonida bunday o'quvchilar sinfdoshlardan orqada qolishi yoki ulardan o'zib ketishi mumkin. Bu o'z navbatida o'quv dasturlariga o'zgartirishlar kiritish, o'quvchilarga korreksion yordam ko'rsatish, intellektual

yuklamalarni ko'paytirish, ularning imkoniyatlarini cheklamagan holda dastur doirasidan tashqariga chiqishni taqozo qiladi.

Imkoniyati cheklamagan bolalar uchun inklyuziv ta'lim berish rivojlanishida muammolar mavjud bo'lgan o'quvchilarni o'z tengdoshlari bilan birgalikda o'qitishni nazarda tutar ekan, mazkur yo'nalish aksariyat bolalar uchun umumiy o'rta ta'lim maktablarida jismoniy va aqliy rivojlanishda orqada qolgan o'quvchilar uchun maxsus sinflar ochish imkonini beradi. Bunday o'quvchilarga muvaffaqiyatli ta'lim berish uchun mohirlik bilan tashkil etilgan maxsus pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlash hamda ularni integrallashtirilgan sinflardagi o'quvchilar sonini keskin kamaytirish talab etiladi. Inklyuziv ta'limning usbu varianti individual tarzda yاكuniy natijalarni qo'lga kiritishni taqozo qiladi. Shuning uchun inklyuziv ta'limning sifatini aniqlash maqsadida muayyan parametrlar va ko'rsatkichlarni (indikatorlar) belgilab olish lozim.

Jahon ta'limi amaliyotida ta'lim oluvchilar ehtiyojlariga moslashuvchan o'quv muhitini yaratish, variativ o'quv dasturlaridan foydalanishga bo'lgan ehtiyoj kunsayin ortmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta'lim sohasidagi siyosati yo'nalishlaridan biri bolalarning alohida ta'lim ehtiyojlari xilma-xilligini hisobga olgan holda ta'lim berishni nazarda tutadigan inklyuziv ta'lim t'oyalarini ish-tirokchi davlatlar tomonidan keng amalga oshirishin ta'minlash hisoblanadi. YUNESKOning ijtimoiy fanlar sohasidagi dasturlari inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlashga qaratilgan bilimlar, standartlar hamda intellektual hamkorlikni rivojlantirishga yo'naltirilmoqda. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi qoidalarini amalga oshirishda gender tenglik, ta'lim olish huquqi kafolatlarni kuchaytirish mexanizmlarini amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Dunyoda kadrlar tayyorlash tizimining asosiy va hal qiluvchi bosqichi sifatida boshlang'ich ta'limni innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish, ta'lim jarayonining tashkiliy, metodik komponentlarini, didaktik tizimini takomillashtirish bo'yicha qatori ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shu jihatdan o'quvchilarni ta'limda alohida ehtiyojlari bor bolalar bilan ishlashga kasbiy tayyorlashning nazariy-pedagogik jihatlarni

aniqlashtirish orqali inklyuziv ta'lim samaradorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Boshlang'ich ta'limda sog'lom tengqurtlari bilan birgalikda imkoniyati cheklangan bolalarning ta'lim olish ehtiyojini jahon standartlari asosida ta'minlashda tashkilotlararo maqsadi va amaliy natijalarga yo'nalgan hankorlik hamda integrativ chora-tadbirlar taqozo etiladi. Ta'lim klasteri sharoitida barcha bolaga birdak sifatli ta'limni tashkili etishda o'qituvchining roli va mavqei, ota-onalar va keng jamoatchilikning pedagogik savodxonligini oshirish taqozo etiladi.

Mamlakatimizda inklyuziv ta'limni ta'limlovchilarning ijtimoiy ehtiyojlari va shaxsiy manfaatlaridan kelib chiqqan holda, fan, ta'lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta'minlash asosida tashkili etishning huquqiy me'yori tashkili ishlab chiqqan.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Inkluziv ta'lim tushunchasini ta'riflang.
2. Inkluziv ta'limning maqsadi nima?
3. Inkluziv ta'limning vazifalarini yoritng.
4. «O'zbekistonda inklyuziv ta'lim» loyihasi qanday amalga oshirildi?
5. Imkoniyati cheklangan o'quvchilarga ta'lim berish uchun qanday sharoit yaratish kerak?

1.2. INKLYUZIV TA'LIMNING HUQUQIY-ME'YORIY ASOSLARI

O'zbekistonda nogironlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, tibbiy-ijtimoiy yordam ko'rsatish, hayot sifatini yaxshilash tizimini takomillashtirish, ularga ta'lim olish va ishga joylashishda har tomonlama ko'maklashish bo'yicha qator ishlar amalga oshirilib, xalqimizga xos bo'lgan mehr-shafqat hamda ezgulik tuyg'ularini hisobga olgan holda nogironlarning muhim

ehtiyoj va talablariga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida", 2017 yil 1 dekabrda PF-5270-son "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2019 yil 29 apreldagi PF-5712-son "Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida", 2020 yil 6 noyabrda PF-6108-son "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalari rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi farmonlari, 2020 yil 13 oktyabrda PQ-4860-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 12 oktyabrda 638-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ huquqiy hujjatlarini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli «2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi farmoni hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarida belgilangan vazifalarni amalga oshirish muhim ahamiyatga ega.

Inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilish bo'yicha qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

Mazkur hujjatlarida jamiyatimizning bir bo'laki bo'lgan maxsus yordamga muhtoj bolalarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, ularga ta'lim-tarbiya berish, ularning sog'lom bolalar qatoridan o'tin olib o'z qobiliyatini, imkoniyatlarini ko'rsata olishiga, ma'naviy kamol topishiga qaratilgan chora-tadbirlar belgilab berilgan.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 sentyabrda "Xalq ta'limi tizimiga boshqaruvning yangi tarmoqlarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3931-son qarorida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ijtimoiy kataloqlarini ta'minlovchi chora-tadbirlar samaradorligini yanada oshirish, ularning ta'lim-tarbiya (shu jumladan, inklyuziv ta'lim-

tarbiya) olishiga xizmat qiladigan moslashuv muhitini yaratish bo'yicha alohida vazifalar qayd etib o'tilgan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi PF-5712-son Farmoni bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlari sifatini yaxshilash bo'yicha:

alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar ta'lim oladigan ta'lim muassasalari binolariga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqish va tasdiqlash;

alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar o'qitiladigan ta'lim muassasalarini zarur adabiyotlar, metodik qo'llanmalar, turli kasblarga o'qitish uchun uskuna va jihozlar bilan ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish;

alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni o'qitish uchun inklyuziv ta'lim tizimini tashkil etish, umum ta'lim muassasalarini maxsus moslamalar (ko'tarish qurilmasi, pandus, tutqich va boshqalar), shuningdek tegishli kadrlar (maxsus pedagog, bolalarni ruhiy-pedagogik kuzatish bo'yicha mutaxassislar) bilan ta'minlash;

jamoatchilik o'rtaida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning bilim olish huquqi, inklyuziv o'qitishning mazmun-mohiyati haqida tushuntirish ishlarini olib borish;

o'quvchilarning jismoniy va aqliy talab-ehtiyojidan va ta'lim muassasalarining geografik joylashuvidan kelib chiqqan holda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar o'qitiladigan ta'lim muassasalarini optimallashtirish;

alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning moslashishi va integratsiyasi uchun maktab-internetlarni bosqichma-bosqich maxsus jihozlar bilan ta'minlash;

alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan har bir bolaning inklyuziv ta'lim olish huquqini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish kabi vazifalar belgilangan.

“Zamonaviy maktab”larni qurishda ushbu maktablarda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni o'qitish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, ular uchun maxsus infrazuzilma bo'lishi va

jihozlanishini ta'minlash maqsadida inklyuziv ta'limni tashkil etish bo'yicha “Zamonaviy maktab”ga qo'yiladigan me'yoriy talablar loyihasi ishlab chiqildi.

Bundan tashqari, alohida ta'lim olish ehtiyoji bo'lgan bolalar va ularning ota-onalariga korreksion pedagogik yordam olishida va kasbga yo'naltirishda ta'lim muassasalari har tomonlama yordam ko'rsatishi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 12-oktyabrda 638-son qarori bilan tasdiqlangan “Umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi to'g'risida”gi Nizomda belgilab berilgan.

Imkoniyati cheklangan bolalar bilan boriladigan korreksion tarbiyaviy ishlarining huquqiy asoslarini yanada takomillashtirib borish zamon talabidir.

Jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan yordamga muhtoj bolalar davlatimizning teng huquqli a'zolari. Ularni uzluksiz ta'lim tizimidagi barcha muassasalarda hamma qatori ta'lim olishi va tarbiyalanishini ta'minlash bizning asosiy vazifalarimizdan biridir.

Insonlarning nogironlarga nisbatan munosabatini o'zgartirish, atroflarini ularning jamiyatda to'liq va teng huquqli ishtiroki haqida sabardor qilish nogironlarning dolzarb muammolarini hal etishda o'z ta'minlab olinayotgan ega. “Nogiron” tushunchasini muomaladan chiqarish va uning, eng avvalo, inson ekanligini hisobga olgan holda umumiy e'tirof etilgan “nogironligi bo'lgan shaxs” atamasini kiritish va BMTning Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasini ratifikatsiya qilishga tayyorgarlik ko'rish bo'yicha amaliy chora-tadbirlar tashkil etilishi ham quruvchilardir. O'zbekiston Respublikasining «Bola huquqlari kafolatlari» haqidagi Qonuni har bir bola o'z oilasida tarbiyalanish huquqini kafolatlaydi, bola huquqlarini himoya qilish bo'yicha davlat siyosatini belgilaydi, davlat organlarini bola huquqlarini ta'minlash bo'yicha kafolatlarini belgilaydi.

BMT'omnidan 1948 yilda qabul qilingan “Inson huquqlari umum jahon Deklaratsiyasi”da “Ta'lim olish har bir insonning asosiy va ajralmas huquqi” ekanligi alohida e'tirof etilgan. “Inson

huquqlari umum jahon Deklaratsiyasi” barcha insonlarning huquq va erkinliklarini kafolatlar ekan, bu Deklaratsiyaning barcha bandlari maxsus ehtiyoji insonlarga ham tegishligi aniqlandi. Nogiron shaxslarning huquqlarini yanada mustahkamlash va kafolatlash maqsadida BMT 1975 yilda “Nogiron shaxslar huquqlari to’g’risida”gi Deklaratsiyani qabul qildi. Mazkur Deklaratsiyada ta’kidlanishicha:

“Nogironlar shaxsiyatini hurmat qilish huquqi ularda tug’ilishi bilan mavjud bo’ladi. Nogironlikning kelib chiqishi, tabiati va jiddiylik darajasidan qat’iy nazar, fuqaro o’z yoshidagi tengdoshlari bilan bir xil huquqlarga egadirlarkim, shu bilan birga ular mumkin qadar to’laqonli yaxshi hayot kechirish huquqiga ham ega” (“Nogiron shaxslar huquqlari to’g’risida”gi Deklaratsiya, 3-moddasi).

Xuddi shunday bolalarni huquqlarini muhofaza qilish maqsadida BMT 1989 yilda “Bolalar huquqlari to’g’risidagi Konvensiya”ni qabul qildi. “Bolalar huquqlari to’g’risidagi Konvensiya” bolalarning huquqlarini hamma joyda himoyalash maqsadida ishlab chiqilgan inson huquqlari borasidagi halqaro shartnoma hisoblanadi. U qariyb butun jahon mamlakatlari tomonidan ratifikatsiya qilingan. Konvensiyani ratifikatsiya qilgan 191 mamlakat ko’ngilli tarzda zimmlariga “Bolalar huquqlari to’g’risidagi Konvensiya” qoidalarini ma’muriy qonunchilik, sud va boshqa cho’ra-tadbirlar yordamida hayotga tatbiq etish majburiyatini oldilar. “Bolalar huquqlari to’g’risidagi Konvensiya” kompleks va ko’p qirrali xarakterda bo’lib, bu barcha bolalar uchun inson huquqlarining fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy singari jabhalarni qamrab olgan yagona Konvensiyadir.

Nugsonli bolalarning o’quv imkoniyatlari asosiy o’rinda turadi. Barcha nugsonli bolalarning nugsonlarini erta aniqlab ta’limga jalb qilish imkoniyatini topmoq kerak. Shunday qilib, yuqorida keltirilgan barcha huquqiy me’yoriy hujjatlar, xalqaro forum Konferensiyalar asosida maxsus ehtiyoji bolalar ham jamiyatning

to’laqonli va tenghuquqli a’zosi ekanligi e’tirof etilib, ular ta’limida ahobida yangicha yondashuv maydonga keldi. Ushbu ta’lim shakllari inklyuziv va integratsion ta’lim deb ataldi.

“Nogiron shaxslar huquqlari to’g’risida”gi Deklaratsiyaning mazmunidan shu narsani tushunish mumkinki, nogiron fuqarolar uchun jamiyat hayotida to’liq ishtirok etish kafolatlanadi. Ammo mazkur deklaratsiyada nogiron bolalar, ularning ta’lim olish imkoniyatlari va barcha davlatlar tomonidan imkoniyati cheklangan bolalarning huquqlari batafsil yoritilganligi aniqlandi. Bu xususda Suleymenova R.A. fikricha “Agarda nogiron bolalarning uzjamoalari va butun jamiyati ijtimoiy hayotiga jalb etish imkoniyatlari radetitsaularning imkoniyatlari keskin kamayadi” degan fikrni bildirdi. “Ta’limning uzluksizligi, yangi global iqtisodiyotning kalitidir. Ta’lim rivojlanish, ijtimoiy taraqqiyot va inson ozodligi uchun tub ahamiyatga ega” deb ta’kidlaydi.

Imkoniyati cheklangan har bir bolaning o’z oilasida yashab tarbiyalanish huquqini ta’minlash maqsadida ta’limning ustuvor shakli sifatida umumiy, ya’ni inklyuziv ta’lim belgilangan. Bu ta’lim imkoniyati cheklangan bolalarga oilada yashash, ota-ona mehridan bahramand bo’lib o’z mahallasida tengqurlari orasida umumiy ta’lim olish imkonini beradi.

«Bolalar huquqlari to’g’risidagi Konvensiya» maxsus ehtiyoji bolalarning ham barcha huquqlarini kafolatlar ekan, «barcha huquqlar— barcha bolalarga» tamoyili e’tirof etiladi.

Bu borada «Bolalar huquqlari to’g’risidagi Konvensiya»da maxsus ehtiyoji bolalarning ta’lim tarbiyasi xususida: «Nogiron bolalarning maxsus ehtiyojlarini aniqlab, uning ijtimoiy hayotga qo’shishishi va shaxs sifatida rivojlana olishiga yetaklovchi vosita hisoblangan ta’limga, ta’lim olishga har tomonlama yordam berilishi lozim», deb ta’kidlangan. Bu qonunga binoan, maxsus ehtiyoji bolalar ham jamiyat hayotida to’liq ishtirok etishi, milliy e’tiqod va madaniyatiga ham ohang bo’lib o’sishi, uning boyliklaridan, go’zalligidan bahra olib jamiyatning rivojiga hissa qo’shishlari katta ahamiyatga egadir.

Alohida ehtiyoji bolalar barcha bolalar kabi, teng huquqli

bo'lib ular bilan bir jamoada yashash va birgalikda ta'lim olish huquqiga egadirlar. Alohida ta'lim olish esa bu huquqni cheklaydi va o'z-o'zini namoyon qilish imkoniyatlaridan mahrum qiladi. Alohida ehtiyojli bolalar ularning cheklangan imkoniyatlari tufayli alohida o'qitilishi ularning ijtimoiylashuvini chegaralab, mustaqil hayotga tayyor bo'lishini qiyinlashtirishiga olib keladi. Birlashtirilgan, inklyuziv ta'lim – inson huquqlarining dolzarb muammosi bo'lib kelgan. Hali juda ko'p bolalar ota-onalarining bola uchun qulay sharoiti mavjud, deb hisoblagan maxsus internatlarda o'qitilishi tarafdori bo'lib kelmogda. Lekin voyaga yetgan katta yoshli nogironlar, o'zlarini inklyuziv ta'lim shartlarini boshidan kechirgan deb ta'rifiab, alohida ta'limning bekor qilinishini talab qilmogdalar. Chunki "qulay, imtiyozli sharoitda, hamma narsa tayyor bo'lgan sharoitdan chiqgach, tashqariga moslashish, o'z o'rni topish mashqatli uzoq yillar davom etadi. Har bir bolaning ta'lim olishdagi teng huquqliligini ta'minlash har qanday diskriminatsiya va kamstisishlarning oldini olishga xizmat qiladigan inklyuziv ta'lim tushunchasi ham qonuniy kuchga kiritilishi uzoq kutilgan yangiliklardan biri hisoblanadi.

Shular nazarda tutilgan holda hozirgi kunda birlashtirilgan – inklyuziv davlat siyosati darajasida ko'rilmogda. Birlashtirilgan ta'limga o'tish jarayoni uchun quyidagilar amalga oshirilishi talab etiladi:

- Ta'limda alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalarga munosabatlarining o'zgarishi;
- Otilaning bunga tayyor bo'lishi;
- Maxsus maktab ta'limida bolalarning o'qitilish vaqti qisqartirilib bolalar boshlang'ich bosqichda reabilitatsiya bo'lishini ta'minlovchi shart-sharoitlar yaratilishi;
- Maxsus maktab ta'limi sohasi malakali mutaxassislar bilan ta'minlanishi, korreksiya va reabilitatsiya jarayonini sifatli va tezkor amalga oshirilishi uchun zarur jixozlar bilan ta'minlanishi;
- Maxsus maktab ta'limi va oila hamkorligiga erishish, oilaning reabilitatsiya jarayonida faol bo'lishiga erishish

(qo'shimcha uydas hug'ullanish, repititor, maxsus psixolog maslahati orgali).

Umumta'lim maktablarni birgalikdagi – inklyuziv ta'limga tayyorlash:

- Maxsus infrastruktura yaratish;
- Maxsus mutaxassislar bilan ta'minlash;
- Ehtiyojlarga mos texnik va o'quv moslamalari bilan ta'minlash (maxsus lampalar, eshitish apparatlari, Brayl moslama komplekti, aravachalar uchun maxsus partalar va hk.).

O'zbekistonda oilaviy sharoitidan qat'iy nazar, barcha bolalar davlat umumta'lim maktablarga qatnaydi. Bu davlat tomonidan kafolatlangan. Faqat xohlovchilar o'z yonidan pul to'lab xususiy maktablarda o'qishi mumkin. Lekin imkoniyati cheklangan bolalarning boshqa sog'lom bolalar bilan teng sharoitda o'qiyotgani haqida maqtanib bo'lmaydi. Bu borada muammolar ko'p. 2020 yil 13 oktyabrda qabul qilingan «Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Prezident qarorida bu boradagi asosiy muammolar ko'rsatilgan:

- alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalar o'qitiladigan ayrim ta'lim muassasalarida ular uchun to'siqsiz muhit va imkoniyatlar yaratilmagan;
- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar o'qitiladigan ta'lim muassasalari zarur adabiyotlar, metodik qo'llanmalar, turli kasblarga o'qitishga mo'ljallangan uskuna va jhozlar bilan to'liq ta'minlanmagan;
- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning bilim olish huquqi, inklyuziv ta'lim tizimining mazmun-mohiyati haqida jamoatchilik o'rtasida tushuntirish ishlarini olib borish yo'lga qo'yilmagani natijasida ota-onalar alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan farzandlarini umumta'lim muassasalarida o'qitishi mumkinligi haqida yetarli ma'lumotga ega emas;
- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'limga jalb qilish bilan bog'liq muammolarni hal etish

masalalariga mahalliy ijro hokimiyati organlari tomonidan yetarli e'tibor qaratilmayapti;

➤ pedagogika yo'nalishidagi OTMlar o'quv dasturlariga inklyuziv ta'lim berish metodikasiga oid fanlar kiritilmagan;

➤ pedagogika va metodika fanlariga oid darsliklarda inklyuziv ta'lim dasturlari kiritilmagani, shuningdek, bo'lajak pedagoglarning alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar jalb qilingan ta'lim muassasalarida amaliyot o'tamayotgani ularning kasbiy tayyorgarlik sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Shunday vaziyatda 86 ta ixtisoslashtirilgan maktabda 21,2 mingdan ortiq, sanatoriy turdagi maktab-internatlarda 6,1 mingdan ortiq, uy sharoitida esa 13,3 ming nafar o'quvchi uyda ta'lim oladi. 2020 yil statistikasiga ko'ra, O'zbekistonda 3,2 mingdan ortiq umumiy o'rta ta'lim maktablarida 13 ming nafarga yaqin o'quvchilar inklyuziv ta'lim bilan qamrab olingan.

Prezident qarori bilan 2025 yilgacha inklyuziv umumta'limni bosqichma-bosqich joriy etish masalasi qo'yilgan. Bunda imkoniyati cheklangan bolalarning maktablariga kelishi uchun to'siqsiz muhit yaratish, yangi quriladigan maktablarni xuddi shunday sharoitlar bilan qurish, pedagog kadrlar tayyorlash, o'quv bazasini takomillashtirish kabi vazifalar belgilangan.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Inklyuziv ta'lim rivojlantirish qanday me'yoriy-huquqiy hujjatlarda ko'rsatib berilgan?
2. BMTning "Nogiron shaxslar huquqlari to'g'risida"gi Deklaratsiyasining 3-moddasida nogiron shaxslar haqida nimalar deyilgan?
3. 2020 yil 13 oktyabrda qabul qilingan «Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chorra-tadbirlari to'g'risida»gi Prezident qarorida qanday muammolar ko'rsatilgan?

1.3. INKLYUZIV TA'LIMGA OID XORLIJY TAJRIBALAR SHARHI

Inklyuziv ta'lim bo'yicha xorijiy tajribalar tahlil qilinganda, masalan, Rossiya Federatsiyasida o'qituvchini imkoniyati cheklangan bolalar ta'limiga tayyorlashning asosiy yo'nalishlari "Umumta'lim tashkilotlari pedagog xodimlari kasbiy darajasini oshirishning kompleks dasturi"da (2014 y.) aks ettirilgan bo'lib, bugungi kunga qadar ushbu kasbiy standart pedagogik ata'lim sohasi bo'yicha kadrlar tayyorlash tizimi malaka talablarini ishlab chiqishda asos sifatida qo'llanilib kelinmoqda.

Ushbu davlatning bir qator oliy ta'lim muassasalarida oliy kasbiy ta'lim standartlariga muvofiq pedagoglar va inklyuziv ta'lim sohasidagi mutaxassislarini "Psixologik-pedagogik ta'lim" yo'nalishida tayyorlab kelinmoqda. Bugungi kunda imkoniyati cheklangan bolalarni normal rivojlanayotgan tengqurlari bilan teng ta'lim jarayoniga jalb qilishga zaruratni hozirgi kunda ta'minlash zarur. Shuning uchun inklyuziv ta'lim rivojlanishining hozirgi bosqichida uni amalga oshirish uchun pedagoglarni tayyorlashda huquqiy salq ta'limi boshqarmalari metodik xizmati, OTMlari darajasida ta'lim klasteri tizimiga alohida rol ajratiladi. Xalqaro mutaxassislar orasida "inklyuziv ta'lim" atamasi 1994 yilda Nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya va Alohida ehtiyojli shaxslar ta'limi sohasidagi tamoyillar, siyosat va amaliy faoliyat to'g'risidagi Salamanka deklaratsiyasida rasmiy qabul qilingan edi. O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasidagi amaliyotga inklyuziv ta'lim g'oyalarni joriy qilish bir qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar, jumladan, ... va boshqalar bilan mustahkamlab qo'yilgan.

"Inklyuziya", "inklyuziv ta'lim" atamalari keng qo'llanishiga qaramasdan, ushbu tushunchalarning mohiyatini aniqlash masalasi hozirgacha bahali bo'lib qolmoqda, bu bizning fikrimizcha, tadqiqotchilarning ushbu fenomenaga har turlı metodologik yondashuvlari bilan bog'liq. Ta'lim sohasida inklyuziv yondashuvning evolutsioniyat jamiyatning nogironlik to'g'risidagi tushunchasi o'zgarishiga asoslangan edi. XX asrning 1960-yillari

o'rtasigacha mavjud bo'lgan salomatlik imkoniyati cheklangan odamlarni ajratib qo'yishni nazarda tutuvchi tibbiy model o'rtiga XX asrning 1980-yillari o'rtasigacha davom etgan normalashtrish modeli keldi. Bu model salomatlik imkoniyati cheklangan odamlarni jamiyatga integratsiyalashni nazarda tutar edi. Hozirgi vaqtda salomatlik imkoniyati cheklangan bola ta'limdagi to'siqlar va muammolar jamiyat ta'lim tizimining atrofdagi odamlar bilan o'zaro munosabatlari nomukammalligini keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan ijtimoiy modelga o'tish tendensiyasi kuzatilmogda.

N.V.Borisova, S.A.Prushinskiy ta'kidlaydiki, inklyuziv ta'lim tayanadigan ijtimoiy modelga ko'ra, "nogironlikning sababi faqat kasallikning o'zida emas, balki jamiyadagi mavjud jismoniy (ijtimoiy tuzilmalar va tartiblarga doir) va tashkiliy (munosabatlarga doir) to'siqlar, stereotiplar va noto'g'ri qarashlardir."

S.V.Alexinaning fikricha, "inklyuziya-ijtimoiy munosabatlarni insonparvarlashtirish va imkoniyati cheklangan shaxslarning birgalikda sifati ta'lim olishga huquqlarini tan olish maqsadlarini tushunishning bir xil ma'noda bo'lishini nazarda tutuvchi ijtimoiy konsepsiya" hisoblanadi. Inklyuziv ta'limni eng umumiy tarzda ta'lim siyosati va amaliyotining umumiy ta'lim asoslariga eng ko'p darajada tegishi bo'lgan yangi istiqbolli strategik yo'nalishi sifatida belgilanadi. Inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirishning xalqaro tajribasi uzoc muddatli izehil, uzluksiz, bosqichma-bosqich va kompleks yondashuv xususiyatiga ega strategiya sifatida 1960 yillardan hozirgi kunlargaacha amalga oshirilmogda.

Xorijda inklyuziv ta'limni joriy qilish tajribasining tahlili ko'rsatdiki, uning rivojlanishi turli mamlatlarda nogiron bolalarning ta'lim olish huquqlarini amalga oshirishga, me'yoriy-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish va manfaatdor doiralarda inklyuzivani tashkil qilish muammolarini muhokama qilishga yo'naltirilgan fuqarolik munosabatining shakllanishidan boshlangan.

N.N.Malofeyevning fikricha, faqat shu bosqichlardan keyingina inklyuziv ta'lim g'oyalari amaliyotga tatbiq qilishga o'tish amalga oshirildi. Inklyuziv ta'limni joriy qilish jarayonida to'siqlarsiz muhitni tashkil qilish qiyinchiliklarigina: panduslar

borligi, maktabning bir qavatli dizayni, umumiy foydalanish joylari rini qayta jihozlash, shartlar jadvaliga mutaxassis defektologlarni kiritishigina emas, balki "Keng tarqalgan stereotiplar va noto'g'ri tushunishlar, shu jumladan, o'qituvchilar, o'quvchilar va ota-onalarning integratsiyaga tayyorligi yoki rad etishidan iborat" ijtimoiy xususiyati qiyinchiliklar ham mavjud. SHU munosabat bilan inklyuziv ta'lim g'oyalari amaliyotga joriy qilish, birinchi navbada, maktab jamoasi tomonidan inklyuziya qadriyatlarini tan olish, har bir bolani uning "boshlanishdagi" imkoniyatlaridan qat'iy nazar, rivojlanishga ehtiyojini amalga oshirish, individuallikni qo'llab-quvvatlash zarurligini tushunish bilan bog'liq ta'lim muassasasining inklyuziv madaniyatini yaratishni nazarda tutadi.

T.Bur va M.Eynskoning fikrlaricha, "o'tkaziladigan islohotlar va o'zgartirishlarning asosi hisoblanadi.., hamkorlikda ishlash g'oyalarga qo'shilib, o'zining barcha ishtirokchilari rivojlanishni rag'batlantiradigan ... xavfsiz va murosali jamoani yaratishga yordam beradi, ta'lim va o'qitish siyosati va amaliyotini o'zgartiradi". Inklyuziv madaniyat kasbiy pedagogik faoliyat jihatidan kasbiy pedagogik madaniyatning tarkibiy qismi hisoblanadi va olinlar tomonidan "inklyuziv ta'lim qadriyatleri va texnologiyalarini yaratish va o'zlashtirishga yordam beruvchi, bilimlar, ko'nikmalar, ijtimoiy-shaxsiy va kasbiy kompetensiyalar tizimni integratsiyalovchi, pedagogga inklyuziv ta'lim sharoitida samarali ishlash imkonini beruvchi integratsiyalashgan shaxsiy sifat" deb belgilanadi. Tadqiqotchilar ta'kidlaydiki, "inklyuziv madaniyatning rivojlanishi uchun imkoniyati cheklangan bolalarning o'zlar va ularning ota-onalari ta'lim sharoitlari va natijalari uchun mas'uliyatni o'zlariga olishda faol bo'lishlari prinsipial jihatdan muhim". O'zbekistonda bolalar baxtiyor, jipslashgan jamoa bo'lib kamol topishi uchun hamma sharoitlar yaratilgan.

Hatta ko'plab davlatlarda maxsus yordamga muhtoj bolalarni yuqori natijali kamol topirishda kompensator imkoniyatlarni rivojlantirish hamda ijtimoiy moslashtirishni ta'kidlashga yo'llan qo'yish maqsadida umumta'lim maktablarida ta'lim berish dnoiy va amaliy davlat siyosati rejasiga kiritildi.

“Ta’lim tizimi shunday bo’lishi keraki deb yozadi L.S.Vigotskiyning fikricha nuqsонli bolaning tarbiyalashning vazifasi boladagi nuqsонlarni kompensatsiya qilish va uning hayotga integratsiyasini ta’minlash deb xisoblaydi va buning uchun shunday ta’lim tizimini yaratish keraki maxsus yordamga muxtoj bola o’qish jarayonida xar tomonlama rivojlansin. Ya’ni, L.S.Vigotskiy umumiy va maxsus ta’limni uyg’unlashtiradigan ta’lim tizimini tashkil etish-maxsus yordamga muxtoj bolalarni umumta’lim tizimida o’qitishni e’tirof etgan.

Bir qator chet mamalakatlarning tajribasini o’rganish jarayonida bizga shu narsa ma’lum bo’ldiki, taxminan 1970-yillardan boshlab nogironlarning ta’lim imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida normativ aktlar paketi ishlab chiqildi va joriy qilimogda. Shunday qonunlarni va boshqa shunga o’xshash hujjatlarni hayotga tadbiiq etish, sog’lom bolalar bilan nogiron bolalarni huquqjihatidan barobar ko’rishning kompleks chora-tadbirlarida ifodalannmogda. Bu imtiyozlar tartibi sog’lom bolalar bilan nogiron bolalarning jamiyatda bir xil imkoniyatlarga ega bo’lishlariga yordam beradi.

AQSH va Yevropa ta’limi siyosati tarixi davomida o’zlarining bir qancha rivojlanish yo’nalishlarini ishlab chiqdilar:

- maktab desegregatsiyasi;
- ta’limga kirish imkoniyatlarini kengaytirish;
- meysriling;
- integratsiya;
- inklyuziya.

Meysriling – bu shunday strategiyaki, bunda nogiron bolalar o’z tengdoshlari bilan bayramlarda, turi xil darsdan tashqari vaqtlarda mulogot qiladilar, ayrim bolalar ommaviy maktablarning sinflariga ham kiritilib, ular ta’lim olish maqsadida emas, balki o’z tengdoshlari bilan jittimoiy munosabatlariga kirishish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida kiritiladi.

Inegratsiya-bu ruxiy va jismoniy nuqsonga ega bo’lgan bolalar ehtiyojlariga ko’ra ta’lim jarayonini amalga oshirish; ular nogiron bolalar uchun moslashtirilmagan maktablarga boradilar,

lekin maktabga borish majburiy emas, bu ularning xoxish-intaklaridan kelib chiqadi.

Yugoridagi yondashuvlar bir qancha nazariy yo’nalishlarga moslanadi:

- jittimoiy odiylik nazariyasi;
- inson huquqlari, insonning rivojlanishiga nisbatan jittimoiy tuzum nazariyasi;
- strukturalizm;
- jittimoiy tanqid.

Agar nogiron o’quvchilarning ta’lim tizimi nazariyasi xaqida gapiradigan bo’lsak, u xolda U.Bronfenbrennerning 1979 yil ishlarini esga olish kerak. Bu olimning fikricha inson rivojlanish jarayonida ya’ni ulg’ayotgan, o’sayotgan individ atrof-olamni keng, differentsiyalashgan va adekvat anglay boshlaydi. Bunday bo’larning sababi vaqt o’tishi bilan bolalar o’zlarining jittimoiy- jittimoiy muhitlarini o’zgartirib, xarakat va mulogotga katta qiziqish bilan qaraydilar. Shuning uchun ham o’quvchilarning sog’-avorlarini nazorat qilish emas, balki ularda o’z-o’zini boshqarish malakalarini rivojlantirish kerak.

Yana bir shunga o’xshash konsepsiya Brim konsepsiyasidir. 1975 yilda konsepsiya yugoridagi fikrning davomi xisoblanadi, ya’ni uning ta’kidlashicha xar bir insonning o’z ta’lim dasturi, qonun-qoidalar bor. Shuning uchun ham biror bir guruhning faolliyatida, ularning qonun-qoidalarini o’rganmay turib, ishtirok eta olmaymiz. Shuningdek o’quvchilar maktab qonun-qoidalarini o’zlashtirib olishlari, o’qituvchilar esa ularga o’quv muvassafing jittimoiy va tashkiliy tizimini mukammal o’rganadilar kerak.

AQSHda 1975 yildan 1914 yilgacha majburiy maktab ta’limi joriy qilingan edi. Shunga muvofiq ravishda aqlli zaif kasallangan va tashvaf og’ir, bir, jimmoiy nogironlar uchun muvassaf so’fiar tashkil qilingan

edi. Bu vaqtda Milliy ta'lim assotsiatsiyasi maxsus ta'lim Departamentini tashkil qildi. Aqliy qobilyatni tekshirishga mo'ljallangan testlar, psixologik nazariyalar rivojlandi, ishchi kuchi ko'payta boshladi. Bu omillar maktab tizimiga ta'sir qila boshladi, ya'ni o'quvchilar orasidagi individual farqlar va aniqlash va ularni o'lbash tamoyillari tuzildi.

60-70-yillarda nogiron o'quvchilarning omadsizligida maktabni aybdor hisoblab, maktablarga qarshi norozi ovozlari kuchaydi. Djevn Merser 1971 yil tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, xar bir ijtimoiy tizim insonga yangi tushunchalarni beradi, shuning uchun nogironlik ijtimoiy kelishuvlarning mahsuli hisoblanadi.

1962 yilda Reyxolds va I.Denoning takliflari asosida "servislar kaskadi" degan tushuncha joriy qilindi. Bu shunday modelki, bu model asosida kasalxonada yoki uy sharoitida, maxsus maktab yoki maxsus sinflarda bilim olayotgan nogiron o'quvchilarning, uningdek umumta'lim maktablardagi o'quvchilarning xoxish-itsaklarini inobatga olgan holda turli qo'shimcha xizmatlar ko'rsatilishi ko'zda tutiladi.

1977 yildagi "Hamma nogiron bolalar uchun ta'lim tizimi" haqidagi qonunda qo'shimcha xizmatlar turi ko'rsatilgan bo'lib, bu xizmatlar o'quvchilarni maxsus ta'limni olishlariga yordam beradi. Bunday xizmatlarga quyidagilar kiritilgan: transport, logoped, audologiya, psixologiya, fizioterapiya, tibbiy xizmat, maktab shifokori yoki hamshirasi, ijtimoiy xodim, psixologlarni maslahat berishi.

1990 yillarda AQSHda barcha nogiron bolalar uchun ta'lim haqidagi qonun ishlab chiqildi. Uning tamoyillari bilan individuallashtirilgan ta'lim, shu bilan birga nogiron ta'limi xaqidagi qonun ham ishlab chiqildi. M.Reynxolds 1989 yil maxsus ta'lim muxitini nogiron bolalarni ommaviy maktablarda ta'lim sharoitlarining yaxshilanishi maxsus sinf va maktablarga yuborilayotgan bolalar sonining kamayishiga olib keladi. Hozirda Amerikada maktablarni shunday qilishga jamiyatning qiziqishi ortib bormoqda, chunki bunday maktablarga barcha o'quvchilarni jalb qilish imkoni ortadi.

Shu tariqa inklyuziya – bu ta'lim olishni tashkil qilishning shunday asosiki, bunda hamma o'quvchilar o'z tengdoshlari bilan birgalikda o'zlarining yashash joylariga taaluqli bo'lgan maktablarda ta'lim oladilar.

Inklyuziya tushunchasi zamonaviy ta'lim siyosatiga Madlen Uill xonimning ta'lim siyosatidagi ishlari asosida kiritilgan. Ullning ta'kidlashicha, pedagoglar ko'pchilik nogiron o'quvchilar uchun "pull-out" xizmati samarasiz ekanligini ta'kidlashmoqda. "pull-out" bu shunday xizmatki, sinfda dars olib o'quvchilarni dardam chiqib ketishlarini talab etadi. Gap shundaki, ko'pincha maxsus sinflarga turli guruhlardagi o'quvchilar pedagogik qarovsiz bo'lgan, nogiron, aqli zaif, xulqida qiyinchiligi bo'lgan, diqqati tarqoq va giperaktiv o'quvchilar yuborilar edi. Bundan tashqari tadqiqotchilar maxsus muassasalarga kelgan bolalar xech qachon ommaviy maktablarga qaytib kelmasligidan tashvishlanar edilar. Inklyuziv ta'limning asoslari shundan iboratki, nogiron o'quvchilarni turli ehtiyojlarini qondirishi kerak. Shunga ko'ra binafay maktablarning oldiga qo'ygan maqsadi shundaki, barcha o'quvchilarga to'laqonli ijtimoiy hayotda, jamoa ishlarida va maxalliy jamiyatda faol ishtirok etishda, shu jamiyatning bir a'zosi sifatida bir-biriga yordam berishga qaratilgan. Inklyuziv maktablar va sinflarda bolalarning turar joylari bo'yicha o'qitiladi. Bu tamoyillar shuni bildiradiki:

hamma bolalar o'z turar joylaridagi maktablarning ta'lim va ijtimoiy hayotiga kiritilishlari kerak;

inklyuziya – bu o'quvchini boshidan ta'limga kiritish;

inklyuziv maktabning vazifasi shundan iboratki, xar bir bolaning ehtiyojini qondirish tizimini yaratish;

inklyuziv maktablarda natijati nogiron bolalarning, balki barcha bolalarning ham hayotda o'z o'rinlarini topishlariga, o'zlariga ishonch shtatni uyg'otishlariga, hayotda muvoffaqiyatlarga erishishlariga yordam beriladi.

Inklyuziv maktabning maqsadi hamma o'quvchilarga ijtimoiy hayotda, jamoada va jamiyatda faol ishtirok etishga imkon yaratib berish va jamiyatning bir a'zosi sifatida bir-birlariga yordam berish.

shu bilan birga to'laqonli aloqalarni ta'minlashdan iborat.⁵ Bu shunday bebaho qat'iy talabki, bunda hamma maktab va jamiyat a'zolari bir-biri bilan bog'liq va o'quvchilar nafqat bir-birlari bilan ta'lim jarayonida o'zaro aloqada bo'ladilar, balki auditoriyalardagi qabul qilinadigan jarayonlarda ham bir-birlarini qo'llab-quvvatlaydilar.⁶

Inklyuziv maktablarda ishlayotgan xodimlar, pedagoglar o'z zimmalariga quyidagi majburiyatlarni oladilar:

ularga birlashtirilgan hamma o'quvchilarni o'qitish, ta'lim berishga old masalarni xal etish va ularning monitoringini tuzish;

o'ziga xos bo'lgan ta'lim datsuriga muvofiq o'qitishni ta'minlash;

kutlayotgan natija bolalar erishayotgan yutuqlardan farg qilisa, dastur qismlarini moslashtirish;

tri xil auditoriyalarda ishlashni bilish;

o'quvchilarni ta'lim jarayonida qo'llab quvvatlash.

Tadqiqotchlarning qayd etishicha, inklyuziv o'qituvchilarga aylangan pedagoglar "transformatsiya tajribasi"ni boshlaridan kechirganlar. Bu tadrjiy transformatsiyaga:

o'z tengdoshlaridan farg qiluvchi o'quvchilar bilan o'zaro aloqa qilishni;

o'quvchilarga ta'lim berish kerak bo'ladigan malakalarni egallamoqchi;

tengdoshlaridan farg qiluvchi o'quvchilarga nisbatan o'z munosabatlarini o'zgartirmoqchi bo'lgan o'qituvchilar jalb qilinadi.

Inklyuziv ta'lim tizimida ishlab tajriba orttirayotgan o'qituvchilar o'quvchilarni qabul qilishning quyidagi usullarini ishlab chiqdilar:

nogiron o'quvchilarni sinfdagi boshqa o'quvchilar singari qabul qilish;

ularni ta'limga jalb qilish, faqat ularning imkoniyatlariga mos vazifa berish;

o'quvchilarni birgalashib ta'lim olishga va barcha vazifalarni guruh bo'lib hal etishga jalb qilish;

manpulyasiya, o'yin, loyixa, laboratoriya, dala tadqiqotlaridan keng va faol foydalanish.

Inklyuziv ta'lim jamiyatida o'qituvchining rolini o'zgartirmoqda. Lipski va Gartner fikricha, o'qituvchi o'quvchining faol ishlashiga ta'sir ko'rsatadi. Ular o'quvchilar bilan xar xil faoliyatda ishtirok etib, ularning xar biring individual xususiyatlarini bilib oladilar. Shu bilan birgalikda o'qituvchilar o'quvchilarning maktabdan tashqari paytdagi ijtimoiy munosabatlarida ishtirok etadilar va ota-onalari bilan keng ijtimoiy munosabatda bo'ladilar.

Pinnel va Gellovey inklyuziv ta'lim asosida maktablardagi sinflarni boshqarish va rivojlantirishning quyidagi printsiplar sitemasini ko'rsatishgan:

o'qituvchilar, o'quvchilarni dars jarayoniga salmoqli xissa qo'shayotganlarini tan olishmoqda;

o'quvchilarning biror narsalarni o'rganishlari shunda sodir bo'ladiki, qachonki o'quvchilar o'zlarini biror nimani bilishga yoki uni o'zgartirishga ehtiyoj sezishsa;

o'rganish, bu ma'lumot va malakalarning aloxida to'plamlari emas, balki bir butun jarayondir;

o'qituvchilar, o'quvchilarning o'rganishlari ustidan ijtimoiy tug'al fikrni anglatuvchi sinf xonalari xokimligini tan olishadi;

o'qituvchilar o'quvchilarda bilimlarni o'rganish va mutsaxkamlash kabi shaxsiy tushunchalarni rivojlantirishadi;

o'qituvchilar sinflarda qanday voqea va xodisalarning sodir bo'lishiga aloqadorlar va bu erda bo'ladigan xodisalariga befarq bo'la olmaydilar.

Yevropa davlatlarida integratsiyalashgan-inklyuziv ta'lim muammolarini hal qilish, imkoniyati cheklangan bolalarga yordam berish, ko'maklashish va maxsus ta'limni rivojlantirish bo'yicha Yevropa agentligi tomonidan 1999 yilda chop etilgan ma'ruzasi bilan tanishtiramiz.

⁵Ferguson, Moor, Jansenild et al. 1992
⁶Shtilbarq, Palombaro, Xollovvaud 1993

Ushbu hujjatda 17ta Yevropa davlatlarida integratsiya ta'limini tashkil qilish holati borasida fikr yuritiladi. Integratsiyalashgan ta'lim sohasida o'z xohishiga ko'ra karor qabul qilish tarafdorlari, xorijliklarning ijobiy tajribasiga ishora qiladilar. Ayni paytda ular ko'pincha o'zlari tomondan taklif etilayotgan keskin va jadal choralar (masalalar) g'arbcha yondashuvlarning o'xshashi tarzida qarash mumkin emasligiga e'tibor bermaydilar, chunki ushbu bu masalalar zarur qonunchilik, iqtisodiy, kadrlar bazalarisiz amalga oshiriladi. Integratsiyaning ilg'or modeli o'ziga xos o'quv joyining oddiy sinfi doiralaridagi yaratuvchanlik, fan o'qituvchisiga qo'shimcha ravishda ikkinchi pedagogni kiritish, infratuzilimning o'quvchi imkoniyatlariga moslashish va yana ko'p narsalar, ya'ni "maxsus mini maktab" sinfida o'ziga xos tashkiliy ishlarni ko'zda tutadi. YUNESKO vakili X.Olsenning so'zlariga ko'ra, "17 Yevropa mamlakatida o'tkazilgan imkoniyati cheklangan o'quvchilarni o'qitish bilan bog'liq muammolarning tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, mabodo moliyalashtirish tegishli hajmda amalga oshirilmasa, integratsiya g'oyasi amalda tathiq etilishi haqidagidan uzozq". Maxsus ta'limni total ta'lim va ayni paytda Rossiya vogeliligiga integratsiyalashmagan ta'lim bilan almashtirishga urinish, barcha bolalar huquqlari tengligiga erishish emas, balki imkoniyati cheklangan bolalarda ularning yo'qolishiga olib keladi.

Maxsus ta'limning davlat tizimi (MTDT) rivojlanishining oldingi bosqichi yakunlanmaganligini nazarda tutgan holda, ommaviy va maxsus ta'lim tizimining haqiqiy, o'zaro ta'sirini ta'minlovchi ta'lim integratsiyasi modelining milliy variantini ishlab chiqish zarur. Imkoniyati cheklangan bolalarning katta qismining haqiqiy integratsiyasini ta'minlash fuqarolik jamiyatining iqtisodiy jihatdan gullab-yashnashiga olib keladi. Ammo aytim mamlakatlarda ham integratsiyalashgan ta'limning chorak asri mobaynida "Maxsus ehtiyoji bolalarga" (Children with Special Needs) pedagogik yondashish va yordamlashishning yagona modeli shakllanmadi. Milliy ma'ruzalarga binoan ko'pchilik Yevropa mamlakatlarida maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilar bilan ishlashda maktab o'qituvchilari asosiy rol o'ynaydi. Qo'shimcha ta'lim

yordami professionalar, asosan maxsus pedagoglar ko'magida ta'minlanadi. Ularning ishini odarda mahalliy ta'lim boshqaruvi organlari tartibga soladi.

Daniya va Shvetsiyada maxsus sinf (maktab) o'quvchilari bilan faqatgina maxsus pedagoglar shug'ullanadi. Italiyada bunday o'quvchilar bilan maxsus pedagoglar bilan bir qatorda oddiy pedagoglar ham ishlashi mumkin, ayni paytda ularning bari maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarning o'qishi uchun mas'ul sanaladilar. Boshqa variantlar ham mumkin. Masalan, Fransiyada Adliya vazirligi qo'l ostidagi xizmat maktab o'quvchilariga yordam ko'rsatadi. Integratsiyalashgan o'quvchilar mavjud Lyuksemburg maktablarida maktab o'quv dasturlarini bilmasa ham, korreksion pedagogika va maxsus psixologiya sohalarida bilimga ega bo'lgan "assisentlar" ishlaydi. Irlandiyada ijtimoiy xizmatlar maxsus ta'limga muhtoj maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarga xizmat ko'rsatishda bevosita qatnashadilar. Sog'liqni saqlash bo'yicha hududiy kengashlar tibbiy va ijtimoiy xizmatlarni moliyalashtiradilar.

Internet ma'lumotlari asosida bugungi kunga qadar jahon miqyosida juda ko'plab davlatlarda inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilish borasida amaliy tajribalar olib borilayotganligi ham aniqlandi.

Italiya, Norvegiya, Shvetsiya kabi mamlakatlar alohida ehtiyoji bolalarni umumta'lim muassasalariga to'liq integratsiyalab, maxsus korreksion maktablarning yopilishiga erishadilar. Biroq maxsus ehtiyoji bolalarni umumta'lim tizimi sharoitiga qabul qilgan davlatlar jismoniy va ruhiy rivojlanishidagi kamchiliklarni korreksiyalash va kompensatsiyalashga yo'naltirilgan qo'shimcha ta'lim xizmatini ko'rsatish ma'suliyatidan ozod etilmaydi.

AGETA, Buyuk Britaniya, Daniya kabi bir qator mamlakatlarda maktab turini tanlash qonun tomondan belgilanadi, ota-onalar esa ta'lim turini tanlashni yozma ravishda tasdiqlashi, aytim hollarda mas'uliyat beriladi, deb topilgan.

Avstriya

Avstriyada 1945 yildan boshlab nogiron bolalarni differensial o'qitish tizimi tashkil etilgan bo'lib, bu ta'lim tizimida barcha turdagi nuqsonli bolalar o'qitila boshlandi. Ammo 1980 yilga kelib maxsus ehtiyojli bolalarning ota-onalari demokratiya huquqlari uchun kurashib, farzandlarini o'qitilishini talab qilib chiqdilar.

Folker Ruttening ma'lumotlariga qaraganda "Ayni paytda ixtisoslashtirilgan ta'lim sohasida ishlovchi pedagoglar maxsus ehtiyojli bolalarga segregatsiya, ya'ni maxsus ta'lim berishning afzalliklarini shubha ostiga qo'ya boshladilar. 1983 yilda Avstriya Ta'lim vazirligi inklyuziv ta'lim tizimining modelini tuzish yuzasidan tajriba loyihasi to'g'risida qaror qabul qildi. Bu ta'lim modeli to'rtta turga ajratildi:

-Inklyuziv sinflar-umumta'lim maktablariga bittadan to'rttagacha maxsus ehtiyojli o'quvchilar qabul qilinadi. Bitta maxsus ehtiyojli o'quvchi ikkita sog'lom boladek hisoblanib, sinfdagi bolalarning umumiy soni qisqartiriladi. Sinfdagi ikkita o'qituvchi ishlab, ulardan biri maxsus tayyorgarlikka ega bo'lib, bolalar bilan haftasiga 4 soatdan 6 soatgacha korreksion mashg'ulotlar olib boradi. Maxsus ehtiyojli bolalar individual dasturlar asosida o'qitiladi.

-Hamkorlik qiluvchi sinflar-ixtisoslashtirilgan va umumta'lim maktablarining sinf o'qituvchilari tomonidan belgilangan hamkorlikni amaldag oshiradilar.

-Kichik komplekti maxsus sinflar-umumta'lim maktablarining sinflarida 6-11 ta maxsus ehtiyojli o'quvchi jamlanadi hamda maxsus o'quv reja va dasturlar asosida o'qitiladi.

-Yordamchi o'qituvchilar-oddiy sinfga 4 ta va undan ko'p maxsus ehtiyojli o'quvchilar jamlanadi hamda maxsus tashxis qilish

va korreksion metodikalarni qo'llay oladigan o'qituvchi lavozimi joriy etiladi"-deb yozadi.

1991 yilda pedagogik tajriba-sinov va maktablarni rivojlantirish markazlari tomonidan inklyuziv sinf modeli eng samarali deb topildi. 1993 yilda esa Avstriya hukumati maxsus ehtiyojli bolalar ota-onalarining maxsus yoki umumiy ta'limni tanlash huquqini tasdiqlovchi qonuni qabul qildi.

Belgiya

Belgiya jamoasida integratsiyalashgan ta'limning muvaffaqiyati uchun maktab o'qituvchisi asosiy javobgar shaxs hisoblanadi. Maxsus pedagog resurs pedagog xizmatini bajaradi fan o'qituvchilarini kasbga oid axborot bilan ta'minlab, ular o'rtasida bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi. Shuni tan olish kerakki, fan o'qituvchilari o'zlarining kundalik pedagogik faoliyatida assistent tomonidan tayyorlangan dasturdan doim ham foydalanavermaydilar.

Integratsiyalashgan o'quvchining rivojlanish va imkoniyatlari xususiyatlariga mos ravishda assistent tomonidan talqin etilgan va moslab olingan standart o'quv materialini nazarda tutilayapti.

Maxsus pedagog maktabning shtati xodimini bo'lishi mumkin, bu holda vaqtincha qiyinchiliklarga duch kelayotgan o'quvchilarga yordam ko'rsatish uning vazifasiga kiradi. Boshda o'quvchiga individual yordam ko'rsatib, maxsus pedagog biroz vaqtidan so'ng bu vazifani asosiy o'qituvchi zimmasiga yuklaydi. Zor bo'lganda, u bolaga ko'maklashishni davom ettiraveradi, ammo yangi bo'g'ichda bolada uchrayotgan muammoing muhtiyatini aniqlash muhimroq sanaladi. Shu asnda mutaxassis integratsiyalashgan o'quvchi bilan ishlayotgan barcha o'qituvchilarga katta yordam ko'rsatadi. Bunday yordam turida diqqat o'quvchi bilan bevosita ishlash (sinfdagi yoki undan tashqarida) yoki bola ehtiyojini ko'prog qondirishga qodir o'quv materialini

qidirishga qaratiladi. Yordam turi shaklda bo'lishi mumkin: o'quvchilarga o'quvchilar bilan yoki jamoa bo'lib ishlash, texnik va metodik yordamni ta'minlash (metodik qo'llanmalar yaratishda), maslahatlar berish.

Flamandiya hukumati so'ngi yillarda asosiy maktab ish faoliyatiga maxsus ta'lim dasturlarini kiritishga oid tajriba o'tkazayapti. Rahbarlarning fikricha, bu goloq o'quvchilarning muammolarini echish imkonini beradi. O'quvchilar o'trasidagi tafovutlar, an'anaviy ta'lim usullarini o'quvchilarning individual imkoniyatlariga moslashtirish, ya'ni ta'limni individuallashtirishga diqqatni ko'chaytirish tajribaning maqsadi hisoblanadi. Maktablar maqsadli yordam guruhlari uchun loyihalar mavjudligi sharoitidagina qo'shimcha xodimlarga ega bo'ladi. Bu sxema ichida oddiy va maxsus maktablarning shtati xodimlarining birgalikda ishlashi va ayirboshlashi uchun imkoniyatlar yaratilgan.

Integratsiyalashgan o'quvchilarga ko'maklashishning eng ko'p tarqalgan turi-yaqinda joylashgan maxsus maktabdan maxsus o'qituvchi yoki boshqa zarur professionalni jalb qilishdir. Yordam berishning bu turi "integratsiyalashgan ta'lim" sxemasi ichida mumkin.

Shunday qilib, maxsus ta'limda jamlangan tajriba va maxsus bilimlar oddiy sinflarga beriladi. Taxmin qishish mumkinki, bunday hamkorlik asosiy ta'limni maxsus texnologiyalar bilan izchil boyitish imkoniyatini yaratadi. Biroq hozircha o'quvchilar umumta'lim maktabining standart talablariga javob berishi uchun hamkorlik ko'pincha ularga qo'shimcha yordam tarzida tushuniladi. Bolada rivojlanishning kichik kamchiliklari mavjud hollarda (bu kamchiliklarni bartaraf etish ko'zda tutiladi) "vaqtinchalik yordam" nazarda tutiladi. Uning davomiyligi bir maktab pog'onasida ikki yildan ortiq bo'lmasligi lozim.

Ta'limda o'ziga xos qiyinchiliklarga ega yoki xulqida nuqsonlari mavjud o'quvchilar maxsus maktabdan umumta'lim maktabiga o'tish paytida yil mobaynida maxsus yordamni olib turadilar. Buzilishlari jiddiy hisoblanadigan (masalan, karlik yoki ko'rlik) o'quvchilar haftasiga 4 soat hajmida doimiy yordam olib

turadilar. Flamandiya hukumati maxsus ta'limga muhtoj (masalan, Brayl tizimi bo'yicha ta'lim oladigan) o'quvchilar uchun oddiy maktablarda zarur texnik jihoz va moslashtirilgan materiallarga harajatlarni o'z zimmasiga oladi.

Buyuk Britaniya

Buyuk Britaniya maxsus muassasalarida ta'lim - tarbiya olayotgan og'ir nuqsonli bolalarni integratsiyalash dasturi ishlab chiqilgan edi. Qaysi maktabda integratsion ta'lim tizimi joriy etilgan bo'lsa, o'sha maktabga maxsus muassasalarda o'qitilayotgan bolalarning bir qismi qamrab olindi. Integratsiya tizimini yanada puxtarroq joriy etish maqsadida o'yinlar, jismoniy tarbiya, rags va bir qancha amaliy mashg'ulotlar kiritildi.

Angliya va Uelsda barcha o'quvchilarning ta'limga ehtiyojlarini qondirish uchun sinf bilan ishlaydigan o'qituvchi mas'uldir. Ta'lim to'g'risidagi aktga binoan (1996) barcha umumta'lim maktablarida shtati xodimlar ichidan maxsus ta'lim masalalari bo'yicha kordinator (SENCO) tayinlanadi. Uning vazifasiga quyidagilar kiradi:

- Maktabda maxsus ta'lim jarayonini kundalik boshqarish;
- Fan o'qituvchilari o'trasidagi aloqalarni qo'llab-quvvatlash va ularga maslahat berish;
- O'quvchilarni zarur yordam bilan ta'minlashni muvofiqlashtirish;
- Psixologik va boshqa xizmatlar (tibbiy, ijtimoiy) va tashkilotlar (masalan, jamoat uyushmalari) bilan birga tashqi tashkilotlar bilan aloqalarni amalga oshirish;
- Maxsus ta'limga muhtoj bola bilan bevosita ishlash;
- O'quvchilar rivojlanishini monitoring qilish;
- Ota-onalar bilan aloqalarni qo'llab-quvvatlash;
- O'qituvchilar malakasini oshirish.

Maktablar yordam ko'rsatish xizmatlari tomonidan uzozq muddatli yordam olishlar ham mumkin. Ular jo'natadigan maslahatchi o'qituvchi nafakat o'qituvchilarga ta'lim strategiyasi va ta'limning qo'shimcha materiallarini tavsiya qilishi, balki o'quvchilar bilan bevosita ishlashi ham mumkin. Butun manlakat bo'yicha yordamning ko'p turlari «Local Educational Authorities» (LEA) ta'limni boshqarishning mahalliy organlari tomonidan ko'rsatilishi mumkin. Ularning barisining tarkibida o'Ichamlari, tuzilmasi va maxsus nuqsonlarning turiga ko'ra tafovutlanadigan maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarga ko'maklashish xizmatlari mavjud.

Odarda, (LEA) orgali maktablar integratsiyalashgan ta'limni tashkil qilish uchun zarur bo'lgan moliya yordami oladi. Mazkur mablag'lardan qanday foydalanish to'g'risidagi qarorni maktabning o'zi mustaqil qabul qiladi. O'ta og'ir nuqsonlar mavjud bolalarga yordamni ta'minlash uchun mablag'lar davlat byudjetidan markazlashtirilgan holda ajratiladi (Qirollikning turti hududlarida bu summalar jiddiy farq qilishi mumkin).

Germaniya

1979 yilda Germaniyada ta'lim to'g'risidagi majlis gatnashchilari tomonidan maxsus ehtiyoji bolalarni integratsiya ta'lim tizimida o'qitish konsepsiyasi ishlab chiqildi. Bu konsepsiyada integratsiyaning xilma xilligi va uning mazmun-mohiyati yoritib berildi. B.P.Puzanov va Y.A.Kostenkova (1999 yil)larning yozishlaricha, 80 yillarga kelib Germaniya ta'lim tizimida integratsiyalashning yangicha talqindagi o'quv maetrialini o'quvchilar imkoniyatlariga moslashtirish ishlari, amalga oshirila boshladi.

Ta'lim qonunchiligi va ta'lim tizimini boshqarish asosan Yer hokimiyatlari mas'uliyati ostidadir, va shu sababli hududlar bo'yicha muhit o'zaro farq qilishi mumkin.

Oddiy o'quv yurtlariga integratsiyalashgan maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarga yordam berishning shakllari ham har xil. Barcha Yerlar uchun "Maxsus ta'limni tashkil qilishga oid tavsiyalarni" (1972 yil, mart) asosiy hujjat deb hisoblash mumkin. Keyingi 20 yil mobaynida nogironlarning ijtimoiy va ta'lim integratsiyasi an'analari kuchaydi, bu esa umumta'lim maktablariga integratsiyalashgan maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarni qo'llab-quvvatlashni yaxshilashga olib keldi.

Hozirgi kunda ta'lim tizimi ichida qo'llab-quvvatlashning turli shakllari mavjud: o'qituvchi va ota-onalarga to'g'ri maslahat berishni ko'zda tutuvchi oldini oluvchi choralar; erta aralashish paytidagi fanlararo hamkorlik. Birgalikda ta'lim-darslar.

Yordam maxsus pedagog yoki boshqa professional tomonidan sinfda yoki uning tashqarisida to'liq yoki qisman ish kuni davomida (bolaning individual ehtiyojlari yoki maktab tashkilish muhitiga bog'liq ravishda) ta'minlanadi. "Koperativ shakllar" - maxsus va oddiy maktablar o'rtasida o'quvchilarga birga faoliyat olib borish imkoniyatini ta'minlovchi yaqin pedagogik hamkorlikdir. "Koperativ shakllar" integratsiyalashgan ta'limga jalb qilingan o'quv yurtlarining barcha bolalari va pedagoglarining o'quv faoliyati, butun maktab hayotini boyitish imkonini beradi. Asosiy vazifasi integratsiyalashgan ta'lim muhitida asosiy o'qituvchi tomonidan olib boriladigan ishlari kuchaytirishdan iborat bo'lgan maktab fan o'qituvchilariga yordamga maxsus pedagoglar ehtiyojlari. Yordam maxsus birlashmalar - mintaqaviy yoki "mintaqa usti" muassasalari, masalan, maxsus pedagogik markazlar (Forderzentren) singari muassasalari tomonidan ta'minlanadi. Bu markazlar ta'limni tashkil etish masalalarini echishga yordamlashadi, yoshlarning mehnat ta'limi va kasbiy tashkilotlarini ta'minlaydi. Bunday yordam mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi va hududiy jihatdan o'quvchining turar joyiga maksimal darajada yaqinlashtirilgan.

Mustaqil Yerlarda Forderzentren ishi muayyan ravishda farq qilishi mumkin, ammo ularning faoliyati hamma joylarda o'quvchi bilan bevosita birgalikda ishlash doiralaridan chiqadi.

Forderzentren alohida pedagoglar va umuman maktablar bilan hamkorlik qiladi.

Markaz vakillari maxsus va umumta'lim maktablari o'qituvchilariga maslahat beradi, individual o'quv rejalari tuzish va amalga oshirish, o'quv qo'llanmalari, materiallarini yaratish va h.k. da yordamlashadi.

Bir qator Yerlar ish faoliyatida "Ziyon balans" deb ataladigan tavsiyalardan foydalanadilar. Ular umumiy dastur bo'yicha ta'lim oladigan maxsus ta'limga muhtoj o'qituvchilarga tegishlidir. Gap dasturni o'zlashtirishda muammosi bo'lmagan, biroq biror jismoniy nuqson bilan bog'liq qiyinchiliklari mavjud bolalar haqida bor-yapti.

Amalda bu alohida fan, test topshirish usuliga ko'ra mashg'ulotlardagi cheklovlarini, vazifani bajarish uchun ko'proq vaqt yoki maxsus texnik yordam berish va h.ni bildirishi mumkin. Integriralashgan o'qituvchilarga yordam berishda mahalliy o'zini- o'zi boshqarish organlarining o'quv hokimiyatlari, resurs markazlari va ijtimoiy xizmatlar ishtirok etishi mumkin. Maktab va o'qituvchilar yanada ko'proq o'qitish va o'qishning yanada moshlashuvchan shakllari konsepsiyasiga rozilik bildirdilar.

Maktablar uchun o'quv dasturi o'qituvchilarning formal ta'lim maqsadlariga emas, balki o'qituvchilarning individual rivojlanishi va maxsus ehtiyojlariga diqqatni qaratishni rag'batlantirish uchun yaqqol ravishda o'qituvchilarga katta erkinkliklar berayapti.

Gretsiya

Maxsus pedagog oddiy sinfda yordamchi rol o'ynaydi, undan maktab xodimlarini o'quvchida maxsus ta'limga muhtoj mavjudligi to'g'risida xabarador qilish talab etiladi. Maxsus pedagog ishi o'quvchiga bevosita yordam berish va sinf o'qituvchisiga maslahat berishdan iborat. Keyingisiga, xususan, o'quv materialini tanlab olish va o'quv rejasini differensiyalashda

yordam ko'rsatiladi. Undan tashqari, maxsus pedagog integratsiyalashgan o'quvchining sinfdoshlariga uning muammolari to'g'risida axborot beradi, maktab va maxsus ta'limga muhtoj o'quvchining oilasi o'rtasida hamkorlik qilishni tashkil etishga ko'maklashadi. Ta'lim yordami o'quvchiga faqatgina maktab ichida ko'rsatiladi. Maxsus pedagog bir vaqtning o'zida bir necha maktabni oraligga olgan maxsus ta'lim masalalari bo'yicha maktab maslahatchisi bilan to'g'ridan-to'g'ri hamkorlik qiladi. Zaruriyat tug'ilganda, maktabga ijtimoiy va psixologik yordam berilishi mumkin. U asosan ijtimoiy ta'minot vazirligining tibbiyot-pedagogik markazlari orqali beriladi.

Daniya

Umumta'lim maktablarida maxsus ta'limga muhtoj bolalarning ehtiyojlarini qondirish uchun mas'uliyat o'qituvchiga yuklatilgan. Bu ehtiyojlarni psixolog-pedagogik xizmat belgilaydi; keyinchalik u o'quvchining rivojlanishi orqasidan kuzatadi, uni o'qitish dasturiga tuzatishlar kiritadi. O'quvchini maxsus ta'limga yo'llash to'g'risidagi masala o'quv ishlari bo'yicha muhr vakolatiga kiradi.

Integratsiya holida bola bola turli yordam olishga umid qilishi mumkin: sinfda maxsus o'qituvchi bilan maxsus ta'lim olish; sinfdan tashqarida "guruhda ta'lim olish" (agar o'quvchi bir yoki bir necha fanlar bo'yicha muntazam yordamga muhtoj bo'lsa). O'quvchi sinf o'qituvchisi bilan kuniga bir necha soat hamkorlik qiladigan maxsus pedagogdan ham yordam olishi mumkin. O'qituvchida o'quvchiga tanaffuslar va darsdan tashqari tadbirlar paytida hamrohlik qiladigan assistent bo'lishi ham mumkin. O'qituvchi, maxsus pedagog va assistent yaqin hamkorlikda faoliyat ko'rsatadi.

Irlandiya Maxsus ta'limga

muhtoj integratsiyalashgan o'quvchilarga yordam ko'rsatish maxsus pedagog, fan o'qituvchilari, assistentlar hamda Ta'lim va fan departamentining maktabdan tashqari ta'lim va psixologik xizmatlari mutaxassislari tomonidan amalga oshiriladi.

Boshlang'ich sinflar o'quvchilari haqida ularda o'qish va matematikani o'zlashtirishda muammolar mavjud bo'lgan hollarda shu maqsad uchun ajratilgan maxsus pedagoglar g'amxo'rlik qiladilar. 2000 yildan boshlab mamlakatning barcha maktablari ularning xizmatlari bilan ta'minlangan. Ta'lim olishda jiddiy qiyinchiliklarga uchrayotgan o'quvchilar uchun umumta'lim maktablari ma'sus sinflar yaratiladi yoki ular bilan maxsus pedagog ishlaydi. Ta'lim va fan departamentining maktabdan tashqari (keluvchi) ta'lim xizmati maktabgacha va maktab o'quvchilari va ularning ota-onalariga yordam ko'rsatadi. Gap eng avvalo ko'rish va eshitish qobiliyati buzilgan bolalar haqida ketayapti, biroq ayrim keluvchi o'qituvchilar Daun sindromi mavjud bolalarga ham xizmat ko'rsatadi. Xizmat mutaxassislari sinf bilan birgalikda undan tashqarida ham ishlab turib, nafaqat boshlang'ich maktablarni, balki kattaroq yoshdagi o'quvchilarning ham oldiga kelib turadi. Ular o'quv yondashuvlari, metodikasi, dasturlari va resurslari masalalari bo'yicha maktab o'qituvchilariga maslahat beradi. Har bir bolaning ta'lim olish huquqini ta'minlash uchun Ta'lim va fan departamenti psixologik xizmati pedagoglari ixtisoslashgan davlat va ko'ngilli tashkilotlar bilan hamkorlik qilishi mumkin. Ta'lim va fan departamentining psixologik xizmati ruhiy va xulq muammolari mavjud bolalar hamda ta'lim olishda qiyinalayotgan o'quvchilarga katta e'tibor berib, umumta'lim maktablari uchun tekshiruv (baho berish) va maslahat berishni ta'minlaydi. Avvaliga bu xizmatlar yirik shaharlarda jamlangan edi, ammo 1999 yilda ularning o'rniga yagona Milliy ta'lim psixologik

xizmati (NEPS) keldi, bu hol shahar tashqarisida yashaydigan o'quvchilarga ko'maklashishni ta'minlash imkonini berdi. 1998-1999 o'quv yilida barcha maxsus ta'limga muhtoj integratsiyalashgan o'quvchilar hamda maxsus maktablarning o'quvchilari yordam bilan ta'minlandilar.

Integratsiyalashgan ta'limga diqqatni qaratib, Irlandiya o'z oldiga maxsus ta'limga muhtoj barcha shaxslarning zarur resurrlardan foydalanishini ta'minlashni maqsad qilib qo'ydi. Yuridik jihatdan bu aslida ayrib o'tilgan kishilarga ta'lim olish konstitutsion huquqidan foydalanish imkonini beradigan Ta'lim to'g'risidagi Akt(1998) tufayli mumkin bo'ldi. Aktda e'tirof etilishicha, ta'lim va fan vaziri insonning qobiliyati va ehtiyojlariga mos ravishda mamlakatning jismoniy nuqsonlarga ega va maxsus ta'limga muhtoj har bir fuqarosiga yordam ko'rsatish va sifati ta'lim berish mumkinligi ta'minlashi lozim.

Islandiya

Majburiy ta'lim to'g'risidagi qonunga binoan (1995y.) maxsus ta'limga muhtoj maktabgacha yoshdagi va maktab o'quvchilari maxsus yordam olish huquqiga ega. Maxsus ta'lim o'qish maqsadlari, dastur mazmuni va o'qitish uslublarini o'z ichiga oladi. "Maktablarga xizmat ko'rsatish to'g'risidagi" nizom (1996y.) o'zini-o'zi boshqarishning mahalliy organlari zimmasiga maxsus pedagoglar, psixologlar va boshqa mutaxassislarning xizmatlari bilan birga shahar umumta'lim maktablari zarur yordam ko'rsatishni ta'minlashni yukladi. Yordam ko'rsatish deganda, maktab o'qituvchilariga o'quv dasturlari va asosiy fanlarni o'qitish savollari bo'yicha maslahat berish, o'quvchilarga psixologik maslahat berish nazarda tutiladi. Asosiy e'tibor o'qituvchi va o'quv bo'limi mudiriga ularning kundalik ishlarida, shu jumladan maxsus ta'limga muhtoj integratsiyalashgan o'quvchilar bilan ishlashda yordam ko'rsatish hamda maktab hayoti faoliyatini yaxshilash

bo'yicha o'qituvchilarning tashabbuslariga qaratiladi. Maktabga tashqaridan jalb qilinadigan mutaxassislar tomonidan yordamlashish o'quv yurtining integratsiyalashgan ta'lim muammolarini mustaqil echishni o'rganishi lozim bo'lgan shtatli xodimlarining kasbga oid bilimlarini oshirishdir.

Ota-onalarga maslahat berish –maktabdan tashqari mutaxassislar xizmatlari qatoriga kiradi. Ko'pchilik umumta'lim maktablarida maxsus ta'limni tashkil etish uchun javobgar o'quv bo'limi mudiri mavjud. Integratsiyalashgan o'quvchilar muhtoj bo'lgan mutaxassislarni taklif etish uning vakolatiga kiradi. Maktab ma'muriyatining bu vakili maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarga muayyan darajada ko'maklashadigan shaxslarning ishini muvofiqlashtiradi. U maktabda mavjud turli uslublar va resurslardan optimal tarzda foydalanish uchun mas'uldir. Undan tashqari, u maxsus mashg'ulotlar o'tkazishi, fan o'qituvchilari bilan birgalikda ta'limning individual dasturlarini yaratishi mumkin. Undan tashqari, umumta'lim maktablari maxsus maktablardan ham yordam olishi mumkin.

Ispaniya

Alvaro Marchesi Uyastresning tahlili asosida Ispaniyadagi inkyuziv ta'lim xususida quyidagi ma'lumotlar olindi: Ispaniya hukumati tomonidan 1985 yilda rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalarni ta'lim sohasida integratsiya qilishni nazarda tutadigan loyihani ma'lum qildi. Loyiha 8 yillik muddatga mo'ljallanib, unda ikkita maqsad ko'zlanadi:

- Maxsus muassasalarda ta'lim olayotgan bolalarni umumta'lim maktablariga qabul qilish uchun imkoniyat yaratish;
- Sog'lom va maxsus ehtiyojli bolalarni sifatli ta'lim-tarbiya olishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish.

Ispaniya ta'lim vazirligi loyihani bajarish maqsadida ixtiyoriy integratsiya dasturining joriy etilishi haqida qaror qabul qildi.

Loyihada ishtirok etish istagida maktab va vazirlik o'rtasida o'zaro kelishuv shartnomasi tuzildi. Loyiha boshlanishi bilan (1985-1986-yillar) Ispaniyaning 300ga yaqin maktablari har yili integratsiya dasturida ixtiyoriy qatnashish istagida talabnoma berdilar. 1990 yilda Ispaniya parlamenti tomonidan ta'lim tizimi to'g'risidagi yangi umumiy qonun qabul qilindi. Qonunda umumiy ta'lim tizimida barcha o'quvchilar uchun yuqori sifatli ta'lim olishlari kafolatlandi. 1994 yilning boshida Ispaniyada boshlang'ich maktablar 40%ida inkyuziv ta'lim tizimi joriy qilindi. 969/1995-sonli dekret maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarga yordam tuzilmasini belgilab berdi. Zaruriyat paydo bo'lganda, maktab ta'limni boshqarishning mahalliy organlaridan yordamga muhtoj bolalar uchun har qanday yordam turini so'rashi mumkin.

O'qituvchilar sinfdagi ishini tashkil qilish, bilimni baholash va oila bilan aloqalarni qo'llab-quvvatlash (axborot, hamkorlik, birga ishlash va h.k) uchun mas'ul sanaladilar. Fan o'qituvchisi jalb qilinadigan mutaxassislar (logopedlar, maslahatchilar, maxsus pedagoglar, fizioterapevtlar va h.k.) bilan birgalikda ishlaydi. Umumta'lim maktabi tashqi va ichki yordamni talab etishi mumkin. Birinchisini turli o'quv yurtlariga birkirilgan psixolog-pedagogik yordamning mahalliy xizmatlari(EOER) berishi mumkin. EOER xodimlari o'quvchilarning psixolog-pedagogik baholanishi uchun mas'uldirlar:

- ular o'qituvchi va maktab o'qituvchilari tarkibiga qanday ehoralar ko'rishni tavsiya etadilar;
- maxsus ta'limga muhtoj bolalarni o'qitish dinamikasini kuzatib turadilar;
- oilalar bilan ishlaydilar.

Ikkinchi turdagi yordam-maktab ichidagi yordam.

Barcha o'quv yurtlari shtatida ta'limda ko'maklashadigan korreksion pedagog mavjud. Maxsus ta'limga muhtoj o'quvchi boshlang'ich va o'rta maktabga qachon integratsiyalashgan bo'lishidan qat'iy nazar, shu jumladan mavjud nuqson ixtisosligi bo'yicha maxsus pedagog misolida u zarur professional yordamni oladi. O'qituvchilarga yordam sinf uchun o'quv dasturini

differeciyalash va qo'llashda berilishi mumkin. Buning uchun turli professionallar o'qitadigan psixolog, mutaxassis o'qituvchi, logoped va boshqalar jalb qilinishi mumkin. Ularning o'zlarini bo'laning maktab sharoitlariga moslashishida yordamlashishi, uning uchun individual ta'lim dasturini ishlab chiqishi mumkin. Yordam ta'limning foydalaniladigan uslublari va texnikasini tanlash bo'yicha maslahat berishga qaratilishi ham mumkin.

Italiya

To'liq ta'lim integratsiyasini kiritib, 04/1992-sonli qonun maxsus ta'limga muhtoj o'quvchiga maxsus pedagog tomonidan yordam ko'rsatilishini nazarda tutgan edi. Unda bunday ehtiyojlarning mavjudligi rasmiy ravishda aniqlangan bo'lishi lozim (1994 yil 24-fevraldagi dekret). Maktabgacha muassasalar, boshlang'ich va o'rta maktab shtatida asosiy pedagoglar bilan bir qatorda o'quv yurti barcha o'quvchilarning ta'limni sifati uchun javobgar sanaladi. Assistentlar(yordamchi o'qituvchilari) o'quvchilar bilan sinfda va undan tashqari, yakka tartibda yoki kichik guruhlarda ishlashi mumkin.

Asosiy pedagog bilan birga ular har integratsiyalashgan o'quvchi uchun individual o'quv rejasi tuzadilar, uni amalga oshirishda ishtirok etadilar. Mahalliy darajada Viloyat ta'lim departamenti nazorati ostida ishchi guruhlar deb atalmish guruhlar tuziladi. Ulariga maktab inspektorlari, turli mutaxassislar, nogironlar uyushmalarining vakillari kiradi. Ishchi guruhlarning vazifasi shundan iboratki, ular integratsiyalashgan ta'limni tashkil qilish bo'yicha shahar maktablarining ishlarini kuzatib boradilar va baholab turadilar hamda integratsiyalashgan ta'limni tashkil etadilar, maktab ma'muriyati va pedagoglarga maslahat beradilar. Zaruriyat paydo bo'lganda, yordam shahar sog'liqni saqlash xizmatlarining kuchlari yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Iyuksemburg

1994 yildagi qonun maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilari uchun maktab ta'limining turli shakllarini ko'zda tutadi. Unda yordam jihatdan o'quvchilarga ko'mak berishning tashkiliy shakllari zikr etilgan. Umumta'lim maktablari sharoitlarida shtati maxsus pedagog emas, balki "yordamchi personal" deb ataladigan guruh integratsiyalashgan o'quvchiga yordam ko'rsatadi. Uni maktab fanlar o'qituvchilari sanalmasa ham umumiy pedagogik tayyorgarlikka ega maxsus pedagoglar, professional terapevtlar, maxsus instruktorlar, psixoterapevtlar, logopedlar tashkil etadi. Yordamchi personalning vakillari ta'lim va korreksiya(reabilitatsiya) sohasidagi mutaxassislar sanaladi. Qonun mualliflarining fikriga ko'ra, mas'uliyatning bunday bo'lib olinishi amalda yaxshi natijalar beradi. Maktab o'qituvchisi bevosita sinfdagi umumiy ish uchun javobgar va integratsiyalashgan o'quvchilarning sinfdagi ta'limni uslublari uchun mas'uliyatni bo'lib olish muammolaridan mavotirlanmasligi dardor. Unga zarur qo'shimcha axborot (yo'riqnomalar)ni yordamchi personalning a'zolari berishi kerak. Yordam sinfda yordam ko'rsatish bo'yicha mas'ul va bevosita maktab inspektorlari va o'qituvchilar bilan ish olib boradigan Ambulator reabilitatsion departament tomonidan ko'rsatiladi.

Niderlandiya

L. Requeraning yozishicha maxsus ehtiyojli bolalar va o'smirlarni Niderlandiyada ijtimoiy jamiyatga tayyorlashda ijtimoiy mehnat tashkilotlari, nodavlat tashkilotlar, vazirliklar va hududlardagi ijtimoiy mehnat reabilitatsiyasi Komitetlari amalga oshirgan(1996 yil).

Integratsiyalashgan o'quvchi-

larga yordam ko'rsatish maxsus maktablardan keladigan korreksion pedagoglar tomonidan ta'minlanadi. Ularning o'zlari umumta'lim o'quv yurtlari pedagog va ma'muriyatiga maslahat beradi. Oddiy maktablarga chaqiriladigan maxsus maktablarning pedagoglari integratsiyalashgan o'quvchilar uchun o'quv rejalarini ishlab chiqishda o'quvchilarga yordamlashadilar hamda biror nuqson mavjud o'quvchilar bilan yakka tartibda shug'ullanadilar. Integratsiyalashgan ta'limni tashkil etishda katta tajribaga ega bo'lgan umumta'lim maktabi shtati ham kurator sifatida jalb qilinishi mumkin. Bunday hollarda yordam individual ta'lim ehtiyojlari xarakteri to'g'risida o'quvchilarga axborot berish va qo'shimcha o'quv materiallari berish shaklida amalga oshiriladi.

Umumta'lim maktabi byudjetni oshirish va integratsiyalashgan o'quvchilarga bevosita yordam ko'rsatish bo'yicha mas'uliyatli hisoblanadigan "yordamchi o'quvchi" shtatini kiritish bo'yicha murojaat qilishi mumkin. Yordamchi o'quvchi vazifalarining bajarilishi umumta'lim maktabi o'quvchilaridan bittasining zimmasiga ham yuklatilishi mumkin. Integratsiyalashgan ta'limga talabgorlarni saralab olish ancha jiddiy. Uni yaxshi natijalar ko'rsatishga qodir bolalarni umumiy maktabga ko'chirishni tavsiya qiladigan maxsus maktablar ta'minlaydi.

Integratsiyalashgan ta'limni tashkil etishni yordam ko'rsatishning vaqt bo'yicha qonunchilik tomonidan cheklab qo'yilishi qiyinlashtiradi. Jalb qilinuvchi mutaxassislar xizmatlarini byudjet tomonidan kafolati moliyalashtirish muayyan muddatga mo'ljallangan. Masalan, jismoniy nuqsonlari mavjud o'quvchilarga keluvchi pedagoglar tomonidan yordam ko'rsatilishi ikki yil bilan cheklangan. Bu vaqt o'rganidan so'ng maktab mustaqil ravishda integratsiyalashgan o'quvchilarga yordam berishni tashkil etish usulini qidirishga majbur.

Shunday qilib, hatto integratsiyalashgan o'quvchilarga yordam ko'rsatishga tegishi byudjet bo'yicha mablag' ajratilganiga qarabmasdan, muayyan bosqichda umumta'lim o'quv yurti maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarga sifatli yordam ko'rsatishning moliyaviy muammolari bilan to'qnashadilar. Ommaviy maktab

o'quvchilarning biror nuqsoni mavjud bolalar bilan ishlashning muamoyalari bilan tanishtiradigan qisqa muddatli kirish kurslariga qatnashibning cheklangan imkoniyati muammoning boshqa tomoni amoladi. Milliy ma'ruzani tayyorlash paytiga kelib (1999y.) umumta'lim muassasalarining o'quvchilari asosan maxsus maktablarning kelib ishlovchi o'quvchilaridan zarur axborot olib boradilar. Integratsiyalashgan o'quvchilar bilan ishlaydigan o'quvchilar malakasini oshirish nuqta nazaridan mintaqaviy kurslarni eng samarali deb tan olinadi. L.Evansping ma'lumotlari (1995 y.) asosida Niderlandiyaning 28 ta umumta'lim boshlang'ich maktablarining tarkibida nuqsonli bolalar ham o'qitilgan. Ta'limiy maslahat markazlarida maxsus ehtiyojli bolalarni umuta'lim sharoitida o'qitish va tarbiyalash yo'llari, xususiyatlari hamda bu bolalar haqida bilish va ma'lumotlar berish borasida bo'lim faoliyat yuritgan. Bu bo'limlarda o'quv materiallari va dasturlarini yangilash, integratsion ta'limning yagona g'oyasini ishlab chiqish, bu ta'lim tizimidagi muammolarning echimini izlab topish borasida ish yuritilgan.

Norvegiya

O'quvchilarga yordam Ta'lim psixologik xizmatining (TPX) o'quv yurtlari va ota-onalarga maslahat beradigan xodimlari tomonidan ta'minlanadi. Maxsus ta'limning mazmuni, darajasi va tashkiliy shakllari muhokama qilinadi. TPX o'quvchilarga ularning o'quvchilar bilan kundalik ishlarida maslahat berish bo'yicha mas'uldirlar. EPS xodimlariga maxsus bilimlar etimuydigan hollarda ular milliy resurs markazlaridan birortasiga yordam surab murojaat qilishi mumkin. Bu markazlar umumta'lim maktablari pedagoglari malakasini oshirish bo'yicha qisqa muddatli ixtisoslashtirilgan kurslarni ham tashkil qiladilar. Sinfning barcha o'quvchilari uchun mas'uliyat integratsiyalashgan bolalar bilan ishlashda ko'maklashadigan maxsus mutaxassis

birkirilgan o'qituvchi zimmasiga yuklatilgan. Maxsus yordamchi mutaxassis qisman yoki tuluq ish kuniga jalb qilinishi mumkin. Uning xizmatlari doirasiga darslarda qitnashish va yoki tanaffus paytida o'quvchilarga jismoniy jihatdan ko'maklashish kirishi mumkin.

Portugaliya

Integratsiyalashgan bolalarga yordamlashish bevosita sinfda maktab o'qituvchilari tomonidan ta'minlanadi. Aynan uning o'zi o'quv dasturini yakunlash uchun javobgardir. Sinfda echlilish uchun o'qituvchi tayyor bo'lmagan turli muammolari (o'qishda jiddiy qiyinchiliklar, xulq buzilishi va h.) mavjud bir necha o'quvchi paydo bo'lishi mumkin.

O'qituvchi bola qanday qiyinchiliklarga duch kelayotganini bilmasligi mumkin, differensiyalangan individual ta'limni tashkili qilish uchun yetarlicha kasbiy bilimlarga ega bo'lmashligi mumkin. Umumta'lim maktablari pedagoglari o'quvchilar uchun individual dasturlar, maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarni o'qitishning kundalik amaliyotida yordamchi texnik vositalar va yangi texnologiyalardan foydalanish malakalarini egallashga muhtojdirlar. 1997 yildagi 105/97-sonli qonun umumta'lim maktablarining integratsiyalashgan o'quvchilar ta'lim berishning sifati uchun javob beradi. Uning qabul qilinishi maktab uchun zarur resurslar to'g'risida tasavvurlarni o'zgartirish bilan bog'liq edi. Tashqaridan mutaxassislarni jalb qilish o'rninga umumt'lim maktablari shtatlarini boshqa tarzda butlash lozimligi tan olindi. Kadrlarga oid siyosatning o'zgarishi fan o'qituvchilarga yanada xilma-xil va tashkiliy yordam berishni ta'minlashga, maktab ichida fan o'qituvchilariga ularning ishi bo'yicha maslahat berishni ta'minlashga qaratilgan. Zaruriyatga qarab turli maktablarda ishlashi mumkin maxsus pedagoglarning asosiy vazifasi quyidagilardan iborat: o'quv bo'limi mudiri va umuman maktab, hamda integratsiyalashgan

o'quvchi shug'ullanadigan sinf o'qituvchilari bilan hamkorlik. Mutaxassis o'qituvchiga o'quv dasturini moslanuvchan ravishda qayta tuzish, uni o'quvchi imkoniyatlariga mos ravishda differensiyalash, ta'limning maxsus uslublardan foydalanishda ko'maklashadi.

Finlyandiya

Integratsiyalashgan bolalarga yordamlashish maktab tibbiy xizmati ishcilari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining ta'lim xizmati tomonidan ta'minlanadi. Birinchisi turli mutaxassis va terapevtlar (logopedlar, psixoterapevtlar, psixomotor terapevtlar va h.) tomonidan amalga oshiriladigan yordam dasturi uchun javob beradi. Ikkinchisi integratsiyalashgan bolalar uchun ta'limning zarur sharoitlarini ta'minlashga mo'ljallangan. Zarur bo'lgan holda o'quv dasturi bolaning imkoniyatlariga mos ravishda o'zgartirilishi mumkin. Maxsus ta'limga o'tkazilgan har bir o'quvchi uchun unga zarur o'quv jadvallari nazarda tutadigan individual reja tuziladi. O'quv rejasi bola farovonligi uchun javobgar barcha jamoa tomonidan birgalikda tuziladi. Jamoaga o'quvchining o'zi, uning ota-onasi, u bilan ishlaydigan pedagog, mutaxassis va ekspertlar kiradi. O'quvchi hamma vaqt yoki faqat ayrim darslarga kelib, asosiy guruhda o'qishi mumkin. Maktab shtatida maxsus pedagoglar, ijtimoiy xodimlar va maslahatchilar mavjud-ularning bari o'qituvchiga yordam ko'rsatadi. Maxsus o'qituvchi sinf o'qituvchisi va uning yordamchisiga ko'maklashish hamda maxsus guruh yoki yakka tartibdagi mashg'ulotlarga o'quvchi olish uchun asosiy guruhga kelishi mumkin. Dars o'tkazish jarayonida zaruriyatga qarab boshqa mutaxassislar (logoped, LFK ustasbunosi va h.) ham ishtirok etishlari mumkin, ammo, odatda ular davolashni individual asosda o'tkazadilar.

Fransiya. Integratsiyalashgan o'quvchilar bilan ishlayotib, o'qituvchilar maktab psixologlari va maxsus pedagoglarni o'z ichiga olgan ixtisoslashtirilgan yordamchi tuzilmalarga yordam so'rab murojaat qilishlari mumkin. Jalb qilinayotgan xodimlar o'ziga xos sohada yoki o'zining butun maktab faoliyatida vaqtincha yoki doimiy ravishda qiyinchiliklarga duch kelayotgan o'quvchilar hamda oddiy sinflarga integratsiyalashgan, rivojlanishda nuqsonlari mavjud bolalarga yordam ko'rsatishlari lozim. Mutaxassislar turli departamentlardan (sog'liqni saqlash, ijtimoiy masalalar, ta'lim) jalb qilinishi mumkin. Ulardan har biri qisqa yoki uzoq muddatda o'quvchiga yordamlashadi hamda o'qituvchi va maktab xodimlariga ko'maklashadi.

Shvetsariyada nuqsonli bolalarning ko'pchiligi umumta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya olishlari rasm bo'lgan edi. Sinfda 4 ta o'qituvchi ishlardi, 3 tasi umumta'lim dasturida, qolgan bir o'qituvchi esa maxsus tayyorgarlikka ega bo'lgan o'qituvchi edi. Haftada bir marta bu o'qituvchilar o'zaro hamkorlikdagi fakultativ mashg'ulotlar o'tkazishardi. Shuningdek, maxsus ehtiyoji bola bilan ishlovchi mutaxassis o'qituvchi haftada bir marta har bir o'qituvchi bilan sinfdagi muammolar va masalalar yuzasidan uchrashardi. Bunday o'qitish yo'llari integratsion guruhlarda o'qituvchilarning faoliyat yuritishini yengillashtirib, sinfdagi o'quv sifatini oshirdi.

Shveysiya.

Ota-onalar va maktab o'qituvchilariga Okrug kengashida faoliyat yurituvchi Shahar bolalar reabilitatsiyasi markazining maxsus pedagogi maslahat beradi. Bola imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ular birgalikda individual o'quv rejasini tuzadilar va maktab o'qituvchisi uning bajarilishi uchun mas'ul deb belgilandi. Zaruriyat tug'ilganida sinfga yordamchi pedagog taklif etiladi. Shveysiya maxsus ta'lim agentligi (ShMTA) ham oila va maktablarga maslahat berish va yordam ko'rsatish uchun javobgar; amalda maslahat berishni aniq bir bola bilan ishlaydigan maslahatchi amalga oshiradi. ShMTA maslahatchisi, masalan, o'quv materialiga aloqador tavsiyalar beradi; shahar hokimiyatiga maxsus ta'limga muhtoj bolalarga optimal ta'lim berishni tashkil etishda ko'maklashadi. Zarur bo'lganda, maktab negizida fan o'qituvchilari uchun malaka oshirish kurslari (sinfga integratsiyalashgan o'quvchilarning ehtiyojlari va xususiyatlarini nazarda tutgan holda) tashkil qilinishi mumkin. G.Miron esa quyidagi ma'lumotlarni beradi:

-1981yilda YUNISEFning Shveysiya hukumatidagi tashkilotida 6 yoshgacha bo'lgan nuqsonli bolalarni neformal o'qitish dasturi ishlab chiqildi. Ushbu dastur asosida nuqsonli bolalarni ommaviy muassasalarda o'qitish tizimi, bu bolalarni o'qitishda ota-onalar bilan ishlash metodikasi ishlab chiqilib, Nikaraguada ham qo'llanila boshladi.

Xitoyda integratsiyalash jarayoni barcha umummillat ma'lumotlarini yig'ish, tajriba almashish, mulogot va fikr almashish, kadrlarni tayyorlash, maktab o'quv jarayonlarini isloh qilish, maktab xodimlari bilan uchrashuv va savol javoblar

o'kazish hamda barcha axborotlarni yig'ib tahlil qilishdan boshlandi. Nurgsonli bolalar ta'limi Xitoy ta'lim tizimida birmuncha yangi edi. Har bir tumanda integratsion ta'lim borasida seminarlar uyushtirildi. 8 ta o'quv seminarida 1000dan ortiq kishilar ishtirok etdilar.

Bir qancha pedagogika institutlarida "Nurgsonli bolalar ta'limi" nomi o'quv kurslari o'tila boshladi.

Xitoyning ta'lim bo'yicha milliy tadqiqot Instituti YUNESKOning magsadli grant mablag'lari yordamida alohida ehtiyoji bolalar ta'limini qo'llab-quvvatlash magsadida WEB resurs markazini tashkil etish bo'yicha innovatsiya dasturini ishlab chiqdi. Bu resurs markazning vazifalari quyidagilardan iborat:

- Alohida ehtiyoji bolalar va yoshlarni ta'lim tizimiga kiritishda ma'lumotlarni olish bo'yicha resurslarni aniqlash;
- Maxsus ehtiyoji shaxslar bilan aloqa o'rnatish;
- Ma'lumotlar bankida turli ta'limiy va rivojlantiruvchi materiallarni to'plash;

- Internet tizimini orqali mutaxassislar maslahatini uyushtirish;
- WEB resurs markazi foydalanuvchilari orasida tajriba va bilimlar almashishni tashkil qilish;

➤ Integratsiya muammolarini hal qilish vositalarini izlash. Chet davlatlar bilan bu boradagi hamkorlik uchun imkoniyatlar yaratish (Y.Chen, ma'lumotlari 2000 yil).

Shunday qilib Xitoyda Internet tizimidagi elektron resurs markaz orqali mutaxassislarning bilim va malakalaridan foydalangan holda butun mamlakat hududidagi alohida ehtiyoji bolalar va shaxslarning ta'lim olish talabini qondirish imkoniyati paydo bo'ldi. Mazkur dastur maxsus ehtiyoji bolalarni ta'lim jarayoniga kiritish bo'yicha boshqa chora-tadbirlarga qo'shimcha yordam sifatida qo'llaniladi. Ayrim hollarda esa ta'lim berish va rivojlantirish imkonini beruvchi yagona vosita bo'lib qoldi.

Hindiston qonunida majburiy boshlang'ich ta'limga jiddiy va katta vazifa deb qaraladi. Hindistonda 6yoshdan 14 yoshgacha bo'lgan bolalar 2 millionni tashkil etadi. Ta'lim tizimini rivojlantirish 1947 yilda mamlakat mustaqillikga erishgandan so'ng qonuniy tasdiqlangan. 1986 yilda ishlab chiqilgan va 1992 yilda milliy ta'lim qonuniga ko'pgina mutaxassislar va turli shtatlarning vakillari ishtirokida hamda boshqa tegishli fuqarolarning hamkorlikdagi sayi-harakati bilan qo'shimchalar kiritilgan.

Mamlakatda istiqomat qiluvchi barcha fuqarolarning ta'lim olish huquqi kafolatlangan. Ta'lim tug'risidagi qonunning asosiy bandda rivojlanishida alohida ehtiyoji bo'lgan bolalarni barchalar qatori ta'lim olishi va ular urtasidagi tusiqlarni bartaraf qilinishi qayd etilgan.

Shuningdek, qonunda mamlakatda yashovchi fuqarolarning ko'p tili va diniy-ijtimoiy, madaniy rivojlanishining xususiyati hamda mamlakatda yashovchi nogiron bolalar, qiz bolalar har-xil xududlarda yashovchi mayda millat bolalari, ijtimoiy himoyaga muxtoj ekanligi aniqlanib ularga qo'shimcha ravishda e'tibor berilib, ta'lim olish huquqi ta'kidlangan.

Hindistonda bolalarning ko'pchilik qismi maktablarda o'qitilishiga qaramasdan 35million 6-14 yosh bo'lgan bolalar xanuz ta'limdan chetda qolib ketmoqdalar. Bunga sabab maktablarning binolarning nogiron bolalarga moslashtirilmaganligi, o'qituvchilarning davomating pastligi va yetishmasligi, moliyaviy ta'minotning yetarli emasligi, maktablardagi ta'lim jarayonining sustligi va hk. Har xil ta'biy ofatlarga ko'ra boshpanasiz qolgan, boquvchisini yuqotgan, etim bolalar, ijtimoiy ximoyaga muxtoj bolalar xanuz formal ta'limdan chetda qolmoqdalar.

Keyingi vaqtda ta'lim olishning bir qator movhum tizimi rivojlana boshladi. Bunday tizimni shakllantirish yaxlit bita vazirlik

doirasida bo'lishi kerak, deb ta'kidlaydi Keratin Daier. Ushbu shakllangan ta'lim tizimining vazifasi "o'yin orqali" o'qitishga asoslangan yangi ishlab chiqilgan dastur yordamida, o'qituvchi o'quvchiga yondoshish yo'li bilan o'qitish talab etiladi. Bunday yondashuv doirasida o'qitish har xil bolani ehtiyojini qondirish uchun individuallashtirilgan bo'lishi ta'kidlangan. Inkiyuziv ta'limning ijtimoiy masalasi har bir uzog masofadagi xududlarda yashovchi bolalarni ota-onalarning xoxishiga ko'ra davlat maktablari o'qitishi davlatning imkoniyati va o'qituvchilarning xoxishi, imkoniyatlardan kelib chiqib amalga oshirilishi mumkinligi qayd etilgan. Davlat maktablari o'qitilishi davlatning imkoniyati va o'qituvchilarning xohishi, sharoitidan kelib chiqishi amalga oshirilishi mumkinligi qayd etilgan. Davlat maktablari gataashuvchi guruhlari, ko'pchilik an'anaviy segregatsion-guruhlardan maktablari gataaydilar. Bu esa ijtimoiy inkiyuziviyaning muhim, muammosidir. Bu mamlakatning davlat qonuni, formal va noformal ta'lim tizimini joriy qilishda YUNISEF va YUNESKO tashkilotining hisssasi va bevosita hamkorligida tuzilgan "Nugsonli bolalarning integratsion ta'lim loyihasi" bo'yicha ish olib borila boshladi. Bu loyiha Hindiston hukumati siyosati va etnik holatini hisobga olgan holda tuzilgan (M. Ainscov va boshqalar, 1996 yil).

1979 yilda Nikaragua ta'lim vazirligi nugsonli bolalarni o'qitish dasturini olib boruvchi maxsus bo'lim tashkil etdi. Bundan tashqari nugsonli bolalarning o'quv imkoniyatlarini tashxis qilish markazi va maxsus muassasalar hujjatlari axborot bazasi yuzasidan ish yuritish markazlari ham ochildi. Mamlakatda ommaviy maktab tizimida ko'plab qiyinchiliklar bo'lib, maktabga qatnashmaydigan bolalarning soni juda yuqori edi. Nugsonli bolalar ta'limi maxsus segregatsion va ommaviy maktablarda integratsion sinflar shaklida tashkil etilgan. Maxsus maktablarda faqat og'ir nugsonli bolalar o'qitilardi.

Tailandda og'ir va o'rta darajadagi nugsonli bolalarni ommaviy maktablarga qabul qilish, o'qitishga va bunga o'qituvchi-mutaxassislarni tayyorlashga oid o'quv loyihasi ishlab chiqildi. Radjbatandagi Suan Disit institutida o'tkazilgan ikkita konferensiyadan so'ng inkiyuziv maktablarning 3 ta yo'nalishidagi konsepsiyasi ishlab chiqildi.

Birinchi yo'nalish qo'shimcha guruh bo'lib u administratorlar, o'qituvchilar va ota-onalardan tashkil topgan. Ikkinchi yo'nalish og'ir va o'rta darajadagi nugsonli va sog'lom bolalarni ommaviy sinflarda o'qitishni tashkillashtiruvchi o'qituvchilar va ota-onalar.

Uchinchi yo'nalish-qo'llab-quvvatlovchi administratorlar, o'qituvchi voloniyorlar inkiyuziv sinflar uchun individual rejalarni ishlab chiqishdi (YUNESKO hisoboti, 1996 yil).

Vyetnamdagi inkiyuziv ta'lim tizimini o'rganish shuni ma'lum qiladiki, bu erda ikkita holat kuzatiladi. Ta'lim vazirligi tomonidan Davlat fan va ta'lim institutida maxsus ehtiyajli bolalar uchun inkiyuziv ta'limning samarali natijalarini aniqlash uchun ish olib bordi (YUNESKO hisoboti, 1996 yil).

Rossiya

V.A. Berezina, L.M. Shipisinalar-ning bergan ma'lumotlariga ko'ra hozir Rossiyada maxsus ta'lim ikkita yo'nalishda: differensial va integratsiya tarzda tashkil etilgan. Differensial ta'lim 8 yo'nalishda tashkil etilgan. Oxirgi paytlarda Moskva, Sankt-Peterburg va boshqa

Rossiyaning bir qator shaharlarida maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim muassasalariga jalb etish borasida ilmiy izlanishlar va psixologo-pedagogik amaliy ishlar olib borila boshladi.

Rossiyada integratsiya modeli asosida umumta'lim muassasalarida maxsus sinflar tashki etilgan bo'lib, ular quyidagicha:

-aqliy rivojlanishida orqada qolgan bolalar uchun guruhlar va sinflar;

-ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun guruh va sinflar; -xulqi og'ir bolalar uchun guruh va sinflar.

L.M.Shipisinaning bergan ma'lumotlariga ko'ra Rossiyada hozirgi kunda 38 % imkoniyati cheklangan bolalar umumta'lim muassasalarida ta'lim - tarbiya olmoqdalar.

Armaniston. Barcha MDH mamlakatlari dagidek, Armanistonda har bir shaxsni jamiyatda ta'lim olish huquqiga ega ekanligi va uni ijtimoiy kelib chiqishi, jismoniy xolatidan qat'iy nazar ta'lim olish huquqini ta'minlaydi. Shu bois oxirgi 10 yil ichida Armanistonda ijtimoiy

himoyaga muhtoj, kam ta'minlangan oilalar farzandlari, yetim bolalar, imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy qo'llashga, ta'lim olish masalasiga katta e'tibor berilmoqda. Shuningdek, inklyuziv ta'lim tizimini shakllantirish va rivojlantirishga oid dastlabki ishlar olib borilmoqda.

Qo'shimcha yordam ko'rsatuvchi xodimlar va yordamchi xizmatlarni jalb qilish uchun, inklyuziv ta'limni moliyalashtirish masalasi davlat tomonidan ma'qullanib, 2006 yilda inklyuziv maktablarga qo'shimcha mablag' ajratildi.

Armanistonda 49 inklyuziv maktab mavjud bo'lib 700ta jismoniy, aqliy va ijtimoiy muammosi bo'lgan bolalar ta'lim oladilar. Bu maktablar inklyuziv ta'lim jarayonini rivojlantirish va kengaytirish uchun resurs bo'lib xizmat qiladi.

Armanistonda maxsus ehtiyojli bolalarni ehtiyojini qondirishni davomiyligini ta'minlash maqsadida maxsus va inklyuziv ta'lim jarayonini nafaqat asoslash, rivojlantirish uchun imkoniyat yaratishga xukumat parlamenti tomonidan bir qator qonun va qarorlar qabul qilingan,

Rivojlangan, ijtimoiy himoyaga muxtojligi sifatida qarashlarini davom etishdir. Bunday eskicha yondashish davomiyligi hamma uchun bir xil bo'lgan yangi inklyuziv ta'lim muxritini shakllantirishda qiyinchiliklar tug'diradi. Jamiyatda notug'ri stereotipni va psixologik komplekslarni shakllanganligini yo'q qilish va inklyuziv ta'lim muxritini shakllantirishning eng ma'qul va to'g'ri yo'li sinfda va sinfdan tashqarida bolalar orasida hamkorlik qilishi. Shu fanni o'qitadigan o'qituvchi hamda shu sinfda o'qiydigan o'quvchilar, ota-onalari, zaruriyat tug'ilganda maxsus pedagoglar, psixologlar va ijtimoiy ishchilarning faoliyatidir. Interfaol usulda o'zaro yordam ko'rsatishga asoslangan guruhlarda o'qitish metodi.

Armaniston respublikasining ma'lumotlariga ko'ra inklyuziv maktablarni umumta'lim muassasalari deb qarashmaydi. Bu maktablarda imkoniyati cheklangan bolalar sog'lom bolalar bilan yonma-yon formal o'qiydilar. Shuning uchun ham inklyuziv maktabda birgalikda ta'lim olish jarayonida individual mashg'ulotga jiddiy e'tibor beriladi, aks xolda maxsus sharoitdagi ta'limga ehtiyojli bo'lgan o'quvchilar o'qishdan orqada qoladi.

Ozarbajonda 1998 yilda

Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya ratifikatsiya qilindi va 2001 yilda esa "Maxsus ta'lim to'g'risida"gi Qonunni qabul qildi.

2002 yilga kelib inklyuziv ta'lim borasidagi loyihalar faoliyati 10 dan ortiq qonuniy hujjatlar va loyihalar ishlab chiqildi. Inklyuziv ta'limni rivojlantirishning Milliy dastur rejasi 2 qismdan iborat bo'lib, 1-qismini inklyuziv ta'lim borasidagi loyihalar faoliyatiga oid bo'lib, 2-qismini esa inklyuziv ta'lim

moddiy - texnik asosini yaxshilash masalalari tashkil qiladi. U.T.Mikaliova ("Ta'limda innovatsiyalar markazi" NNT rahbarining bergan ma'lumotlariga ko'ra Ozarboyjonda bugungi kunga qadar 100dan ortiq maxsus ehtiyojli bolalar 14 ta maktabgacha ta'lim, 14 ta boshlang'ich ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'lim sharoitida o'qitilmogda.

Inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilish borasida qo'shni hamdo'stlik davlatlarida ham ko'zga ko'rinarti ishlar amalga oshirilayotganligi tahlil qilindi:

Qirg'izistonda inklyuziv ta'limning rivoji davlat qaramog'idagi maktablar va nodavlat o'quv muassasalari bazasida bo'ldi. Mutaxassislar tomonidan umumta'lim muassasalariga nuqsonli ta'lim olishga imkoniyat mavjud bo'lgan bolalar qabul qilindi o'qitila boshladi. Qirg'izistonda bu borada o'qituvchilar, ota-onalar, vazirlik xodimlari va Respublika bo'yicha tegishli vakillar ishtirokidagi Respublika 3 ta yirik seminar Konferensiyasi o'tkazildi. (G.Alchieva, 2000 yil).

Ozozg'istonda 2003 yilda "Maxsus ehtiyojli bolalarni korreksion ijtimoiy va tibbiy-pedagogik qo'llab-quvvatlash haqida"gi Qonun qabul qilindi. Bu qonun asosida maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya berish, korreksion pedagogik ish olib borish magsadida reabilitatsion sentrlar, psixologo-pedagogik korreksiya xonalari, maxsus maktab va maktabgacha ta'lim muassasalari qoshida qisqa muddatli (simflar) guruhlar tashkil etildi. Inklyuziv maktablarga kadrlarni tayyorlash uchun oliy ta'limda "Maxsus pedagogika", "Maxsus psixologiya" va "Maxsus metodika" kurslari kiritildi.

60

- Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:**
1. Meynstrilning qanday yo'nalish?
  2. Xorijda inklyuziv ta'limni joriy qilish tajribasining tahlili nimalarni ko'rsatdi?
  3. AQShda inkluziv ta'lim qanday amalga oshirildi?
  4. Yevropa va MDH mamalakatarida inkluziv ta'lim qanday amalga oshirilganligi haqida ma'lumot bering.

1.4.TA'LIM VA TARBIVA JARAYONIDA INKLYUZIV TA'LIM IJTIMOIY FENOMEN SIFATIDA

O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi davlat siyosati umuminsoniy qadriyatlarining ustuvorligi tamoyillari, inson huquqlari, ta'limning gumanistik mohiyati, har kimning bilim olishiga bo'lgan konstitutsiyaviy huquqlarining kafolatlanishi, ta'lim olishda teng huquqlilikdan foydalanishga tayanadi.

Ta'limni rivojlantirish ustuvor yo'nalishlari etib quyidagilar belgilangan:

ta'lim sohasida fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarining kafolanishi;

ta'lim olishda tenglik, shu jumladan, rivojlanishida maxsus psixofizik xususiyatlari bo'lgan shaxslarga, ularning sog'lig'i va bilim qobiliyatlariga muvofiq, asosiy ta'limning barcha darajalarida va qo'shimcha ta'lim olishda shart-sharoitlar yaratish;

rivojlanishida maxsus psixofizik xususiyatlari bo'lgan shaxslarga maxsus ta'lim olish uchun maxsus shart-sharoitlar yaratish va ularga korreksiyalovchi-pedagogik ko'mak berish;

shaxsning ta'limga bo'lgan ehtiyojlarini, shuningdek shaxsni shakllantirishda, malakali kadrlarni tayyorlashda jamiyat va

davlatning ehtiyojlarini qondirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish.

Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari bular – sifat, qulaylik, shaxsga yo'naltirilganlik, mazmun, ta'lim dasturlari va ta'lim yo'nalishlarining turli-tumanligi va hokazo.

P. f. n, dotsent R. Shomaxmudova "Nogiron va maxsus ehtiyojli ta'lim oluvchilar o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish, maxsus ta'limga muhtoj bolalar va o'smirlarni rivojlantirishdagi nuqsanlar yoki iqtisodiy qiyinchiliklardan qat'iy nazar, oilaning faol ishtirokida, xususan bolaning ehtiyojini qondirishga va ijtimoiy hayotga moslashtirish va umumta'lim tizimiga to'liq qo'shishni ifodalovchi ta'lim tizimidir"-deb ta'rif berib o'tgan.

Maxsus pedagogik sohadagi yetuk olimlari L. R. Mo'minova tomonidan maktabgacha yoshdagi imkoniyati cheklangan bolalarning nutqidagi nuqsomni bartaraf etish bo'yicha korreksiya-pedagogik ishlarining nazariy asoslari ishlab chiqilgan, shuningdek, bolalarni logopedik tekshirish va o'qitish metodikasi yaratilib amalda joriy etilgan. Bundan tashqari olimning inklyuziv ta'limga oid qator tavsiyalari amaliyotda o'z samarasini berib kelmogda.

L. Sh. Nurmahammedovanning "Otilada nogiron farzandni tarbiyalashning pedagogik xususiyatlari" ilmiy tadqiqotlari doirasida oilada nogiron farzandi bor ota-onalarning o'ziga xos xususiyatlari, qiyinchiliklari va ijtimoiy-pedagogik, psixologik ko'rsatmalarga muhtojligi tahlil qilingan va bir qator ilmiy natijalar olingan.

Nogiron shaxsning o'ziga xizmat ko'rsatish, mustaqil harakatlanishi, mo'ljal olish, muomala qilish, o'z xulqini nazorat qilish, mehnat faoliyatini o'rganish yoki mashg'ul bo'lish qobiliyatini to'liq yoki qisman yo'qotishi, uni ijtimoiy muhofaza qilish choralarini amalga oshirish zaruriyatini ko'rsatadi.

Insomning nogiron bo'lib qolgan paytida shakllangan shaxsiy xususiyatlariga insomning o'zi uchun, uning hayotida yuz beradigan hodisalar uchun javobgarligini anglashga bog'liq.

Sh. M. Amirsaidovanning tadqiqotlarida sharq mutafakkirlarining maxsus pedagogika faniga oid ilmiy fikrlari o'rganilib, Abu Ali Ibn Sinoning maxsus pedagogika fani ravnaqi uchun xizmat qiladigan

ilmiy-ilmiy, pedagogik va psixologik g'oyalari tahlil qilib, o'quv jarayoniga ta'biq etish usullari ishlab chiqilgan.

M. P. Hamidova tomonidan olib borilgan "Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar so'z boyligini oshirishning korreksiya-pedagogik asoslari" nomli tadqiqot ishida umum va maxsus pedagogik tadqiqotlar asosida aqli zaif bolalarning nutqini ko'rikdan o'tkazish metodlari yaratilgan. Bolalarni ko'rikdan o'tkazish natijasida aqli zaif bolalar nutqining rivojlanmaganlik mezonlari ishlab chiqilgan. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning predmetlar haqidagi tasavvurlarini kengaytirish, hissiy-irodaviy sohalarni jalb etish bilan bilishga qiziqish va nutqiy motivatsiyani kuchaytirishga qaratilgan korreksiya-pedagogik ish mazmuni va usullari ishlab chiqilgan.

D. A. Nazarova tomonidan maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy ishida ilk bor maktabgacha ta'limda o'quvchidagi zaif eshituvchi bolalarning nutqiy rivojlanish darajasini ta'biq qilish metodikasining moslashtirilgan varianti, maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirishning mazmuni, yangi interfaol usullari hamda shakllari, o'rganilayotgan bolalarning umumiy rivojlanishini ta'minlashda ularning o'ziga xos rivojlanish omilidan kelib chikib, nutqini keng gamrovli rivojlantirish tizimi ishlab chiqilgan va asoslab berilgan.

M. F. Hakimovanning "Maxsus yordamga muhtoj o'quvchilarni kasb-hunariga tayorlashning pedagogik asoslari" (aqli zaif o'quvchilar misolida) tadqiqotlari doirasida quyidagi ilmiy natijalar olingan:

1. Maxsus maktablar, maktab-internatlar va ixtisoslashtirilgan namot kasb-hunar kollejaridagi aqli zaif o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlash ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan.
2. Maxsus yordamga muhtoj aqli zaif o'quvchilarning kasb-hunarini tanlashga bo'lgan qiziqishining yuzaga kelishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar aniqlangan.
3. O'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashda psixologik-pedagogik xususiyatlarini hisobga olgan holda, kasb-hunarga

tayyorlashning metodik ta'minoti yaratilgan. Ixtisoslashtirilgan kasb-hunar kollejlari uchun metodik tavsiyanomalar, dars ishlannalari va o'quv qo'llanmalar yaratilgan.

4. Maxsus yordamga muhtoj o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashda xalq hunarmandchiligidan samarali foydalanilgan.

5. "Oshpaz-qandolatchi", "Keng assortimentdagi kiyimlar tikuvchisi" kabi yangi mutaxassisliklari o'quv rejasiga kiritilgan.

Maxsus ta'lim muassasalarini mehnat ta'limi o'quvchilar uchun aqli zaif o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashga doir, ta'limning uzviyligini ta'minlash borasida pedagogik tavsiyalar ishlab chiqilgan va maxsus yordamga muhtoj o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashning samarali tizimi yaratilgan.

Korreksion pedagogika sohasida salmoqli ish olib borgan olimlar U.Y. Fayziyeva tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlarida zaif eshituvchi bolalarga savodga o'rgatish tizimining grammatik asoslari va korreksion-pedagogik ish tizimi tadqiq etilgan. Natijada analiz-sintez (harf-tovush) metodi orqali eshitishda nuqsoni bor bolalarga savod o'rgatishning didaktik va metodik ta'minoti takomillashirilgan. Olimlar tomonidan birinchi marta O'zbekistonda eshitishda nuqsoni bor bolalar uchun "Alifbe" darsligini o'zbek tilida nashr etilishi eshitishda muammosi bo'lgan bolalarni savodga tayyorlash jarayonlarini tizimli va samarali olib borilishida ijobiy o'zgarishlarni yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Bundan tashqari olimning eshitishda muammosi bor bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maxsus maktab-internatari uchun "Nutq o'stirish" (1-2-4-,5-sinflar), "Ona tili" (4-5-sinflar), "Matematika" (tayyorlov, 1-sinflar) kabi darsliklari nashr etilgan. Bundan tashqari U.Y. Fayziyeva tomonidan 1-sinf o'quvchilari uchun chop etilgan "1-yozuv dafteri", "2-yozuv dafteri" da kar va zaif eshituvchi bolalarda husnixat malakalarini shakllantirish bo'yicha topshiriqlar tizimi ishlab chiqilgan va amaliyotga tatbiq etilgan.

Bugungi kunda olimning eshitishda muammosi bor bolalarga jarrohlik yo'li bilan implant o'rnatilishiga qadar va jarrohlikdan keyingi davr pedagogik ishlarini tashkil etishga doir tavsiyalari amaliyotda qo'llanilib kelimmoqda. Jumladan, bo'lajak

and-pedagoglarni eshitishda muammolari bo'lgan bolalarga yozuv va o'qishni o'rgatish metodlaridan foydalanishga tayyorlashda U.Y. Fayziyeva tomonidan amaliyotga tatbiq etilgan tavsiyalaridan foydalanildi.

Tashkilda muammosi bor bolalarning so'zlashuv nutqini rivojlantirishda tilga o'rgatish davrlarining vazifalariga amal qilish bo'yicha U.Y. Fayziyevaning ilmiy izlanishida asoslab berilgan. Olimlar har bir ta'lim amaliyotiga "hayotiy kompetensiya", "Nutqiy akseleeratsiya" tushunchalarini hamda "Nutqiy klaster", "Nutqiy tarbi" tizimlarini olib kirdi. Jumladan, eshitishda muammosi bor bolalar ona tilni egallash davrlarining farqlanishi hamda nutq vositalari, shakllardan foydalanish tartibi amaliyotga tavsiya etilgan. U.Y. Fayziyevaning eshitishda muammosi bor bolalarning predmetli amaliy faoliyatini tashkil etish orqali tilga o'rgatish tizimi amaliyotda samarali qo'llanilib kelimmoqda. Natijada tayyorlov, 1-5-sinflar uchun "Predmetli amaliy ta'lim" darsligi chop etilgan. Ushbu darsliklarda eshitishda muammosi bor bolalarni ona tiliga mulqot darajasida o'rgatish bo'yicha ish turlari aks etgan. Masalan, "Dakti-og'zaki aytinig", "So'rang", "Hisobot bering" va "Tavsiflang" kabilar har bir mavzuda mantiqiy kerma-ketlikda hamda o'zbek tili qonuniyatlari asosida berilgan. Olimning ushbu ish tizimidan oliy ta'limda "Ona tili o'qitish maxsus metodikasi" modulini o'qitish usullarini takomillashtirishga oid tajriba-sinov ishlarida foydalanildi.

Zaif eshituvchi bolalar nutqining grammatik qurilishini shakllantirish metodikasi R. Rustamova tomonidan tadqiq qilingan. Olimning tadqiqotlarida zaif eshituvchi bolalarni tilga o'rgatishda gap tuzilishi hamda tinish belgilaridan to'g'ri foydalanish bo'yicha ish turlari amaliy-uslubiy jihatdan tizimlashtirilgan.

Zaif eshituvchi bolalar to'g'ri gap tuza oladi, qachonki, ularning so'z zaxirasi yetarli darajada bo'lsa, hamda ushbu so'zlaridan turlik kontekstlarda o'rinni foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lsalar. Shuning uchun ham zaif eshituvchi bolalar nutqiy zaxirasi ustida uslubiy ishlar maktabgacha ta'lim davridan boshlab izchil olib borilishi maqsadga muvofiqdigi bo'yicha tavsiyalarni D.A. Nazarova amaliyotga tatbiq etgan. Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi

bolalar nutqini o'qitirish bo'yicha bir qancha samarali usullarni ishlab chiqishga nuvaffaq bo'lgan olim sifatida bugungi kunda ham maxsus ta'lim metodikalarini takomillashirish ishlarini muvofiqdastirish borasida salmoqli ishlarni olib bormoqda. Uning fikricha, zaif eshituvchi bolalarning maktabgacha ta'limi, maktab ta'limi samaradorligini ta'minlashning muhim poydevoridir. Bu davr metodik ishlari samarasi esa, ota-onalarning saviyasi hamda o'z farzandining kelajagi uchun qayg'urishiga bog'liqdir.

Ma'lumki, eshitishda muammosi bor bolalarni ona tiliga o'rgatish ulardagi mavjud eshitish qoldig'iga tayangan holda hamda uni rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Eshtitish qoldig'ini rivojlantirish masalalari F. Alimxo'jayevaning ilmiy tadqiqot ishida ochib berilgan. Olimning ilmiy tadqiqot ishi natijalari asosida amaliyotga eshitish mashg'ulotlari uchun didaktik materiallar tayyorlashning metodik ishlar tizimi tadbir etilgan hamda eshitishda muammosi bor bolalar maktablari uchun "Talaffuz" darsligi nashr qilingan.

Z. Mamarajabovanning "Adabiy ta'lim jarayonida zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini rivojlantirish" mavzusidagi tadqiqot ishida zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini rivojlantirishning didaktik ta'minotini adabiy ta'lim janrlari bo'yicha innovasion yondashuv asosida ishlab chiqqan hamda adabiy ta'lim jarayonida zaif eshituvchi o'quvchilar nutqining rivojlantirishning korreksion-pedagogik modelini yaratgan. Olimning ilmiy-tadqiqot ishlari adabiy ta'lim jarayonida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishning psixologik-pedagogik omillari aniqlashtirib berganligi va adabiy ta'lim jarayonida zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini rivojlantirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqqanligi bilan ham katta ahamiyat kasb etadi.

D.B. Yakubjanova tamonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarida insonparvarlik paradigmasi asosida bo'lajak defektologlarda kasbiy ijodkorlikni rivojlantirishning ijtimoiy, akmeologik, psixologik va pedagogik omillari hamda talabalarda eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilar bilan o'zaro birgalikdagi harakatda reflektiv ko'nikmalarning namoyon bo'lishi kabi masalalar tadqiq qilingan.

Milliy maxsus pedagogikada olib borilgan tadqiqotlar orqali inklyuziv ta'limda turli imkoniyati bolalar bilan qanday ishlash kerakligini bilish uchun zarur savollarga javob topish imkoniyati yaratildi.

Buyuk Britaniyaning "Bolalarni qutqaring" ("Save the children", 2002 yil) jamg'armasi tomonidan nashr etilgan o'quv qo'llanmada inklyuziv va integratsion tushunchalari bir xil ma'noda bahallandi. Shunga qaramasdan, ushbu tushunchalar orasida farq mavjud bo'lib, bu farqlarni quyidagicha ifodalash mumkin:

-integratsion ta'lim: maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim maktabiga qatnashi;
-inklyuziv ta'lim: maxsus ehtiyojli bolalarni sifati ta'lim tadbirga olishi.

Bu ikkala tushuncha o'rtasidagi farq yonida tushunarliroq bayon etilgan bo'lib, quyidagicha ta'kidlanadi:

Integratsiyalashgan ta'limda bolaga muammo sifatida qaraladi.

Nogiron bolaning individual yoki tibbiy holatda maktabga yoki jamiyatga moslashishi kerak. Masalan, eshitishda nuqsoni bo'lgan bola umumta'lim sharoitiga moslashishi uchun eshituv apparatidan foydalanib gapirishni o'rganishi kerak. Sog'lom boladan esa imo-leshora tilini va muloqotning boshqa shakllarini o'rganish talab qilinmaydi. O'qishda muammo bo'lsa, bola standart talablarni bajarishi kerak. Aks holda o'qituvchi qo'shimcha mashg'ulotlar o'tilishi lozim. Inklyuziv ta'lim bolani emas tizimni o'zgartirishni maqozo qiladi. Nazariy adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida integratsion va inklyuzivlik tushunchalarining o'rtasida umumiylik ham mavjudligi o'ganildi, bu umumiylik zaminida maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim tizimi sharoitiga kiritish yotadi. Xorijiy davlatlarda inklyuziv ta'lim tizimining joriy qilinishini o'rganar ekanmiz, bu ta'lim tizimini joriy etish uchun uzoq vaqtni talab etishni va juda ko'p miqdordagi moddiy mablag' zarurligi aniqlandi. Shuning uchun ham jahon miqyosida inklyuziv ta'lim tizimining oldida quyidagicha juda ko'plab muammolar va to'siqlarni mavjud:

- ota-onalar uchun o'quv qo'llanmalarining yo'qligi;
  - ko'plab davlatlarda inklyuziv ta'limni joriy etish bo'yicha davlat normativ hujjatlarida qayd qilinmaganligi;
  - nogiron bolalarga nisbatan salbiy munosabat;
  - maxsus ehtiyojli bolalarning hamjamiyatda ko'rinnaslik muammosi;
  - maxsus ehtiyojli bolalarning maktabda ko'rinnaslik muammosi;
  - moddiy mablag' muammolari;
  - ta'lim muassasalarini jismoniy moslashtirish;
  - sinfda o'quvchilar sonining ko'pligi;
  - kambag'alilik;
  - jinsiy tafovutlarga qarab kamitish;
  - maxsus ehtiyojli bolalarning boshqalarga qaramligi;
  - favqulodda vaziyatlar mojarolar qochoqlar;
  - kadrlar masalasidagi muammolar.
- Haqi savol tug'iladi, nima uchun maxsus ehtiyojli bolalarni inklyuziv ta'lim tizimiga jalb etish kerak? Yuqorida keltirilgan muammolarni hal etib, inklyuziv ta'lim tizimiga o'tishga qanday zaruriyat bor? Darhaqiqat, bu ta'lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish oson kechmaydi. Ammo bu ta'lim tizimining nafti jihati juda ko'p bo'lib ular sirasiga quyidagilar kiradi:
- inklyuziv ta'lim qashshoqlik va ajratish iskanjasidan qutulishga imkon beradi;
  - inklyuziv ta'lim maxsus ehtiyojli bolaning o'z oilasi va jamiyat davrasida bo'lishga imkon beradi;
  - inklyuziv ta'lim barcha uchun ta'lim sifatini yaxshilaydi;
  - kamnitishlarni oldini oladi;
- Umumta'lim muassasalari sharoitida maxsus ehtiyojli bolalarga ta'lim tarbiya berishning o'ziga samarali natija bermaydi. Buning uchun maktabda pedagoglar, defektologlar, psixologlar tomonidan do'stona munosabat muxitini yaratish lozim. Sinfda do'stona munosabat muhitining shakllanishi sog'lom va maxsus ehtiyojli bolalarning bir-birlariga nisbatan mehr-muhabbati bo'lishlariga, bir-birlariga doimo yordam berishlariga zamin yaratadi. Imkoniyati

cheklangan bolalarning o'z-o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi. Bu esa korreksion-pedagogik ishni samarali va osonroq kechishini ta'minlaydi.

Inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarning umumta'lim muassasalarida ta'lim olishlari uchun qo'shimcha mezonlarning yaratilishini va shu yo'l bilan nogiron bolalar uchun qulay shart-sharoitlarni talab qiladi. Imkoniyati cheklangan bolalarning inklyuziv ta'lim-tarbiyasini amalga oshirishga, ularni ijtimoiy hayotga moslashtirishga qaratilgan ishlarni samarali olib borish uchun maxsus soha xodimlari hamda nogiron bolalar ota-onalariga inklyuziv ta'limning mohiyati, ahamiyati, ijtimoiy zarurligini tushuntirish ham mas'uliyati ishlar jumlasiga kiradi. Zero, maxsus yordamga muhtoj bolalarning asosiy muammolarini ular o'zlari yashab turgan muhitdan, oiladan uzoqda ta'lim-tarbiya berish bilan hal qilib bo'lmaydi. Imkoniyatlari cheklangan jamiyat a'zolari sog'lom jamiyat a'zolari bilan teng huquq va imkoniyatlarga ega bo'lmas ekan ijtimoiy integratsiyaga erishish mushkul vazifa.

Maxsus ehtiyojli bolalarning ta'lim-tarbiyasida tenghuquqlilik muammosini hal etish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. Ammo bugungi kunda ham juda ko'plab bolalar turli xil sabablarga ko'ra ta'limdan chetda qolmoqdalar. Inklyuziv ta'limga jalb qilishning tashkiliy, ilmiy-usuliy masalalarini ko'rib chiqish, mutaxassislarni tayyorlash, malakasini oshirishga oid tadbirlarni ishlab chiqish lozim. Alohida yordamga muhtoj bolalarni umumta'lim muassasalariga jalb qilishning ikki asosiy omili mavjud. Birinchidan, imkoniyati cheklangan bolalar ham sog'lom bolalar bilan birgalikda o'zaro faoliyat ko'rsatishlari mumkin. Inklyuziv ta'lim maqsadga muvofiq tarzda tashkiliy etisa, maxsus ehtiyojli bolalar ijtimoiy tomondan himoyalalanadi, sog'lom bolalar esa ijtimoiy adolat va tenglik tamoyillari asosida tarbiyalanadi, nogiron bolalarga nisbatan yanada mehrbonroq va e'tiborliroq, nisbatan sezgirroq bo'ladi, ularga g'amxo'rlik ko'rsatishni tabiiy hol deb biladilar.

Ikkinchidan, nogiron bolalar ham sog'lom tengdoshlari bilan yomma-yon o'qish, tarbiyalanish huquqiga ega ekanligini his

qiladilar va ijtimoiy hayotga osomroq va etarqoq moslasha boshlaydilar. Inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarning ta'lim-tarbiyasida ota-onalar, pedagoglar, mutaxassislar, mahalla hamkorligida ish olib borishni talab qiladi.

Inklyuziv ta'limni amaliyotga o'ziga xos tarzda joriy qilish uchun pedagogik, tashkiliy va usuliy ishlar zarur. Maxsus ehtiyojli bolalarning umumta'lim sharoitida o'qitilishi ularning o'ziga xos xususiyatlari, nuqson turi, darajasi va sinfdagi bolalar sonini e'tiborga olgan holda tashkil qilinadi. Avvalo shuni ta'kidlash joizki, o'quvchilarning yoshlari bir xil bo'lsa-da, lekin ular bir-birlariga o'xshamaydilar. Barcha bolalarning individual psixologik, shaxs xususiyatlari, idrok qilish darajasi, zehin va idroki turlichadir. Shu bois maxsus ehtiyojga ega bo'lgan bola ta'lim olayotgan inklyuziv sinfdagi o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etish masalasi yanada murakkabroq muammolarni hal etishni talab etadi. Inklyuziv sinfdagi o'qituvchi bolalarning imkoniyatini e'tiborga olib, darslarni shunga muvofiq rejalashtira olsa, bolalarning nogironligi bilim olishga ta'sir qilish va qiyinchiliklarni bartaraf etishning samarali yo'llaridan foydalansa, maktab va oila hamkorligini to'la yo'lga qo'ya olsa, nogiron bolaning kelajagiga ishonch bilan qarasagina dars jarayonining muvaffaqiyatli kechishiga erishish mumkin. Har bir bola o'z imkoniyat darajasida rivojlanadi. Atog'li psixolog olim L. S. Vigotskiy aytganidek: «Har qanday ruhiy yoki jismoniy nuqsonda ham taraqqiyot davom etadi».

Inklyuziv ta'limning joriy etilishi milliy, tashkiliy va uslubiy islohotlarni talab etadi. «Umumta'lim» va «Maxsus ta'lim» o'rtasidagi to'siqlar olib tashlanishi kerak. Inklyuziv ta'limda ilmiy tadqiqotlar olib borish va ularni amaliyotga tadbiiq qilish murakkab bo'lib, ko'pchilik amaliyotchi olimlarning fikricha bu jarayon bir necha yo'nalishlarni o'z ichiga oladi.

Birinchidan, inklyuziv ta'lim jarayonida bolaning ishtiroki to'la huquqiy ta'minlanishi kerak. Bunga ta'lim muassasasi ma'suliyatli hisoblanadi.

Ikkinchidan, maxsus pedagogikaga oid adabiyotlar va tadqiqotlarda inklyuziv ta'lim bilan bog'liq muammolar

muhekkamastir yoki metodik ishlarni rejalashtirish va amalga oshirishda uni qadrlit fenomen shaklida ko'rib chiqish kerak. Chunki inklyuziv ta'lim rivojlanishi jamiyatning ijtimoiy-madaniy muassasalardan kelib chiqib ta'lim jarayonidagi barcha ishtirokchilarning fikriga asoslanib, doimiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilishi lozim.

Uchinchidan, inklyuziv ta'limni ko'rib chiqishda ta'lim muassasalari holatini yaxshilovchi inklyuziv madaniyatni hosil qilish, inklyuziv siyosatni rivojlantirish va inklyuziv amaliyotni kiritish yo'nalishlarini tahlil qilish kerak.

To'rtinchidan, inklyuziv ta'limning muammosi uning tashkil etilishining turli shakllarini o'rganishda o'z aksini topadi va ishtirokchilarning ijtimoiy, iqtisodiy, ruhiy, sog'lig'i kabi turli xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Pedagogik atamalar lug'atida "inklyuziv ta'lim o'quvchilarning imkoniyatlari, individual-psixologik, jismoniy nuqson va o'zlashtirish xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladigan ma'sus ta'lim jarayonidir" deb ta'rif berilgan.

Inklyuziv ta'lim (inglizcha "inclusion - uyg'unlashgan, jalb qilingan") "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda "barcha o'quvchilar uchun maxsus o'quv ehtiyojlari va individual imkoniyatlarining xilma-xilligini hisobga olgan holda ta'lim olish imkoniyatini teng ravishda ta'minlash" deb belgilangan.

Inklyuziv ta'lim haqida gapirganda, ta'lim ehtiyojlarining turli-tuman yo'nalishlariga alohida urg'u berish zarur. Shu bilan birga, psixofizologik rivojlanishida alohida xususiyatlarga va sog'lig'ining imkoniyatlari cheklangan bolalarni o'qitishga alohida e'tibor va iqqiq etish lozim.

Yangi Zenlandiyadagi Vaykato Universiteti doktoranti Galina Namning ta'kidlashicha nogironligi bo'lgan bolalar uchun maxsus maktab internatlarda yoki uyda emas, balki umumiy ta'lim muassasalarida ta'lim olish ustuvor bo'lishi kerak.

Sog'lom va anomol bolalarda bilish faoliyatining rivojlanishini I. M. Solov'yev ham har tomonlama o'rgandi. "Normal va anomol

bolalarda bilish faoliyatining psixologiyasi” nomli kitob shu ishning natijasi bo’ldi.

I.M.Solovyev bir guruh xodimlari bilan qiyoslashning murakkab shakllarini eksperimental tadqiqotlar yordamida o’rganishda novatorlik ko’rsatdi.

N.N.Malofeyev “Maxsus ta’lim g’oyasi past darajadagi odamlarga toqat qilmaydigan jamiyatda paydo bo’lishi mumkin emas” ekanligini ta’kidlaydi. Davlat va jamiyatning nogironlarga bo’lgan munosabati beshta bosqichga ajratiladi:

1. Nogironlarning yashash huquqini qo’lga kiritgan davr.
2. Nogironlarni ijtimoiy himoya olgan davr.
3. Nogironlar tomonidan maxsus ta’lim olish huquqini olish davri.

4. Jismoniy va aqliy rivojlanishida nuqsoni bor bolalarga ta’lim olish huquqini kafolatlangan davr.

5. Teng huquqlardan teng imkoniyatlarga ega bo’lish davri.

N.N.Malofeyev ta’kidlashicha, nogironligi mavjud bolalarning bolaligini to’laqonli o’tkazish, ya’ni tengdoshlari bilan mulqot qilish, o’ynash va zavqlanish, qarindoshlarining g’amxo’rligi va diqqat-e’tiboridan foydalanish huquqiga ega.

Fugarolik huquqlari uchun kurash, shuningdek, ijtimoiy islohotlar har bir bola o’zining individual imkoniyatlari va ta’lim ehtiyojlarini hisobga olgan holda rivojlanish uchun qulay sharoit yaratishi kerakligini e’tirof etdi. Ta’limiy tamoyillar shu tarzda yuzaga kelgan bo’lib, unga ko’ra: har bir bolani biron bir ismi qila olmasligi, o’zlashitira olmasligi, o’rgana olmasligi nuqtai nazaridan emas, balki uning nima qila olishi nuqtai nazaridan tahlil qilish kerak. Bu turli mamlakatlarning ta’lim sohaslarida nagironligi bo’lmagan va nogironligi bor bolalarni birgalikda o’qitish amaliyotining rivojlanishiga olib keldi.

Jamiyatning tarixiy rivojlanishi, odamlarning imkoniyatlari to’g’risida yangi qarashlarga imkon berib, inklyuziv ta’limning rivojlanishi ijtimoiy hanjariyatda har bir a’zoning ta’lim olish huquqini belgilaydigan huquqiy hujjatlarda mustahkamlandi.

Asosiy strategik yo’nalish - bu pedagogik shartlar bilan belgilanadigan ijtimoiy muammolarini muvaffaqiyatli hal etishdir. Ushbu yo’nalish inklyuziv ta’lim rivojlanishini belgilaydigan muhim omil hisoblanadi. Maqsadga erishish vositasi sifatida qadriyatlarini va ularni ta’lim jarayonida o’zlashtirish, insonparvarlik yondashuvi paradijmasida o’qitish va tarbiyalashning asosiy maqsadi esa har bir bolani shaxsiy rivojlantirish, uning qobiliyatlari va o’zini o’zi anglayotir. Insonparvarlik yondashuvi umuman olganda mukhabbat va boshlang’ich ta’limda bolalar uchun ta’lim va tarbiya jarayonining maqsadi va natijasi sifatida ijtimoiylashuv ijtimoiy rivojlanish g’oyasini amalga oshiradi.

Ijtimoiylashuv boshqariladigan tamaddun sifatida qaraladi, bu shaxsning ijtimoiy-madaniy faoliyatiga jalb qilish to’g’risida xabardorligini oshirib qadriyatlar tizimini qayta ishlab chiqarish amalga oshiriladi.

Ijtimoiylashuvning mohiyatini tushunishda biz G.M.Andreyevaning nuqtai nazariga tayanamiz, unga ko’ra ushbu tamoyilning mazmuni shaxsning ijtimoiy muhitiga kirishi, u tomonidan ijtimoiy ta’sirlarni o’zlashtirishi, uning ijtimoiy aloqalar tizimiga kirishidan iborat. Nogironligi bor bolalarni ijtimoiy moslashishi ularning ijtimoiy makonga qo’shilishining asosi sifatida qaraladi. Haqiqiy ijtimoiylashuv o’zaro aloqa sharoitida amalga oshirilishi mumkin. Aynan shu turdagi o’zaro aloqalar shaxsning ijtimoiy tajribasini shakllantirishning mexanizmidir, ikkinchidan ijtimoiy jamoaning aloqalarini rivojlantirish shakli hisoblanadi.

Ijtimoiylashuv tadqiqotchilarning fikriga ko’ra ta’limga tegishlidir. Ijtimoiylashuv jarayoni har bir keyingi bosqichda oldingisiga asoslanadi va uning sifati oldingi ijtimoiylashuv muvaffaqiyati bilan belgilanadi. A.V.Petrovskiy fikricha ijtimoiylashuv uchta bosqichga ajratiladi: moslashuvchanlik, individuallik va integrativ. Bolalik davri birinchi bosqichga, ya’ni moslashish bosqichiga to’g’ri keladi. Bu vaqtda bolalar elementar normalar va qoidalarni, ijtimoiy rollarni, faoliyatning oddiy shakllarini o’zlashtiradi.

Inklyuziv ta'lim ijtimoiy voqelik omli bo'lib, ijtimoiy xususiyatlarning to'liq to'liqligini ifodalaydi. Inklyuziv ta'lim tuzilishi ijtimoiy fenomen sifatida quyidagi komponentlar bilan ifodalanadi:

1. *Inklyuziv ta'limning qadriyatligi* M. Rokich tomonidan taklif qilingan mezonlarga muvofiq, uni qadriyatlar-maqсадlar va qadriyatlar-vositalariga bo'lish mumkin. Inklyuziv ta'limning qadriyatli maqsadlariga quyidagilarni kiritish mumkin: qadr-qiyamat qobiliyat va yutuqlariga bog'liq emas; his qilish va o'ylash; har kim mulogot qilish va tinglash huquqiga ega; haqiqiy ta'lim faqat rivojlangan munosabatlar sharoitida amalga oshishi mumkin; turli tumanlik bolaning barcha qirralarini rivojlantiradi; har bir bolaning o'ziga xos qiziqishlari, qobiliyatlari mavjud. Inklyuziv ta'limning qadriyatli vositalari quyidagilar: taraqqiyotga erishish; nogironligi bo'lgan bolalar ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak; din, madaniyat, qadriyat va madaniyat bolalarining birgalikdagi ta'limi barcha o'quvchilarni ma'naviy jihatdan boyitadi.

2. *Inklyuziv ta'lim tamoyillari:*

inklyuziv ta'limni bosqichma-bosqich rivojlantirish;
barcha bolalarning qadriyatlarini tan olish tamoyili;
o'quvchilarni ta'lim olish huquqini tan olish tamoyili;
jamoaaviy ta'lim olish tamoyili;

inklyuziv ta'lim ishtirokchilarining ijtimoiy hamkorlik va sheriklik tamoyili;

bilimni bola qobiliyatlariga qaratish;

barcha bolalar uchun barcha resurslarning mavjudligini ta'minlash;

barcha ishtirokchilarni qo'llab-quvvatlanishi tamoyili;
oilaga yo'natirilgan yondashuv tamoyili;
nogironlikning tibbiy modelini bekor qilish tamoyili;
xilma-xillik va individuallik olish tamoyili.

Inklyuziv ta'limning qadriyatli va tamoyillari yangi ijtimoiy me'yorlar, xulq-atvor, kommunikativ munosabatlarning paydo bo'lishini belgilaydi.

3. *Inklyuziv ta'lim subyektlari* me'yorda rivojlangan o'quvchilar, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar, bolalarning ota-onalari yoki qonuniy vakillari, o'qituvchilar, psixologlar, ta'lim muassasalari rahbarlari, nogironlarning jamoat tashkilotlari va uyushmalari va boshqalar.

4. *Inklyuziv ta'limning ijtimoiy resurslari* o'qituvchilar, jamoat tashkilotlari va ota-onalar jamoasi.

Inklyuziv ta'limdan asosiy maqsad ijtimoiy, psixologik, iqtisodiy va boshqalarni ta'minlash uchun mo'ljallangan.

Umuman olganda, inklyuziv ta'limning asosiy funksiyasi quyidagicha:

ijtimoiy jarayonlarda ijtimoiy munosabatlarni birlashtirish va me'yorlarni shakllantirish, bag'rikenglikka, o'zaro hamkorlikka asoslangan ijtimoiy hamjamiyatning o'zaro kommunikativ aloqalarini muvofiqqlashtirish - *tartibga solish funksiyasi*;

sifatli ta'limni teng huquqni ta'minlashda shaxsning ehtiyojlarini qondirish uchun sharoit yaratish - shaxsning o'zini namoyon qilish istagi, o'ziga xos ijtimoiy sharoitda o'zini uzini namoyon qilish istagi - *ijtimoiy funksiya*;

shaxsiy ta'lim ehtiyojlari, qobiliyatlar va imkoniyatlarni hisobga olgan holda ta'lim oluvchining shaxsiy salohiyatini ochib berish - *insonparvarlik funksiyasi*;

madaniy qadriyatlar bilan tanishish - *umummadaniy funksiya*;

ijtimoiy tajribani uzatish, imkoniyati cheklangan bolalarni jamiyatga integratsiyalashuvi uchun shart-sharoitlar yaratish - *ijtimoiylashtirish funksiyasi*;

ijtimoiy ahmuriyatga ega ta'lim natijasiga erishishda ta'lim oluvchilarning sa'y-harakatlarini birlashtirish - *integrativ funksiya*;
akademik, kasbiy va ijtimoiy-shaxsiy kompetensiyalarni shakllantirish - *kasbiy funksiya*.

Inklyuziv ta'lim ijtimoiy jamiyat namunasi bo'lib, ijtimoiy fenomen sifatida quyidagi atfzalliklarni yaratishi mumkin:

hududga yaqin bo'lgan maktabda o'qish, mulogot qilish, jamiyatning bir qismiga aylanish imkoniyatining mavjudligi;

ijtimoiy ta'lim sharoitida ijtimoiy moslashuvi uchun sharoit yaratish;

inklyuziv ta'lim berish organi imkoniyati cheklangan bolalarda zaruriy kompetensiyalarni shakllantirish;

o'zaro mulogot imkoniyatlarini kengaytirish;

yo'yaga etgan bolalar jamoasida o'zaro hurmat munosabatlarini shakllantirish;

har bir o'quvchining axloqiy sifatlarini shakllantirish.

Inklyuziv ta'limda ota-onalar quyidagi afzalliklarga ega bo'ladi:

o'z huddidiga yaqin joyda o'qitish;

o'zaro sheriklik va hamkorlikni rivojlantirish; bolaning hayot kechirish davrida qo'rquv va xavotirni minimallashtirish;

hissiy qulaylikni yaratish.

Ummuman olganda inklyuziv ta'lim modeli sifatida subyektlar o'rtasidagi aloqalarning barqaror komponentlarini rivojlantiradigan madaniy modelga aylanishi kerak. Bunday modelning asosini inson individualligining xilma-xilligini qabul qilish hamda har bir inson hayotining eng avvalo qadriyatlarini, uning ta'lim va ijtimoiy jamoada qabul qilinish huquqiga bo'lgan bag'rikenglik tashkil qiladi. Bunday madaniy modelni shakllantirish murakkab jarayon bo'lib, ijobiy natijalari asosida inklyuziv ta'limni shakllantirishni nazarda tutadi. Inklyuziv ta'limda umummadaniy xulq-atvor namunalari yaratish va rivojlantirish pedagogning kasbiy tayyorgarligiga uzviy bog'liq bo'lib, asosiy maqsad oliy ta'lim muassasalarida ijtimoiy yo'nalish talabalarini klasteri ta'lim muhitida inklyuziv tayyorgarligini rivojlantirishdan iborat.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Respublikamiz va hamdo'stlik mamlakatlarida jismoniy imkoniyati cheklangan yoshlarni o'qitish, tarbiyalash, ularni kasb-hunariga tayyorlash muammosiga qaratilgan maxsus pedagogika sohasida qanday va qanday tommonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan?
2. Buyuk Britaniyaning "Bolalarni qutqaring" jamg'armasi tomonidan nashr etilgan o'quv qo'llanmada inklyuziv va integratsion tushunchalarga qanday ta'rif keltirilgan?
3. Inklyuziv ta'lim tuzilishi komponentlarini ayting.

II BOB. INKLYUZIV TA'LIMNI TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASPEKTLARI

2.1. IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALAR TOIFALARI

Bolalar bir-biriga o'xshamaydilar. Bir-biriga o'xshash bo'lgan bolaning o'zi mavjud emas. Bolalarning yoshlari bir xil bo'lsa-da, ular bir-biridan farq qiladi. Ba'zi bolalar injiq, ba'zilar esa, aksincha kushchagachq, ba'zilari yaxshi kuylaydi, ba'zilari esa, aksincha asehula ayta olmaydilar. Bu ro'yxat davom etaverishi mumkin.

Bola dunyoga kelgan kunlaridan boshlabq ko'radi, eshitadi, bitor narsa tekkani, og'riq, issiq, hid va ta'mni his etadi.

Tevarak-atrofdagi borligini bilish-sezish va idrok qilishdan, yo'ni voqealidagi narsa va hodisalarning bola ongida aks etishidan boshlanadi.

Bolaning idroki hayotining dastlabki yillaridayoq ancha inkomillashadi va ikki yoshida u buyumlarining rangi, shakli, katta-

kichikligiga qarab bir-biridan farq qila boshlaydi, tanish ohangini ajratadi va hokazo. Unda xilma-xil sensor qobiliyatlar: ko'rish va ko'zdan kechirish, tinglash va eshitish, buyumlarni tashqi belgilariga qarab ajratish, ko'zi ko'rayotgan va eshitayotgan narsaga taqlid qilish qobiliyati rivojlanib boradi.

Bola turli taassurotlar olib turishi - buyumlarni ko'rish, ushlab bilishi, kattalarning ishlarini kuzatishi, xilma-xil tovushlarni eshitishi kerak. Bu bolalarning sensor rivojlanishlari uchun zarur shartdir. Sensor qobiliyatlarining o'z vaqtida rivojlanishi esa bolalarning aqliy tarbiyasi uchun zamin yaratadi.

Diqqat, xotira, intilish, qiziqish va boshqa shu singari ruhiy jarayonlar bolaning aqliy rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega.

Bola nutqining o'z vaqtida va to'g'ri rivojlanishi aqliy rivojlanishining asosidir. Nutq ruhiy jarayon: idrok, xotira va boshqalarning rivojlanishiga, bolalarning faoliyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bolalar nutqi rivojlanishini boshlashi bilan kattalar so'zlarining tarbiyaviy vosita sifatidagi roli ortib boradi.

Bola shaxsining tarkib topishi hayotining birinchi kunlaridanob boshlanadi. Bola har kuni ko'rgan va eshitganlari asosida borliqqa va tevarak-atrofdagi kishilarga o'z munosabatini bildiradi, kattalarning xatti-harakatlari, ishlariga, sodir bo'layotgan voqealarga bolaning beradigan bahosi, kishilarga bo'lgan munosabati - bularning hammasi bola ma'naviy qiyofasining shakllanishiga ta'sir etadi.

Bolaning xoh ona qornida, xoh tug'ilganidan keyin rivojlanib borishi uchun zarur bo'lgan ma'lum shart-sharoitlarning buzilishi turtli xil anomalialarga, ya'ni jismoniy yoki ruhiy rivojlanishidagi nuqsonlar, kamchiliklarga olib kelishi mumkin.

Korreksion pedagogika fanida imkoniyati cheklangan bolalarning turtli xil toifalari ustida ish olib boriladi.

Ular quyidagilardir:

- eshitish kamchiliklariga ega bo'lgan bolalar (kar, zaif eshituvchi bolalar, kech kar bo'lib qolgan bolalar);
- ko'rish qobiliyati zaif (ko'r, zaif ko'ruvchi bolalar);
- aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar;

- nutqiy nuqsonlari bor bolalar;
- harakat-tayanch a'zolarida kamchiliklari bo'lgan bolalar;
- ruhiy rivojlanishi sust bolalar;
- muassam kompleks nuqsonli ko'r-kar-soqov bolalar;
- rivojlanishida murakkab ko'p nuqsonli bolalar;
- autizm sindromiga chalingan bolalar.

Imkoniyati cheklangan bolalar me'yorda rivojlangan tengdoshlari orasida inkluziv ta'limda yoki ixtisoslashtirilgan ta'lim-tarbiya muassasalarida tarbiyalanishi va o'qitilishi maqsadga muvofiq. Bolaning umumiy rivojlanishiga har tomonlama kuchi ta'sir etgan nuqsonlarga uni imkoniyati cheklangan bola deb hisoblashga asos bo'lishi mumkin. Masalan, bolaning faqat chap qulog'i eshitsayu, bu nuqson uning har tomonlama rivojlanishiga ta'sir etmaydigan, u maktab tengdoshlari qatori o'zlashtirilgan bo'lsa, u imkoniyati cheklangan bolalar toifasiga kirmaydi. Katta yoshdagi kishilarda ma'lum sabablarga ko'ra paydo bo'lgan nuqsonlar ham ularning umumiy rivojlanishiga ta'sir etmasa, bu kishini imkoniyati cheklangan deb hisoblash mumkin emas.

Imkoniyati cheklangan bolalarning jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida kuzatiladigan og'ir, keskin o'zgarishlar bola shaxsining tarkib topishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun bunday bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish uchun maxsus sharoit yaratilishi kerak, ya'ni ular maxsus ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim muassasalari va maktablarda yoki me'yorda rivojlangan tengdoshlari orasida hamma gatori va agarda kerak bo'lsa, maxsus dastur va darsliklar asosida o'qitilishi va tarbiyalanishi zarur, ular alohida yordamga muhtoj.

Har qanday imkoniyati cheklangan bolada kuzatiladigan nuqson markaziy yoki periferik nerv sistemasiidagi organik yoki funksional o'zgarishlarga aloqador bo'lishi mumkin.

Bola rivojlanishidagi turtli xil kamchiliklar noqulay muhit, noto'g'ri tarbiya, ta'lim natijasida ham paydo bo'lishi mumkin. Masalan, noqulay oilaviy sharoit, pedagogik qarovsizlik, o'qituvchining bolaga noto'g'ri munosabati va boshqa ko'pgina sabablar bola rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatib, uning dastur

materiallarini yaxshi o'zlashtira olmastigiga, ulgurmovchi o'quvchilar orasiga qo'shib qolishiga sabab bo'ladi. Shunday bo'lsada, biz bunday bolani imkoniyati cheklangan bolalar toifasiga kiritmaymiz, chunki uning rivojlanishidagi kamchiliklar organizmdagi qanday bo'lmasin biror organik yoki funksional patologik o'zgarishlarga bog'liq bo'lmay, balki boshqa sabablardan kelib chiqqan.

Ota-ona, tarbiyachi va o'qituvchilar bunday bolalarni imkoniyati cheklangan bolalardan farqlay oladigan bo'lishlari kerak.

Kelib chiqish sabablariga ko'ra har qanday nuqsonli rivojlanish tug'ma yoki turmushda orttirilgan bo'lishi mumkin.

Tug'ma nuqsonlar ko'p jihatdan homilador onaning sog'lig'i va yashash sharoitiga bog'liq. Ona qornidagi homilaning rivojlanishiga infeksiya, intoksikatsiya, shikastlanish va boshqa omillar ta'sir etishi mumkin. Onaning homiladorlik davrida turli xil kasalliklar bilan og'rishi, o'zboshimchalik bilan turli dori-darmonlarni bilar-bilmas iste'mol qilishi bolaning nuqsonli bo'lib tug'ilishiga sabab bo'lishi mumkin.

Tug'ma nuqsonlar genetik, ya'ni irsiy omillar ta'siriga ham bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, eshitish, ko'rish analizatori faoliyatining buzilishi, aqliy zaiflikning nasldan bolaga o'tishi ham kuzatiladi (fenilketonuriya, Daun sindromi, rezus faktorning mos kelmasligi va boshqalar).

Ota-onalarning alkogolizmi, narkomaniyasi, toksikomaniyalari ham bolaning nuqsonli bo'lib tug'ilishiga olib kelishi mumkin.

Turmushda orttirilgan nuqsonlar bola organizmiga tug'ilish vaqtida va undan keyingi davrlarda zararli omillar ta'sir etishi natijasida vujudga keladi. Tug'ruq vaqtida miya shikastlanishi, bolaning kindigi o'ralib, bo'g'ilib qolishi (asfiksিয়া) va boshqalar, ba'zan uning nuqsonli rivojlanishiga olib kelishi mumkin.

Bolaning ilk yoshligida (uch yoshgacha) turli kasalliklar bilan og'rishi, masalan, meningit, meningoenfali, oti, makrziy nerv sistemasi shikastlanishi va boshqa shu singari dardlarni boshdan kechirishi ham nuqsonli rivojlanishiga sabab bo'lishi mumkin.

Mamlakatimizda bolalarning jismoniy yoki ruhiy rivojlanishidagi nuqsonlarning oldini olish yuzasidan ko'pgina choralar ko'rilmoqda, bu sohada anchagina yutuqlarga ham erishildi. O'zbekistonda aholini davolash-proflaktikasi kengaygani hamda meditsina sohasidagi katta yutuqlar munosabati bilan imkoniyati cheklangan bolalar soni nisbatan kamaydi. Bolalarning chechak, o'lat, tif, vabo, traxoma, qizamiq va bolalarga xos boshqa yuqumli kasalliklar orqasida imkoniyati cheklangan bo'lib qolish hodisalari uchrab turadi. Irsiy omillar hamda intoksikatsiya va organizm shakllanayotgan paytda bosh miya, analizatorlarning zararlanishiga olib boradigan boshqa sabablar tufayli bolaning imkoniyati cheklangan bo'lib qolish hollari hali ham uchrab turadi.

KO'RISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALAR

Ko'rish bolaning hayotiy faoliyatida va rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Ko'rishdagi nuqsonlar bolaning ruhiy, jismoniy rivojlanishida iktilanchi nuqsonlar kelib chiqishiga olib keladi. Tillopedagogika fanida ko'rish nuqsoni darajasiga hamda o'quv materialni idrok qilishga ko'ra quyidagi guruhlarga farqlanadi:

- Ko'r va deyarli ko'r (qisman ko'ruvchi) bolalar. Ko'rish o'tkirliigi 0 dan 0,004 gacha. Bu bolalar umuman ko'rmaydilar, ko'rish imkoniyati kam saqlangan. Mashg'ulotlarda ular asosan o'quv materialini sezish, eshitish idroki asosida o'zlashtiradilar. Bryul tizimi bo'yicha o'qiydi va yozadilar. Ba'zi bir bolalar saqlangan ko'rish imkoniyatidan o'qish va yozishda foydalanishlari mumkin.

- Zaif ko'ruvchi bolalar. Zaif ko'ruvchi bolalarning ko'rish o'tkirliigi tuzatish (korreksiya) ko'zoyraklari bilan 0,06 dan 0,09 gacha. Bu bolalarda odatda ko'rishda murakkab nuqsonlar kuzatiladi. Ko'rish o'tkirliigi pastligi bilan bir qatorda ayrim bolalarda ko'rish maydoni toraygan, fazoviy idrok buzilgan bo'lishi ham mumkin. Bularning barchasi o'quv materialini idrok etish, o'zlashtirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu toifadagi bolalar maxsus sharoitda, maxsus usul, uskunalar, texnik va optik vositalar yordamida o'qitilishi maqsadga muvofiqdir.

➤ Zaif ko'ruvchi bolalar. Ko'rish o'tkirligi tuzatish ko'zoynaklari bilan 0,1 dan 0,3-0,4 gacha. Ma'lum sharoitlarda ular ko'rish organi erkin o'qib, yozishlari mumkin, buyumlarni ko'rib idrok etadilar, katta fazoviy doirada ko'rib mo'ljal oladilar.

Ko'rish analizatori yordamida dunyoni idrok etish bolaning ruhiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Tevarak-atrof haqidagi eng kuchi taassurotlar ko'z bilan idrok etiladi. Bola ko'rish qobiliyati organi narsalarning rangi, shakli, hajmi, harakati, uzoq-yaqinligi, fazodagi o'rni haqida tasavvurga ega bo'ladi.

Ma'lumki, ko'rish analizatori nurlarni qabul qiluvchi qism - ko'z olmasi (soqqasi) va uning yordamchi apparatidan ko'zga tushgan tasvirni avval po'stloq osti markazlariga, keyin esa oliy ko'ruv markazlari joylashgan katta miya po'stlog'iga (ensa bo'laklariga) yetkazib beradigan o'tkazuvchi yo'llardan tashkil topgan. Ana shu analizatorning har qanday qismlaridagi o'zgarishlar bolaning ko'rish qobiliyatiga albatta ta'sir ko'rsatadi.

Tiflopedagogikada ko'zi ojiz bolalar ko'r (so'qir), yaxshi ko'ra olmaydigan, ko'zi xira, zaif ko'ruvchi bolalar guruhiga bo'linadi. Ko'r bolalarning ko'rish qobiliyati keskin kamaygan (total ko'rluk) yoki korreksiya qo'llanilganida (ko'zoynak tutilganda) ham ko'rish o'tkirligi 0,04 gacha pasaygan, ya'ni bunday bolalar amalda ko'r bo'ladi. Zaif ko'ruvchi bolalarda ko'rish o'tkirligi 0,05 dan to 0,4 gacha bo'lishi mumkin. Ushbu guruhdagi bolalar tevarak-atrofini ko'rish analizatori organi idrok etadi.

Ko'rishga aloqador nuqsonlar kelib chiqish sabablariga ko'ra tug'ma va ortirilgan bo'ladi. Tug'ma nuqsonlar sabablari orasida irsiy kasalliklar (masalan, tug'ma kataraktaning ba'zi shakllari va boshqalar), homilador ayolning toksoplazmoz, qizilcha kasalliklari bilan og'rishi, homila ko'rish organlarining embrional rivojlanish paytida zararlanishi, miya o'smasi va shu kabi kasalliklar katta rol o'ynaydi.

Orttirilgan ko'rish anomaliyalari hozirgi kunda nisbatan kam uchraydi. Aholiga davolash-proflaktika, oftalmologiya yordamining yaxshilangani tibbiyot sohasidagi katta yutuqlar qo'lga kiritilgani munosabati bilan zaif ko'ruvchi bolalar ancha kamaydi. Traxoma,

chechak, so'zak, ko'z sili, skarlatina va boshqa kasalliklar oqibatida bolalarning ko'r yoki zaif ko'ruvchi bo'lib qolish hodi-salariga deyarli tamomila barham berildi.

Ko'z ojizligi, ya'ni ko'rish nuqsonlari zo'rayib boradigan va bir xil turadigan (muqim) bo'ladi. Zo'rayib boradigan xili kun sayin og'irlashib, bora-bora ko'rlikka olib keladi. Muqim xili esa turg'un bo'ladi, bolaning ko'rish darajasi doim bir xilda turaveradi. Ko'rish qobiliyatining zo'rayib boradigan zaifligi, ko'ksuv, ya'ni glaukoma kasalligi (ko'z ichki bosimining ko'tarilib ketishi) ko'ruv asabi atrofiyasi, to'r parda (ko'zning yorug'likni qabul qiladigan qismi) distrofiyasi (ayrinishi)ga bog'liq bo'lib, bolaning har qanday rivojlanish davrida vujudga kelishi mumkin. Gigiyenik talablarga rioya qilmaslik refraksiya anomaliyalar bilan bog'liq bo'lgan ko'z kamchiliklari zo'rayib borishiga ham olib keladi (faqat yaqindan yoki uzoqdan ko'rishga).

Yosh go'daklarda ba'zan ko'zga oid tug'ma nuqsonlar ham uchraydi: kriptofalm-ko'z olmasi, qovoqlarining tug'ilishdan rivojlanmay qolgan; mikroblefaron-ko'z qovoqlar kaltaligi tufayli ko'zning yunilmay turishi, koloboma-ko'z qovoqlarining nuqsoni va boshqalar shular jumlasidandir. Bunday kamchiliklarning ko'pchiligini jarrohlik yo'li bilan davolab, ularni bartaraf etsa bo'ladi.

Ko'zi ojiz, so'qir bolalar ko'r tug'ilgan va ko'r bo'lib qolgan bolalar deb ikki guruhga ajratiladi. Birinchi guruhga tug'ilishdan ko'zi ojiz va tug'ilgandan so'ng to uch yoshgacha bo'lgan davr ichida ko'rish qobiliyati buzilgan bolalar kiritilsa, ikkinchisiga keyinchalik ko'zi ko'r bo'lib qolgan bolalar kiritiladi, bunday bolalar xotirasida ko'rish tasavvurlari qolgan bo'ladi. Ko'rish qobiliyatining og'ir shakldagi buzilishlari bolaning xarakterida, psixikasida ikkilamchi asoratlار paydo bo'lishiga olib keladi.

Ko'rish nuqsonlarining eng ko'p tarqalgan shakllardan biri - refraksiya anomaliyalardir. Ularga yaqin ko'rish (miopiya)ning turli darajasi, gipermetropiya, uzoqni ko'rish yoki yaqin ko'rish astigmatizmi kiradi.

Refraksiya anomaliyalari, ya'ni nurlarni sindiruvchi fokus ko'z turi oldida bo'ladi. Yaqin ko'rishda (miopiya) bola uzozdagi buyumlarni noaniq ko'radi. Yaqin ko'rishda xarita, jadvallar, sayr vaqtida uzozdagi buyumlarni kuzatish, o'qish, yozish, mehnat darslarida bajariladigan ishlar, rasmlarni o'zlashtirishda qiyinchiliklar kuzatiladi. Yaqin ko'rish ko'zoynaklar yordamida to'g'rilanadi. Yaqin ko'ruvchi bolalarga boshni uzoz egib turish, tez engashish, og'ir ko'tarish, tana silkinishlari, mayda obyektlar bilan uzoz ishlash taqiqlanadi.

Uzozdan ko'rishda - buyumlarni ko'zdan yiroqda ko'radi, ko'zga yaqin buyumlarni idrok etishda qiyinaladi. Bunday bolalar mayda obyektarni ko'rib o'rganishga mo'ljallangan darslarda juda qiyinaladilar va o'qish, yozish hamda tarqatma material bilan ishlashda qiyinchilikka uchraydilar. Uzozdan ko'rish maxsus korreksiya ko'zoynaklari bilan to'g'rilanishi mumkin. Ularga jismoniy vazifalarni bajarish taqiqlanmaydi. Yaqin obyektlar bilan uzoz ishlash taqiqlanadi.

Ba'zi bolalarda ambliopiya kuzatiladi. Ushbu nuqson ko'rishdan foydalanmaslik natijasida rivojlanadi. Bunda ikki tomonlama g'ilaylik hamroh bo'lishi mumkin. Ambliopiya ko'zning ko'rish va kuzatish qobiliyati buziladi. Bu esa o'qish va yozish, rasm chizish, rasmlarni kuzatish, ko'rish, geografik va tarixiy xaritalarni o'rganishda qiyinchilik tug'diradi.

Nistagm - ko'zning beixtiyor, ritmik takrorlanuvchi harakatlari. Ko'zning ortiqcha harakatlari natijasida ko'rilayotgan tasvir yoyilib ko'rinadi. Nistagmda bola ko'rayotgan obyektga ko'rish diqqatini jamlashda qiyinaladi. Bu qiyinchiliklar, ayniqsa harakatdagi dinamik idrokn qiyinlashtiradi.

Astigmatizm, ko'pincha uzoz va yaqindan ko'rishning buzilishi qo'shib keladi. Shox pardaning shaki buzilishi natijasida nurlar noto'g'ri sindiriladi.

Astigmatizmi bor bolalar setchatkasida vertikal, gorizontal va boshqa yo'nalishdagi qiyshiq idrok kuzatiladi va natijada noto'g'ri tasvir paydo bo'ladi.

Ko'rish nuqsonlarining yana boshqa shakllariga katarakta, ko'rish asabi atrofiyasi, albinizm, mikroftalm va boshqalarni kiritish mumkin.

Ko'rish nuqsonlarining qay darajadagi ko'zning sindiruvchi sohalarning holatiga bog'liq (shox parda, gavhar).

Katarakta - ko'z gavharining loyqalanishi (pomutneniyе). Bunda gavharni jarrohlik yo'li bilan olib tashlash va yangisini qo'yish mumkin.

Afaksiya - gavharning yo'qligi.

Shox pardaning vazifasi - nurlarni sindirish. Afaksiya kasalligida va gavhar siljib ketgan bolalar jismoniy vazifalardan cheklanishi, tez harakatlar, og'ir ko'tarish, tana silkinishlardan himoya qilinishi zarur. Shox parda (rogovitsa)ning tinirligi buzilishi ham ko'rish nuqsoniga olib kelishi mumkin. Uning sindiruvchi faoliyati me'yordan past darajada bo'lganligi tufayli, bola buyumlarni aniq ko'ra olmaydi.

Zaif ko'ruvchi bolalarda ko'rish asabining qisman atrofiyasi, ko'z to'rt qobig'ining turi turg'un o'zgarishlari tez-tez uchrab turadi. Bunga turli miya kasalliklari: meningit, meningoenfalit va boshqalar sabab bo'lishi mumkin. Ko'rish atrofiyasi esa bosh miya jarohatlari, ko'z to'rt pardasi kasalliklari, miya shishlari, ko'rish nevriti natijasida ham kuzatilishi mumkin. Bunda ko'z markaz bilan bog'lanmaydi. Ko'rish atrofiyasi davolanmaydi. Biroq undan kelib chiqadigan ikkilanmchi nuqsonlarni oldini olish, davolash muhim. Ko'z atrofiyasi bor bolalar doimiy ravishda izchillik bilan davolanishi lozim. Ularni charcharib qo'ymaslik uchun mashg'ulotlarda uzluksiz ko'z bilan ishlash 5-10 daqiqadan oshmasligi lozim.

To'rt pardaning eng ko'p tarqalgan tug'ma kasalliklariga pigmentli retinit, albinizm, to'rt pardaning ko'chishi kiradi.

Pigmenti retinit - to'rt pardadagi tayogchalar faoliyatining buzilishi. Natijada kolbachalar faoliyati ham buziladi. Bu esa ko'rish nuqsonining torayishiga yoki ko'rishning butunlay yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Kasallik davolanmaydi.

Albinizm - to'rt pardada pigment. Natijada kishining ko'zi qizil, sochi va tanasi oq bo'lishi mumkin. Ularga yorug'lik to'suvchi ko'zoynak taqish, quyosh nurlaridan saqlanish tavsiya etiladi.

To'rt pardaning ko'chishi - to'rt parda tashqi qobig'ining oqib tushishi. To'rt parda tarang tortilib turgan yuqori miopiya kishilarda to'rt pardaning ko'chishiga moyillik bor. Ular og'ir ko'tarish, jismoniy mashqlardan saqlanishi lozim. Uzlaksiz ishlash ular bilan 5 daqiqadan oshmasligi kerak.

Glaukoma - ko'z ichki bosimining ko'tarilishi.

Mikroftalm - ko'z olmosining kichrayishi.

Ko'zi oqiz bolalar bilan barcha ishlar ularning ko'rish ta-savvurlarini tiklash asosida olib boriladi va bunda ma'lum natijalarga erishish mumkin bo'ladi. Har holda bola rang, shakl va boshqalarni bir qadar eslab qoladiki, bu tegishli tushunchalar hosil qilishni osonlashtiradi. Ko'z oqizligi qancha kech paydo bo'lgan bo'lsa, bolaning tevarak-atrof haqidagi tasavvurlari shuncha boy va ularni mustahkamlash, takomillashtirish, kengaytirish shunchalik oson bo'ladi.

Ko'rish qobiliyati keskin kamaygan ko'zi oqiz bolalar maxsus tashkil etilgan maktablarda yoki sog'lom tengdoshlari orasida ta'lim olishlari kerak. Bu maktablarda sog'lom analizatorlarning faol faoliyati asosida (tuyg'u va eshitish, boshqa sezgi analizatori) ko'rish analizatori faoliyatini qoplash ishlari olib boriladi. Maxsus ta'lim-tarbiya ishlari ko'rish qobiliyatining zaifligi natijasida paydo bo'lgan ikkilamchi psixik asoratlarning oldini olish, ularni bartaraf etish, korreksiyalashga qaratiladi. Bolada mustaqil hayot uchun zarur bo'lgan barcha bilim, ko'nikma hamda malakalar shakllantirib boriladi.

Zaif ko'ruvchi bolalar tevarak-atrofi ko'rish analizatori orqali idrok etadilar. Ular ham ko'rish qobiliyati zaif bolalar uchun tashkil etilgan maxsus maktabda yoki ko'rlar maktabi qoshidagi maxsus sinflarda sog'lom tengdoshlari orasida ta'lim olishlari kerak. Biroq bunday bolalar aksari ommaviy maktablarda o'qishni boshlashi ma'lum. Bir necha yil muvaffaqiyatsiz ravishda, qiynalib o'qigach, ular maxsus maktabga yuboriladi. Bunday bolalarni tarbiyachi va

o'qituvchilar sog'lom tengdoshlaridan ajratib olib, iloji boricha vaqti maxsus maktablarga jo'natishlari yoki inkluziv ta'limni tashkil etishlari kerak. Ko'rish qobiliyati zaiflashgan bolalar satrlarini yaxshi ajrata olmaydilar, shaki o'xshash narsa, harflarni bir-biri bilan adashtirib yuboradilar, natijada o'qish va yozishda ko'p xatolarga yo'l qo'yadilar. Raqamlarni bir-biridan yaxshi ajrata olmaydilar, oqibatda hisoblashda va matematika masalalarini yechishda qiynaladilar. Ular doskaga yozilganlarni, jadval, sxema va boshqa tasvirlarni yaxshi ko'rmaydilar, ko'rish bilan bog'liq ishni bajarish vaqtida tez charchab qoladilar.

Noto'g'ri muhit, noqulay sharoit bolaning ko'rish qobiliyati keskin pasayib borishiga olib kelishi mumkin.

Tarbiyachi va o'qituvchilar ko'rish qobiliyati zaif bolalarni o'z vaqtida oftalmolog huzuriga maslahatga yuborishlari kerak.

Oftalmolog bolani tekshirib, kerak bo'lsa unga korreksiya qiladigan ko'zoynak taqib yurishni tavsiya etadi va bola qayerda ta'lim olishi kerakligini aniqlaydi. Ko'zoynak taqib yurishi kerak bo'lgan bolalarga bog'cha va maktab sharoitida to'g'ri sanitariya-sharoitida sharoitlari yaratilishi zarur. Bolaning ish o'rni to'g'ri va yetarli darajada yoritilgan bo'lishi lozim. Bola doska, jadval, kartada ehtizolgan tasvirlar va boshqa o'quv materiallarini qanchalik aniq ko'rayotganiga e'tibor beriladi. Anomal refraksiya bolalarning ko'zi tez charchab qolishini hisobga olib, dars vaqtida ularga ish turlarini mumkin qadar o'zgartirib turish, ko'z qadash bilan bog'liq bo'lgan ishlar, topshiriqlar hajmini g'oyat jiddiy nazorat qilib borish zarur.

Ko'z o'tkirigi 0,05 dan to 0,4 gacha bo'lgan zaif ko'ruvchi bolalar maxsus bog'cha va maktablarda ta'lim-tarbiya olishadi. Bu joylarda o'quv ishlari ko'rish asosida olib boriladi, ammo turli texnik va kattalashiruvchi optik vositalardan, yirikroq harflar bilan boshib chiqarilgan darsliklardan, maxsus yoritqichlardan va hokuzolardan foydalaniladi. Maxsus maktabning asosiy vazifalaridan biri - bolalarda saqlanib qolgan ko'rish imkoniyatlaridan o'qish jarayonida to'g'ri foydalanish va bularni rivojlantirish, ko'rish qobiliyati pasayib ketmasligi uchun shart-

sharoit yaratish, oliy ruhiy jarayonlarni tarbiyalab, bolaning bilim faoliyatini rivojlantirish, kengaytirish, bolada ko'rish qobiliyati zaifligi natijasida paydo bo'lgan ikkilamchi ruhiy asoratlarni bartaraf etish va boshqalardir.

Maxsus maktablarni bitirgach, ko'rish qobiliyati zaif bolalar jumhuriyat ko'riklar jamiyati qoshidagi muassasalarda ishlaydilar, intellektual faoliyat bilan shug'ullanadilar (yozuvchi, shoir, oliy va o'rta maktab o'qituvchilari, musiqachi va boshqalar bo'lib).

Shunday qilib, ko'rish qobiliyati zaif bolalarni ta'lim-tarbiya yo'li bilan rivojlantirib borish imkoniyatlari juda katta, to'g'ri tashkil etilgan kompensator, korreksion chora-tadbirlar natijasida ular hayotda o'z o'rnini topib ketishlari mumkin.

ESHITISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALAR

Nutq - murakkab ruhiy faoliyattir. U ruhiy jarayonlarning tarkib topishiga va bolaning umuman barkamol bo'lib o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Nutq eshituv organlari vositasi bilan idrok etishga asoslangan bo'lib, atrofdagilarga taqdid etish yo'li bilan rivojlanib boradi. Og'zaki nutqning shakllanishida eshituv analizatori, nutqni harakatga keltiruvchi analizator ishtirok etadi. Nutqni harakatga keltiruvchi analizator eshituv analizatori bilan mahkam bog'langan holda ishlaydi, eshituv analizatorining rivojlanish darajasi esa ko'p jihatdan talaffuzga bog'liq. Bola nutqning o'sib borishi tovushlar talaffuzi, fiziologik va fonematik eshitishning kamol topib borish darajasi bilan xarakterlanib qolmay, balki eng muhimini - o'z nutqi va atrofdagilar nutqidagi so'zlarning tuzilishini, tovush tarkibini farqlay olish qobiliyati bilan ham xarakterlanadi. So'z tarkibini anglab olishdan iborat bu qobiliyat grammatik va leksik komponentlarning rivojlanishida ham muhim ahamiyatga ega.

Ikkala signal sistemasi, shuningdek, idrok bilan so'zning o'zaro aloqada bo'lishi aqliy rivojlanishning asosini tashkil etadi.

Defektologlarning (T.A. Vlasova, R.M. Boskis, D.V. Neyman va boshqalarning) bergan ma'lumotlariga ko'ra, eshitishida nuqsonlari bor bolalarning rivojlanish darajasi shu nuqsonning bola hayotining qaysi davrida paydo bo'lganligiga va og'ir-yengilligiga bog'liq. Surdopedagogikada eshitishida nuqsonlari bor bolalar kar, zaif

eshituvchi, keyinchalik zaif eshituvchi bo'lib qolgan bolalar guruhiga bo'lib o'rganiladi. Tug'ma hali tili chiqmagan go'daklik davrida ikkala quloqning mutlaqo eshitmasligi kar-sog'ovilikka olib keladi. Eshitish qobiliyatining qisman buzilishi natijasida nutqiy nuqsonga uchragan bolalar zaif eshituvchi bolalar guruhiga kiritiladi. Nutqi rivojlanib, shakllanib olgandan so'ng yaxshi eshitmaydigan bo'lib qolgan bolalar keyinchalik zaif eshituvchi bo'lib qolganlar guruhiga kiradi. Bu nuqson nutq tarkib topganidan so'ng vujudga kelgan ham, quloqdagi nuqson tu-fayli eshitishda xos kamchiliklar bo'lavermi.

Turg'un eshitish nuqsonlari kelib chiqish sabablariga ko'ra tug'ma va orttirilgan bo'lishi mumkin.

Kar bolalarning 25-30 foizida eshitish nuqsonlari tug'ma bo'ladi. Bunga sabab: onaning homiladorlik davrida turli kasalliklar, masalan, gripp bilan kasallanishi, ota-onalarning ichki ichib turishi, onaning homiladorlik davrida bilar-bilmas dori-darmonlarni iste'mol qilishi (ayniqsa, streptomitsin, xinin singari doriarni), homilaning shikastlanishi; irsiyat, genetik faktorlar (quloq tuzilishidagi patologik o'zgarishlar bo'lishi, masalan, eshitish yo'li atrofiyasi).

Eshitishdagi orttirilgan nuqsonlar quloq yoki eshitish analizatorining tuzilishidagi kamchiliklardan kelib chiqishi mumkin. Bunga oliy asab markazi, o'tkazuvchi yo'llar yoki quloqning o'zidagi o'zgarishlar sabab bo'ladi. Bolaning ilk yoshida otit, parotit (tepk), meningit, meningoenfazit, qizamiq, qizilcha, gripp kasalliklari bilan kasallanishi ba'zi hollarda kar-sog'ovilik yoki turli darajadagi zaif eshitishga olib kelishi mumkin. Hozirgi kunda ekologiya masalalarining keng o'rganilishi eshitish nuqsonlarining oldini olishda ham katta ahamiyatga ega. Eshitish analizatoriga turli zaharli kimyoviy dorilar juda kuchli ta'sir etib, ayniqsa analizatorning o'tkazuvchi asab tolalarini ishdan chiqaradi, natijada bola yaxshi eshita olmaydigan bo'lib qoladi.

Eshitish nuqsonlariga ega bo'lgan bolalar alohida yordamga muhtoj bolalar kategoriyasiga kiradi, chunki bu nuqson bolaning

umuman rivojlanib, kamol topib borishiga, dastur materiallarini o'zlashtirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Eshitish nuqsonlari bor bolalar maxsus sharoitda, maxsus usullar bilan o'qitilishi va tarbiyalanishi kerak. Eshitish nuqsonlarining yengil darajalari ham bolaning har tomonlama rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi, bog'cha va maktab dasturlarini o'zlashtirishda bir qator o'ziga xos qiyinchiliklar kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

Kichik yoshdagi bolalarning eshitish qobiliyati nutqi rivojlangandan so'ng, masalan, ikki yoshida yo'qolganida ham karlik natijasida bola atrofdagilar nutqini eshitmaydi va hattoki, bilganlarini ham asta-sekin unutadi, boladagi karlik bilan sogovilik qo'shilib u kar-sogov bo'lib qoladi. Bolaga o'z vaqtida maxsus yordam ko'rsatilmasa, unda aqli zaiflik belgilari ham paydo bo'ladi. Biroq nuqsonning o'rini to'ldirib, boshqaruvchi jarayonlarni faollashtiruvchi maxsus, korreksion rostlaydigan sharoit boladagi nuqsonlarni bartaraf etib, ularning ham nutqiy rivojlanishini, ham umumiy, aqliy rivojlanishini ta'minlaydi.

Zaif eshituvchi bolalar uchun maxsus tashkil etilgan maktabgacha tarbiya muassasasi hamda maktab-internatda barcha zarur shart-sharoitlar mavjud. Maxsus muassasalaridagi tarbiyachi va o'qituvchilar bunday bolalarning tegishli ta'lim-tarbiya olishlariga yordam berishlari kerak.

Yugorida qayd etilganidek, surdopedagogikada eshitish qobiliyati zaif bolalarga kar-sogov, tug'ma hamda keyinchalik zaif eshituvchi bo'lib qolgan bolalar kiradi. Zaif eshituvchi bolalar o'z navbatida eshitish qobiliyatining nechog'liq buzilganiga qarab yengil, o'rta va og'ir darajali kamchiligi bor bolalarga bo'linadi.

Yengil darajadagi zaif eshituvchi bolalar ovoz bilan gapirilgan nutqni 6-8 m masofadan ovoz chiqarmay, shivirlab gapirilgan gapni quloq suprasidan 3-6 m masofada eshitadi.

O'rta darajadagi zaif eshituvchi bolalar ovoz chiqarib gapirilgan gapni 4-6 m, ovozsiz pichirlab gapirilganini 1-3 m masofadan eshitadi.

Og'ir darajali zaif eshitishda bola o'rta me'yorda ovoz bilan gapirilgan gapni quloq suprasidan 2m, shivirlashni 0,5 m masofadan eshitadi, xolos.

Zaif eshitishi natijasida bola nutqida bir qator kamchiliklar kuzatiladi: lug'atining kambag'al bo'lishi, grammatik komponent rivojlanmagan - gap ichida so'zlarni tashlab ketish, so'zlarni noto'g'ri ishlatish, ularni o'zaro bog'lay olmaslik, kelishik, so'z yasovchi, so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalarni ishlata olmaslik; tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish-o'xshash, jarangli-jarangsiz undoshlarni bir-biri bilan adashtirish, tushirib ketish va boshqalar shular jumlasidandir.

Bola nutqidagi kamchiliklarning kelib chiqish sabablarini bilimlik orgasida ayrim tarbiyachi va o'qituvchilar bolani dangasa, mas'uliyatsiz, bezori deb, unga noto'g'ri munosabatda bo'lishadi, natijada bola injiq, yig'loqi, serjahl, gap o'tmas bo'lib qoladi, ya'ni unda ikkilamchi ruhiy o'zgarishlar paydo bo'ladi.

Yengil darajadagi zaif eshituvchi bolalar sog'lom tengdoshlari qatorida ommaviy maktabgacha tarbiya muassasalarida va maktabda ta'lim-tarbiya olishi mumkin. Biroq ularga alohida munosabatda bo'lish, ular uchun qulay shart-sharoitlar yaratish talab etiladi.

Demak, eshitish nuqsonlarini bartaraf etish, to'la kompensatsiyalash mumkin. Tarbiyachi va o'qituvchilarning asosiy vazifasi-me'yorida rivojlangan bolalarni zaif eshituvchi bolalardan ajratib, ularga alohida yondashish, zarur bo'lsa, ularning «maxsus muassasalar»da ta'lim-tarbiya olishini yoki integratsiyalashgan ta'limga jalb etilishini ta'minlashdan iborat.

Inklyuziv va maxsus muassasalarda o'z fikrini og'zaki ifodalay olmasligini his etgan o'quvchi yozma shaklda bayon etishni bilishi kerak. Buning uchun o'quvchilarni o'z fikrini og'zaki, yozma bayon etishga o'rgatish amaliy nutqiy ko'nikma va malakalarni shakllantirish asosida amalga oshiriladi.

Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarda so'zlashuv (og'zaki, yozma) nutqni shakllantirish yuzasidan dars va mashg'ulotlarda muayyan tizimdagi mashqlar asosida o'qituvchi va o'quvchi faoliyati tashkil etiladi, didaktik vositalarning barcha turlarini nutqiy

jarayonga moslay olish talab etiladi. Nutqiy materiallarning amaliy egallanishini ta'minlash uchun maxsus sodir etilgan muammoli nutqqa (gapirish, yozib tushuntirishga) ehtiyojni tug'diruvchi vaziyatlar oldindan rejalashtiriladi. Bunda nutqiy materiallar fanlar bo'yicha o'quv dasturlarida, rejalashtirishlarda oldindan belgilangan bo'ladi, ya'ni korreksion-pedagogik jarayon muayyan tizim asosida amalga oshiriladi.

Har bir dars uchun nutqiy materiallar korreksion-kommunikativ tizim tamoyillariga qat'iy rioya qilingan holda (o'quvchilarning eshitish, talaffuz qilish imkoniyatlariga mos, talaffuzi yaqqol va eshitilish diapazoni yengil, oddiydan murakkabga, noo'xshashlikdan o'xshashlikka boruvchi tartibda) tanlanadi va tayyorlanadi.

So'zlashuv nutqiga ehtiyojni tarbiyalash o'zidan boshlanishi, ya'ni ta'lim muassasasi egallangan nutqiy ko'nikma va malakalar oliada tabiiy vaziyatlarda mustahkamlanishi va o'quvchilar amalda (erkin, qo'rqmasdan, uyalmasdan) qo'llashlariga erishish uchun keng sharoit yaratilmog'da. Ushbu sharoit o'zida a'zolari ishtirokida yaratiladi. Ularning kar bola bilan keng mulqoti va iliq munosabati bolaning keyingi bosqich ta'lim-tarbiyasiga va umuman taqdiriga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillardan hisoblanadi.

Kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqiy axborotni qabul qilish va uzatish imkoniyati eshitish (har qanday daraja karlikda u ma'lum miqdorda bo'ladi) qoldig'idan optimal ravishda foydalanishga bog'liq bo'lganligi tufayli maxsus muassasalarda ta'limni ovoz kuchaytiruvchi apparatlar asosida olib borish talab etiladi. Sinfiar maxsus jihozlanadi. Ya'ni ta'lim muassasasi moddiy texnika negizining yo'nalishiga mos shakllanishi ta'lim mazmunining samaradorligini oshiradi.

Kar va zaif eshituvchi bola o'z ona tilini shu til qonuniyatlarini, xususiyatlaridan kelib chiqqan, mazkur bolaning ruhiy, nutqiy imkoniyatlariga moslashtirilgan, korreksion-kommunikativ tamoyillarga asoslangan va mahalliy sharoitlarni inobatga olgan maxsus yondashuv asosida egallaydi.

Ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonini, xususan ona tili ta'limini amalga oshirishda o'quvchilarning fikr mahsulini nutq

sharoitiga mos ravishda og'zaki, yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalashga o'rgatishda daktil belgilardan tegishli bosqichlarda o'rni foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarda so'zlashuv (og'zaki, yozma) nutqni shakllantirishga ijimoiy ehtiyoj sifatida yondashish dolzarb masaladir. Buni amalga oshirish bolalarning jamiyatga moslashuvi, ularning borliqni anglashlari hamda ularni atrofdagilar qamchilik tushunib qabul qilishlari bilan belgilanadi.

Kar va zaif eshituvchi bola jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida siyosiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa ijimoiy munosabatlarning barchasida me'yorda rivojlangan, sog'lom tengqurlari qatorida o'z ona tilida bema'ol, erkin, samarali va barcha uchun (mafaqat o'zi kabi taqdir doshlari) tushunarli tarzda mulqot qila olishini ta'minlash mumkinligi amalda o'z isbotini topmog'da.

O'quvchilarning nutqiy axborotni qabul qilish va uzatish imkoniyatini rivojlantirish, o'z ona tilida sog'lom tengqurlari kabi so'zlashish, fikr almashishini shakllantirishga yo'naltirilgan o'quv-korreksion jarayoni yagona tizim asosida amalga oshirish orqali takomillashtirilmog'da.

Kar va zaif eshituvchi bolalar ta'limiga «Labdan o'qish» ko'nikmalarini shakllantirish va mustahkamlash mashg'ulotlari kiritilgan.

Eshitishda muammosi bo'lgan bolalar maxsus maktab-internatlarining barchasi ovoz kuchaytiruvchi apparatlar bilan ta'minlangan, xonalari maxsus tovush qaytarmaydigan qoplamalar bilan jihozlanadi, sog'lomlashtirish bo'yicha tadbirlarni maqsadli amalga oshirish uchun sharoitlar yaratilgan.

Hozirgi kunda surdopedagogikada kar va zaif eshituvchi bolalarning maxsus ta'lim bilan erta gamrab olinishi, rivojlanishi, korreksiya-kompensatsiya qilinishi masalalari dolzarbdir.

AQLIY NUQSONLARI BO'LGAN BOLALAR ULARDAGI NUQSON DARAJALARI, TA'RIFI

Bolaning intellektual, ya'ni aqliy rivojlanishida turli nuqsonlar kuzatilishi mumkin. Ilgari aqli zaif deb nomlanar edi. Oligofreniya yunoncha oligos - kam, oz, fren - aql so'zlaridan olingan bo'lib, esi

past, aqli past demakdir. Oligofren bolalar markaziy asab sistemasi organik kasalliklari natijasida bilish faoliyati pasayib ketishi bilan boshqa alohida yordamga muhtoj bolalardan farq qiladilar. Endilikda insonni kamsitmaslik maqsadida oligofren atamasi ishlatilmaydi.

Amaliyotda «aqlan zaif», «oligofren», «demensiya» degan atamalar ko'p ishlatiladi. «Aqlan zaiflik»-bu yig'ma tushuncha bo'lib, aqliy jihatdan qoloqlikning sodir bo'lgan vaqti, boshidan kechirilgan kasallikning xarakteri, patologik o'zgarishlarning o'tishi, darajasi bilan bog'liq bo'lgan masalalarni ko'zda tutadi.

Aqliy qoloqlikni belgilashda klinik, psixologik va pedagogik mezonlarni tafovut qilmoc kerak. Klinik mezon-aqliy qoloqlik va bu markaziy asab sistemasi qanday organik kasalliklariga aloqadorligini, psixologik mezon-bilish faoliyatining turg'un buzilganligini, pedagogik mezon-o'zlashtirish qobiliyati past bo'lib, bolaning dastur materiallarini o'zlashtira olmasligini ifodalaydi.

Aqliy nuqson bola markaziy asab sistemasi on qornidaligi davrida, tug'ilish vaqtida va tug'lgandan to uch yoshgacha bo'lgan davr ichida shikastlanishi, kasallanishi natijasida kelib chiqadi. Agarda, turli sabablarga ko'ra, aqlan zaiflik bolaning uch yoshdan keyingi davrida paydo bo'lsa, buni endi orttirilgan aqliy zaiflik - demensiya deb yuritiladi. Demensiya progressiv, ya'ni tabiatan kuchayib boradigan bo'ladi. Oligofreniyada esa nuqsonning kuchayib borishi kuzatilmaydi. Kelib chiqish sabablariga ko'ra oligofreniya tug'ma hamda orttirilgan bo'lishi mumkin.

Rezus faktorning to'g'ri kelmasligi, xromosoma kasalliklari, fenilketonuriya va shu kabilar tug'ma oligofreniyaga olib kelishi mumkin.

Masalan, oligofreniyaning Daun sindromi deb ataladigan bir turli xromosoma nisbatining buzilishi 46 ta yoki 23 juft xromosoma o'rniga bitta ortiqcha xromosomaning vujudga kelishi natijasida paydo bo'ladi. Shunisi qiziqki, irsiy hujayralardagi patologik o'zgarishlar Daun sindromi bilan kasallangan barcha oligofren bolalarning tashqi ko'rinishini bir xil qilib qo'yadi. Ular kam harakat, beso'nagay, ko'zlari qisq, burni puchbuq, tili katta,

lablari qalin, shulpang quloq, barmoqlari kalta bo'ladi va hokazo. Millatdan qat'i nazar, ular bir ota-onaning bolasiqa o'xshab ketibadi.

Onaning homiladorlik davrida turli kasalliklar - og'ir virusli grip, tif, qizilcha bilan kasallanishi, ona organizmidagi turli parazitlarning homilaga yuqishi, homilaning shikastlanishi, ota-onalarning alkogolizmi ham oligofreniyaga sabab bo'lishi mumkin.

Fransuz olimlari alkogolizmga giritfor oilalarda tug'ilgan 57 nafar bolani uzoc muddat kuzatib borib, ularning 25 nafari 1 yoshga to'lmusdan nobud bo'lganini, 5 nafari tutqanoq, 5 nafari gidrotsefaliya (bosh miyada suyuqlik istisnosi) kasalligi bilan og'rilganini, 12 nafari aqlan zaif bo'lgani va faqat 10 nafar bola sog'lom chiqqanini aniqlagan.

Oligofreniya bola uch yoshgacha bo'lgan davr ichida turli xil og'ir kasalliklar bilan kasallanishi (meningit, meningoenfalit, markaziy asab sistemasi shikastlanishi) natijasida ham vujudga keladi.

Mutaxassislar orasida oligofreniya, uning debil, imbetsil, idiot darajalari haqida so'z yuritish mumkin. Biroq bolalar, ota-onalar orasida ushbu atamalarni ishlatish mumkin emas. Hozirgi kunda xalqaro kasalliklar tasnifida aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar aqliy rivojlanish darajasiga ko'ra yengil, o'ra, og'ir va o'ta og'ir darajalarga ajratib ko'rsatilgan. Bola shaxsini kamsitmaslik, uni himoyalash maqsadida oligofrenopedagogika fanida ishlatiladigan atamalar amaliyotda ishlatilmaydi.

Aqliy (intellektual) rivojlanishiga ko'ra oligofreniya uch darajada namoyon bo'ladi:

- 1) yengil darajadagi aqli zaiflik;
- 2) imbetsillik;
- 3) idiotiya.

Aqli pastlikning eng yengil darajasidagi bolalarning tashqi ko'rinishiga qarab me'yorda rivojlangan tengdoshlaridan ajratib bo'lmaydi. Ular ko'pincha o'qishni ommaviy maktabning birinchi sinfidan boshlaydilar-u, lekin qisqa muddat ichida ulgurmovchi o'quvchilar orasiga qo'shilib qoladilar. Umuman, zehn va fahm-

farosatga bog'liq ishlarda bu bolalar ancha qiynaladi, biroq ular sanoat hamda qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida, maishiy xizmat sohasida oddiy turdagi mehnat bilan shug'ullana oladi. Tarbiyachi va o'qituvchilar yengil darajadagi aqli zaif bolalarni boshqa bolalardan ajratib olib, ularni maxsus bog'cha va maktablarda tarbiyalanishi va ta'lim olishini ta'minlashlari yoki integratsiyalashgan ta'limga jalb etishlari lozim.

O'ta og'ir darajadagi bolalar o'zini o'zi uddalay olmaydi. O'ziga o'zi xizmat ham qila olmaydi. O'rta va og'ir darajadagi bolalar o'ta og'ir bolalarga qaraganda nisbatan tuzukroq rivojlangan bo'lsa ham, mustaqil hayot kechirmaydi. Sog'liqni saqlash vazirligi qoshidagi muassasalarda ularga sodda bilimlar, mehnatning ayrim sodda turlari (o'z-o'ziga xizmat qilish, ekinlarni par-varish etish, kartondan qutichalar yasash va h.k.) o'rgatiladi.

Aqliy nuqsonlari bo'lgan bolalarning o'rta darajasida ham tarbiyachi va o'qituvchilar o'quvchilarni sog'lom tengdoshlari hamda o'xshash tarzidagi boshqa kamchiliklari bor bolalardan ajrata olishlari lozim. Lekin aqliy nuqsonning eng yengil darajasini boshqa o'xshash anomalialardan va me'yorda rivojlangan bolalardan ajratib olish amalda ancha qiyn bo'ladi.

Aqliy nuqsoni yengil darajadagi bolalar o'z sog'lom tengdoshlaridan yoshligidan farq qiladi. Ularda, odatda, ixtiyoriy shakldagi murakkab harakatlar uncha rivojlanmagan bo'ladi. Ular boshini tutish, o'tirish, yurishga kechiroq o'rganadi, nutqi kechikib rivojlanadi. Bu bolalar atrofdagilarning sodda nutqini tushunadi-yu, lekin murakkab so'z va gaplarni, iboralarni fahmlay olmaydilar. Bola nutqida qo'pol, uni tushunib bo'lmaydigan nuqsonlar kuzatilmasa ham, ko'p tovushlar noto'g'ri talaffuz etiladi, bunday bola lug'ati kambag'al, chegaralangan bo'ladi. Ular o'yin faoliyatida ham tengdoshlaridan ajralib turadi, o'yin vaziyatini yetarli darajada tushunmaydi, o'yin vaqtida me'yorda rivojlangan tengdoshlariga to'liq bo'ysunib, ikkinchi darajali rollarni bajaradi, xolos.

Bu bolalar uchun bir qator fahm-farosat xarakterlidir. Ularning kuzatish, taqoslash, idrok qilayotgan narsalarning, voqea-hodisalarning muhim tomonlarini ajratib ko'rsatish, bular o'trasidagi

eng oddiy sabab-natija bog'lanishlarini fahmlab olish qobiliyatleri rivojlanmay qoladi. Aqliy nuqsoni yengil darajadagining tafakkuri, diqqati, sezgi va idroklari, xotirasi, analiz va sintez qilish qobiliyatlari ham yaxshi rivojlanmagan bo'ladi.

Savod o'rgatishning dastlabki davridayoq bu bola tovush va harflar o'trasidagi bog'lanishlarning farqiga yaxshi bormay harflarni eslab qolish, bo'g'inlab o'qish, tez, ravon o'qish malakalarini o'zlashtirishda qiynaladilar, juda ko'p xatolarga yo'l qo'yadilar.

Yengil darajadagi aqli zaif bolalarning bilish faoliyatidagi kamchiliklar matematika darslarida, ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi, negaki, eng oddiy hisoblash amallari ham abstrakt hisoblashni talab etadi. Yengil darajadagi aqli zaif bolalar tartib sonlarni o'zlashtira oladilar, lekin qo'shish va ayirish, teskari sanash, eng oddiy masalalarni, misollarni yechishda juda qiynaladilar. Ular misolning mohiyatini, masalaning mazmunini va ragamli ma'lumotlarni tushunolmaydilar.

Asab jarayonlari muvozanati, bilish faoliyatining buzilganligi natijasida oligofren xulq-atvorida ham bir qator kamchiliklar kuzatiladi. Qo'zg'atish va tormozlanish o'trasidagi muvozanat buzilganligi tufayli ayrim oligofren bolalar haddan tashqari jonsarak, serharakat, sho'x bo'ladilar va tormozlanish jarayoni ustun turgan bolalarda esa, aksincha, passivlik, bo'shanglik, beparvolik, hech narsaga qiziqmaslik kuzatiladi va hokazo.

Oligofren bolalar vaziyatni yetarli darajada anglay olmaydilar, xatti-harakatlarini vaziyatga qarab, adekvat o'zgartira olmaydilar. Ularda o'z-o'ziga va atrofdagilarga nisbatan tanqidiy munosabat birmuncha sust bo'ladi. Yuqorida ko'rsatilgan bir qator kamchiliklarga qaramay, oligofren bolalar bilan to'g'ri tashkil etilgan maxsus ta'lim-tarbiya ishlari natijasida defektologlar ularni mustaqil hayotga tayyorlash, kasb-hunariga o'rgatish borasida katta yutuqlarga erishmoqdalar. Maxsus yordamchi maktablarda ta'lim-tarbiya olib chiqqan bolalar hayotda o'z o'rmini topib, sanoat hamda qishloq xo'jalik ishlab chiqarishning turli sohalarda, maishiy xizmat sohasida faol mehnat qilib yashamoqdalar. Tarbiyachi va o'qituvchilarning muhim vazifasi - oligofren bolalarni boshqa

alohida yordamga muhtoj bolalardan ajratib, ularni iloji boricha etaroc tegishi muassasalarda ta'lim-tarbiya olish-larini ta'minlab berishdir.

PSIXIK RIVOJLANISHI ORQADAQOLGAN BOLALAR

Ulgurmovchi o'quvchilar orasida ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar ham uchrab turadi. Ularning bilish faoliyati - intellekti, mantiqiy tafakkuri, idroki, xotirasi, ixtiyoriy diqqati, ish qobiliyati va boshqa xislatlariga birinchi o'rinda markaziy asab sistemasining kasalliklari natijasida ruhiy rivojlanishi sustlashadi. Bunday bolalarda hissiyot, iroda sferasidagi kamchiliklar birlamchi, aqliy zaffik esa ikkilanmchi hodisa bo'lib hisoblanadi.

T.A.Vlasova, M.S.Pevzner, V.I.Lubovskiy, T.V.Yegorova, K.S.Lebedinskaya, N.A.Nikashina, K.K.Mamedov, T.B.Shoumarov, N.A.Sipina, R.D.Triger va boshqa olimlarning ma'lumotlariga ko'ra boshlang'ich sinf o'quvchilarining 5-8 foizini ana shunday bolalar tashkil etadi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar aqliy darajasi jihatidan asosan ikki guruhga bo'linadi:

yengil nuqsoni bor bolalar- bular maxsus sharoitda 1-3 yil ta'lim-tarbiya olganlaridan keyin o'qishni ommaviy maktabning tegishi sinfida davom ettirishi mumkin;

ruhiy rivojlanishida sezilari darajada orgada qolgan bolalar- bular maktabni bitirguniqa gadar maxsus sharoitda o'qitilishi kerak. Bunday bolalar maktab dasturini sog'lom tengdoshlari qatori o'zlashtira olmaydi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni ommaviy maktabda hamma qatori o'qitish ta'lim jarayoniga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi, ya'ni o'rta o'quvchining saviyasini orgada tortadi, yaxshi va a'lo o'zlashtiruvchi o'quvchilarni yetarli darajada o'stirishga to'sqinlik qiladi.

Dastur materiallarini yaxshi o'zlashtira olmaganligi tufayli ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar doim muvaffaqiyatsizliklarga uchravveradi, bu narsa ularning xulq-atvorida aksariyat turli salbiy xislatlar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Olimlardan K.S.Lebedinskaya, G.P.Berton, E.M.Dunayeva va boshqalar ruhan sust rivojlanganlikni klinik-psixologik jihatdan quyidagi xillarga bo'lishni tavsiya etadilar:

- 1) konstitutsional;
- 2) somatogen;
- 3) psixogen;
- 4) serebral shakli.

Ruhan sust rivojlanganlikning konstitutsional shaklini namakerlovchi belgilarga quyidagilar kiradi: bolaning gavda tuzilishi sog'lom tengdoshlarinikiga nisbatan 1-2 yosh kichik ko'rinadi. U o'zini bog'cha yoshidagilarga o'xshab tutadi va ta'lim olish uchun hali «yetilmagan» bo'ladi. Bunday bola o'quv faoliyatiga yaxshi kirishib ketmaydi, chunki unda o'qishga qiziqish yo'q, ish qobiliyati past. Mas'uliyatsizlik, motivlarning sustligi, ruhiy jarayonlardan amaliz, sintez qobiliyatlarining yaxshi rivojlanmaganligi tufayli o'qish va yozishni, matematikani katta qiyinchiliklar bilan o'zlashtiradi. Dars vaqtida tez charchab qolish hollari, bosh og'rib turlishi konstitutsion shakldagi bunday bolada ish qobiliyati, faollik yanada pasayib ketishiga sabab bo'ladi.

Rivojlanishdagi bu kamchilikka bola onasining homiladorligi davrida qalqonsimon bezlari faoliyatining buzilganligi, yurak qon-tomur kasalliklari sabab bo'lishi mumkin.

Ilk yoshda har xil surunkali kasalliklar bilan tez-tez kasallanib turlishi natijasida bola yaxshi o'sib-ummay qolishi mumkin, bu esa o'z navbatida ruhiy jihatdan rivojlanishida orgada qolishga, kechikishga olib keladi, sus rivojlanganlikning somatik shakli deb shunga aytiladi. Bolada surunkali infeksiyalar, allergik holat tug'ma porok va shu kabi kasalliklar, ayniqsa tez uchrab turadi. Ruhiy rivojlanishning somatogen sabablarga aloqador sustligi bolada asteniya holatini vujudga keltiradi. Ayrim bolalarda somatogen infantilizm kuzatiladi, ya'ni bola o'sib-ummagan, go'dak taxlit bo'lib qolavveradi. Bunda bola psixikasida nevrozga o'xshash holatlardan o'z kuchiga ishonmaslik, qo'rqqoqlik, injiqlik, erkalik, qiziqishning pastligi va boshqalar kuzatiladi.

Ruhan sust rivojlanganlikning psixogen shaklida bola erta yoshligidan noqulay, noto'g'ri sharoitda tarbiyalanadi va shu tarbiyaning salbiy tomonlari ruhan rivojlanishiga ta'sir o'tkazgan bo'ladi. Shu xildagi kamchiliklarning kelib chiqish sabablarini 3 guruhga bo'lish mumkin:

Bola tarbiyasi bilan muhtaqo shug'ullanmaslik, uni butunlay o'z holiga tashlab qo'yish, bunda bolalarda burch va mas'uliyat hissi shakllanmaydi. Aql-idrokning rivojlanishi, qiziqishlari, bilish faoliyati, his-tuyg'u va iroda ustiga o'quv fanlarini o'zlashtirish uchun zarur bilim va taassurotlarning yetish-mastligi ham qo'shildi.

Bolani har tomonlama erkalatish, yetarli mustaqil faoliyatga o'rgatmaslik, tashabbuskorlik, mas'uliyat hissini shakllantirmaslik bolani «oila erkasi» qilib o'stirish, haddan tashqari uning ko'ngliga qarab ish turish natijasida ham bola ruhiy rivojlanishida bir qadar orqada qolishi mumkin.

Bolaga nisbatan qo'pol munosabatta bo'lish, jismoniy jazolash, qattiqqo'llik qilish, ota-onalarning alkogolizmga aloqador tajovuzkorona munosabatlari bolani mudom asabiylashtirib, ruhan rivojlanishdan orqada qolishiga sabab bo'ladi. Bunday bolalarda qo'pollik, jur'atsizlik, tashabbusizlik, mustaqilsizlik, qo'rqoqlik va boshqa xislatlar shakllanadi. Bularning hammasi aql-idrokiga, bilish faoliyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ruhan sust rivojlanganlikning psixogen shaklida aql-idrok, bilish faoliyatiga aloqador kamchiliklarga aksari noto'g'ri tarbiya natijasida paydo bo'lgan xislatlar ham qo'shilib pirovard natijasida shaxsning rivojlanishi izdan chiqadi, unda patologik xislatlar yuzaga keladi. Ana shunday bolalarni pedagogik qarovsiz bolalardan ajrata olish lozim. Pedagogik qarovsiz bolalarning psixikasi normal bo'lib, ular noto'g'ri tarbiyalanganligi natijasida ulgurmovchi o'quvchilar qatoriga o'tib qoladilar. Holbuki, ruhan sust rivojlangan bolalarda shaxsiyatning har tomonlama noto'g'ri rivojlanishi markaziy asab sistemasiidagi yengil darajadagi orga-nik jarohatlanish bilan bog'liq.

Ruhan sust rivojlanganlikning eng murakkab va keng tarqalgan psixogen shaklida bosh miyaning kasalligiga, yaxshi yetilmaganiga aloqador o'zgarishlar kuzatiladi. Olinlarimizning bergan

ma'lumotlariga ko'ra bunday bolalarning 50 foizida asab sistemasiida organik nuqsonlar bo'ladi. Bu narsa ularning his-tuyg'u, irodaviy holatlari tarqoqiy etmaganligiga, asosan organik infantilizm tarzida namoyon bo'ladi. Miyaga aloqador organik infantilizmni ikkita bo'lish mumkin:

Kayf-u ruhiyati o'zgarib, aksari, ko'tarinki ruhda bolalar, ularda o'zlaridan yosh bolalarga xos xislatlar saqlangan bo'ladi.

Ko'proq kayfiyati past bo'lib ma'yus tortib yuradigan bolalar, ularda vazifani mustaqil hal qila olmaslik, tashabbus ko'rsata olmaslik, qo'rqish holatlari ko'riladi.

Miyaga aloqador organik xarakterdagi yana shu ikki xil infantilizm ko'p holatlarda qator qo'shimcha hodisalar bilan birga davom etadi. Bularga quyidagilar kiradi:

serebral-endoktrin infantilizm. Bunda asosan ichki sekretsiya bezlari faoliyati buzilgan bo'ladi. Natijada bolalarda his-tuyg'ular yaxshi rivojlanmay nevropatiya holatlari yuzaga keladi. Bolaning uyqusi, ishtahasi yaxshi bo'lmaydi, dispepsiya holatlariga moyillik paydo bo'ladi;

serebrastenik holatlar, bular ham tez-tez uchrab turadi. Markaziy asab sistemasi tez charchaydi, neyrodinamik o'zgarishlar kuzatiladi. Natijada aqliy qobiliyati susayib, xotira pasayadi, diqqati tarqoq bo'lib qoladi, tez ta'sirlanish, qiz bolalarda yig'loqlik, o'g'il bolalarda haddan tashqari qo'zg'aluvchanlik kuzatiladi, bola ish qobiliyati past, arzimagan narsaga tez charchaydigan bo'lib qoladi; tabiatan nevrozga yaqin holatlar, bular qorong'udan, yakkalikdan qo'rqish, o'zi va atrofdagilar sog'lig'i uchun xavfdirash, giperkinezlar, duduqlanish, enurez kabi hodisalar bilan birga ifodalalanadi;

psixomotor qo'zg'aluvchanlik asosan o'g'il bolalarda ko'proq uchraydi. Serharakatlilik, diqqatning tarqoqligi, tez chalq'ish bunga namoziridir;

affektiv o'zgarishlar-kayf-u ruhiyatning aytarli sababsiz ayvni b turishi, tajovuzkorlik qilishga moyil bo'lish bilan xarakterlanadi;

psixopatik o'zgarishlar-aqliy faoliyatga rag'bat pastligi, o'qishga salbiy munosabatta bo'lish, o'g'rilik qilish (kleptomaniya),

ko'proq yolg'on gapirish kabi salbiy xislatlarni o'z ichiga oladi; epileptik buzilishlar-har xil ko'rinishlarda tutqanoq tutib turishi bilan namoyon bo'ladi;

apatik-adinamik buzilishlar-tashabbuskorlik pasayishi, aqliy faoliyat susligi, haddan tashqari emotsional bo'shanglik bilan xarakterlanadi.

Ruhiy sust rivojlanishning serebral shakli miya shikastlari, meningit, meningoenfalit, gidrotsefaliya va boshqa kasalliklar natijasi bo'lib hisoblanadi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'qishi pasayib ketadi, biroq bu holat o'z vaqtida va to'g'ri aniqlansa, bolalarga tegishli yordam tashkil etilisa, ular ommaviy maktab dasturini o'zlashtira oladilar.

Ruhan rivojlanish kamchiliklarining ba'zi bir shakllarida bolalarni vaqt-vaqti bilan maxsus psixonevrologik sanatoriyalarda davolash foydalidir. Sanatoriyada bola kollektiv ishiga asta-sekinlik bilan jalb etiladi. Unda charchash alomatlari paydo bo'lganda, u o'quv mashg'ulotlaridan vaqtinchacha ozod etiladi yoki unga soddarroq boshqa vazifalar beriladi. Sanatoriyada davolanib kelgandan so'ng bola o'qishni o'z maktabida davom ettiraveradi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun mamlakatimizda maxsus maktabgacha tarbiya muassasalari-internadlari kuni uzaytirilgan maktablarda tenglashtirish sinflari tashkil etilgan. Ushbu masalalarda ta'lim umumta'lim oddiy bog'cha yoki maktab dasturi va darsliklari asosida olib boriladi, himoyalaydigan muloyim davolovchi maxsus tartib tashkil etiladi. Ta'lim-tarbiyaviy ishlar bolalarning fikrlash qobiliyati, diqqati, ish qobiliyati, xotirasi, nutqi va tafakkuridagi kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan bo'lib, bunday bolaga bilim berishda o'qituvchi uning o'ziga xos individual xususiyatlarini e'tiborga olgan holda maxsus sharoitda, maxsus usullar bilan ishlaydi, tegishli yordam tashkil etadi.

Sog'liqni saqlash vazirligi qoshidagi bolalar va o'smirlar gigiyenasi instituti xodimlari, jumladan N.P. Vayzman va boshqa olimlarning o'tkazgan ilmiy tekshirishlari shuni ko'rsatadiki, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar o'zlashtirish jihatidan olganda

sog'lom va yengil darajadagi aqli zaif bolalar o'rtasida oraliq o'rinda turadi. Bu olimlar tekshirish vaqtida yengil darajadagi aqli zaif va ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarga bir xildagi topshiriqlarni berib ko'radilar, shunda normal sog'lom bolalar berilgan vazifani to'g'ri tushunib, uni kerakli tartibda bajaragan bo'lsalar, yengil darajadagi aqli zaif bolalar vazifani tushunmay, bajara olmaydilar, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar esa xuddi shunday vazifani qimmat tushunib, qisman bajarishadi. Demak, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar aqli zaif, yengil darajadagi aqli zaif bolalarga nisbatan ancha yaxshi tushunadi va ularni bajarish uchun ularda kerakli imkoniyatlar mavjud bo'ladi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'zlashtirish qobiliyati sog'lom tengqurlariga nisbatan past bo'lsa-da, yengil darajadagi aqli zaif bolalarnikidan ancha darust bo'lganligi uchun bunday bolalarni yordamchi maktabga yuborish noto'g'ri, chunki ushbu maktab dasturi ular uchun soddalik qiladi. Ommaviy maktab esa bola uchun zarur bo'lgan sharoitni yaratib (maxsus sinf-tenglashtiruvchi sinf ochib) o'z dasturini o'zlashtirishni ta'minlash uchun maxsus yordam ko'rsatishi lozim.

Bog'cha tarbiyachilari va boshlang'ich maktab o'qituvchilari ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning maxsus sharoitida ta'lim-tarbiya olishlariga yordam berishlari kerak, ularni o'z vaqtida aniqlab, boshqa bolalardan ajratib olib, ota-onalarga mutaxassis psixonevrologlarga murojaat qilishga maslahat berishlari lozim. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar bilan inkluziv sharoit me'yorda rivojlangan, sog'lom tengdoshlari orasida yoki maxsus muassasalarda davolab, himoya etish va ruhiy faoliyatni rostdashni ko'zlab alohida ta'lim-tarbiya ishlari olib boriladi.

O'z vaqtida va to'g'ri tashkil etilgan yordam tufayli ushbu toifadagi alohida yordamga muhtoj bolalar keyinchalik yaxshi rivojlanib ketib, maktabni bitirgach, oliy o'quv yurtlarida ham muvaffaqiyatli ta'lim oladilar.

NUŢQ NUŢSONLARIGA BO'LGAN BOLALAR

Korreksion pedagogika fani rivojlanib borib, ayrim sohalari mustaqil fan sifatida ajralib chiqdi. Shu fanlar jumlasiga logopediya ham kiradi. Logopediya (logos-so'z, padeo- tarbiyalash, o'rgatish

degan ma'noni anglatadi) - pedagogik fanlardan biri bo'lib, nutq kamchiliklari va ularning sabablarini o'rganish, shuningdek, ularning oldini olish, borlarini bartaraf etish uchun maxsus ta'lim-tarbiya vositalari va metodlarini ishlab chiqish, amaliyotga tatbiq etish masalari bilan shug'ullanadi.

Logopediya fani mavzu bahsi, nutq kamchiligi bor kishilar bilan olib boriladigan ta'lim-tarbiya jarayoni. Nutq kamchiligi bor kishi esa logopediya fanining o'rganish mavzusi hisoblanadi.

Logopediya fanining vazifalari quyidagilardan iborat:

✓ Turti xil nutq kamchiliklari bor kishilarning nutq faoliyati ontogenezini o'rganish.

✓ Nutq kamchiliklarining sabablari va simptomatikasi, ularning turlari, kelib chiqish mexanizmlarini o'rganish, darajasini aniqlash.

✓ Nutq kamchiliklarining kishi faoliyati, shaxsiyati, xulq-atvori, ruhiy rivojlanishiga ta'sirini o'rganish.

✓ Eshitish, ko'rish, intellektual va boshqa kamchiliklarga ega bo'lgan bolalar nutqiy faoliyatining holati, yetishmovchiliklarini o'rganish, aniqlash.

✓ Nutq kamchiliklarini aniqlash yo'llari, usullarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish.

✓ Nutq kamchiliklarining oldini olish, bartaraf etish usullarini, tashkiliy shakllarini belgilash, ishlab chiqish, takomillashtirish.

✓ Logopedik ishni tashkil etish masalalarini ishlab chiqish.

Logopediya fani anatomiya, fiziologiya, nevrofiziologiya, otolaringologiya, nevropatologiya, psixopatologiya, pediatriya, lingvistika, psixolingvistik, psixologiya va pedagogika fanlari bilan bog'liq, shular asosida rivojlanadi.

Logopediya koreksion pedagogika fani kabi, asab sistemasi tuzilishi, rivojlanishi faoliyati haqidagi nazariyaga asoslangan. Tabiiy fanlarni bilim turib, nutq kamchiliklarining kelib chiqish sabablari, mexanizmi, bola psixikasiga ta'sirini aniqlab bo'lmaydi. Logoped nutq kamchiliklarining nevrologik asoslarini yaxshi bilishi kerak. Bu bilimlar nutq kamchiliklarini bartaraf etish, ularni oldini olish, bolani to'g'ri tarbiyalash, unga bilim berish

yo'llari va usullarini to'g'ri tanlashda logopedga yordam beradi. Tabiiy fanlar haqidagi bilimlar to'g'ri logopedik xulosa chiqarish, nutq kamchiliklarini ularga o'xshash boshqa anomalialardan ajratish, bolalarni tegishli muassasalarga to'g'ri saralash imkonini beradi.

Logoped o'z oldiga qo'ygan maqsad-vazifani hal etishda tilshunoslik, lingvistik fanlarga, psixologiya va pedagogikaga boyanib ish ko'radi.

Tilshunoslik fani kishilarning eng muhim aloqa quroli bo'lgan nutqni jitmioy hodisa deb biladi. Nutqning asosiy tarkibiy qismlari: tovush, so'z, so'z birkmasi va gap bir butun tizimni tashkil etib, fikrni og'zaki yoki yozma ravishda ifodalash uchun xizmat qiladi. Har bir logoped tilshunoslikning ilmiy-nazariy asoslarini, fonetika va grammatikani, lug'at va stilistikani, orfoografiya va punktuatsiyani mukammal bilish bilan birga, ifodali o'qiy olish va to'g'ri so'zlay olish qobiliyatiga ham ega bo'lishi kerak. Tabiiyki, logopedning o'zi imloni yaxshi bilmay turib, o'quvchilarga hech qachon savod malakasini singdira olmaydi, logoped uchun og'zaki va yozma nutq qobiliyati amaliy jihatdan juda muhimdir: logoped so'z vositasida fan xulosalarini izohlagina qolmasdan, ayni vaqtda nutqida kamchiligi bo'lgan bolani tarbiyalaydi; tarbiyalanuvchilar yo'lini yoritadi ham.

Logopediya-koreksion pedagogika fanining bir sohasidir. Logoped ham boshqa fan o'qituvchilari kabi ta'lim va tarbiya shakllarining mohiyatini, maqsad va mazmunini, usul hamda vositalarini yaxshi egallab, ularni amalda qo'llay olishi kerak.

Logoped bolalarning psixologik qobiliyatlarini hisobga olishi kerak. Bolalarni o'z kuchiga ishontrishi, mashg'ulotlarga havasini uyg'ota bilishi, material bayoni vaqtida ularning diqqatini to'la jalb qila olish, materialni esda saqlab qolish yo'llarining (masq, ko'rgazmali qurollardan foydalanish, mustaqil ish, subbat, grammatik o'yin kabi vositalarni) qo'llanishi o'qitish samaradorligini yanada oshiradi. Inson idrokining mazmuni, fikri, nutqi orqali shakllanadi. Bolalar logoped tushuntirgan materiallarni eshitib, yozganlarini ko'rib, kuzatib, mushohada yo'li bilan o'zlari

fikr yuriadilar va berilayotgan bilim-malakalarni mustahkamlab o'zlashtirib boradilar.

Moddiy dunyodagi narsa va hodisalar ongimizda aks etib, bularning in'ikosi so'z shaklida ifodalanadi, til hodisalari vositasida namoyon bo'ladi. Inson o'zi ko'rgan va ta'sirlangan buyum yoki voqealarni so'z yordamida nomlab, ularning mazmuni haqidagi taassurotlarni obrazlar, fikrlar, tushunchalar, tasavvurlar ko'rinishida anglash, ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladi. Har qanday hodisaning miyada aks etishi va ongda mustahkam o'rnatilishida nutq yetakchi vosita hisoblanadi. Modomiki shunday ekan, nutq aloqa bog'lash jarayonida tafakkur kuragi bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga aloqa jarayonida nutq-ifodalash, biror narsani bildirish, anglatish va ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Fikrlash qobiliyati nutq negizida paydo bo'ladi. Nutq kishi tafakkurining rivojlanish darajasini ham belgilab beradi. Nutqdagi kamchilik bolaning tafakkuri, xotirasi, diqqati va boshqa ruhiy jarayonlarning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Og'ir nutqiy kamchiligi bo'lgan bolalarda intellektual kamchiliklar bo'lishi, yuzaga kelishi mumkin va aksincha, masalan, oligofren bolalar nutqida bir qator nutqiy kamchiliklar kuzatiladi. Logopedik amaliyotda nuqsonlarning birlamchi va ikkilamchi ekanligini aniqlash nihoyatda muhim. Logoped har bir bolaning ruhiy rivojlanishini chuqur o'rganib nutq kamchiligi tufayli ruhiyatida paydo bo'lgan ikkilamchi asoratlarni ajrata bilishi kerak. Agar aql-idrok rivoji nutqiy kamchilik tufayli ortqada qolgan bo'lsa, bunday bola nutqida kamchiligi bo'lgan bolalar uchun maxsus tashkil etilgan maktabgacha yoshdagi bolalar bog'chasiga yuborilishi kerak. Bilish faoliyatining turg'un buzilishi natijasida bola nutqi rivojlanmagan bo'lsa, bu bolani oligofren bolalar uchun tashkil etilgan maktabgacha yoshdagi maxsus bolalar bog'chasiga yuborish talab etiladi.

Ma'lumki, nutq murakkab funksional sistemani o'z ichiga oluvchi jarayondir. Bu sistemaning har bir tarkibiy qismi boshqa qismlari bilan mahkam bog'langan. R.Y.Levina va shogirdlari L.S.Vigotskiyning nutq va tafakkur haqidagi ma'lumotiga asoslanib turib, nutqni uch tarkibiy qismga bo'lib: fonetiko-fonematik, leksik

va grammatik nutqqa ajratib o'rganishni tavsiya etadi. Ana shu uchula qism kishining yaxlit nutq sistemasini tashkil etadi. Nutqida kamchiligi bo'lmagan va kamchiligi bo'lgan bolalarda nutq sistemasi har xil darajada rivojlanadi. Nutq sistemasining fonetiko-fonematik qismi tovushlar talaffuzi, ovoz, nutq maromi, sur'ati, rivojlanishidan, shuningdek idrok-qobiliyatidan tashkil topadi. Leksik va grammatik qismlari tilning lug'at boyligi va grammatik qurilishini o'z ichiga oladi. Nutq sistemasida leksik qism yetakchi o'rinni egallaydi. Bola nutqida so'zlar soni kam, ya'ni nutqning leksik qismi rivojlanmagan bo'lsa, fonetiko-fonematik, grammatik qismlarida ham ma'lum kamchiliklar yuzaga keladi, butun nutq sistemasida yetishmovchiliklar kuzatiladi. Fonetiko-fonematik qismdagi kamchiliklar, masalan, tovushlarni noto'g'ri talaffuz etish tufayli so'zlar leksikaning o'zgarishi, nutqning grammatik tuzilishiga ta'sir etadi. Sistemalik prinsipi nutq kamchiliklarini aniqlash, bartaraf etish, oldini olish yo'llari, usullarini to'g'ri belgilashga yordam beradi.

Logopediya fani barcha ishlarni kompleks yondashish asosida tashkil etishni tavsiya qiladi. Kompleks yondashish-boliaga har tomonlama ta'sir ko'rsatishni ko'zlab ta'lim-tarbiya jarayonida ham pedagogik, ham psixologik, ham tibbiyot metodlarini ishlatishdir.

Rivojlanish prinsipi nutq kamchiligining kelib chiqish yo'lini, uning rivojlanishini tahlil qilishni ko'zda tutadi. Bunda kamchilikning kelib chiqish sabablarini rivojlanish jarayonida qanday o'zgarishlar natijasi ekanligini ko'rsatish - asosiy vazifadir.

Nutqdagi asosiy funksiyalarning buzilishi kishi faoliyatiga albatta salbiy ta'sir ko'rsatadi, uning faolligini pasaytiradi, og'ir ruhiy kechimmalar kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Masalan, ayrim so'zlarning noto'g'ri talaffuz etilishi kishini noqulay vaziyatga solib qo'yishi bilan birga, uni atrofdagilar bilan muomala qilishida qiyinab qo'yadi, u gapirganda o'z fikrini to'la anglata olmaydi. Nutq kamchiliklarining og'ir turlari (alaliya, rinolaliya, tutilib gapirish va boshqalar) maktab dasturini o'zlashtirishga, keyinchalik, kasb tanlashga, ba'zan umuman o'qishga to'sqinlik qiladi, bilish faoliyati rivojlanishini susaytiradi, ba'zilarida intellektual yetishmovchiliklar

yuzaqa kelishiga sabab bo'ladi. Shu nuqtayi nazaridan, nutqdagi kamchiliklarni boshqa rubiy jarayonlar bilan bog'langan holda o'rganish prinsipiiga amal qilish nihoyatda zarur.

Nutq kamchiliklari ko'p hollarda biologik va ijtimoiy omillarning birgalashib ta'sir o'tkazishi natijasida paydo bo'ladi. Logopedik ishning samaradorligi nutq kamchiliklari kelib chiqish sabablari, mexanizmlari, turlarini to'g'ri aniqlashga bog'liqdir. Bu o'rinda ontogenetik, etiopatogenetik prinsiplarning ahmiyati katta.

Nutq kamchiliklarini o'rganish, aniqlash, ularni bartaraf etishda logoped barcha didaktik prinsiplarga tayangan holda ish tutadi. Logopedik ishni tashkil etishda, har qaysi bolaga xos xususiyatlarni hisobga olish, bilim, ko'nikma va malakalarni puxta o'zlashtirish, ta'limning o'quvchilarga xos bo'lishi, ta'lim va tarbiyaning birligi prinsipiiga amal qilish, onglik, faollik va mustaqillik kabi prinsiplarning ahmiyati ayniqsa katta.

Nutq nuqsoni logopediya fanida muayyan tilning me'yorlaridan chetga chiqish deb ta'riflanadi. O.V.Pravdina o'zining «Logopediya» kitobida logopedik nutq nuqsonlarini quyidagicha xarakterlagan:

- ✓ Nutq nuqsoni o'z-o'zidan barham topmaydi, balki vaqt o'tgan sari yanada mustahkamlanib, zo'r tayib boradi.
- ✓ Nutq nuqsoni gapiruvchining yoshiga mos kelmaydi.
- ✓ Nutqiy nuqsonlari bo'lgan kishilar logopedik yordamga muhtoj bo'ladi.
- ✓ Og'ir nutq nuqsoni kishining nafaqat nutqiga, balki umumiy rivojlanishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.
- Yuqoridagi ko'rsatilgan nutq nuqsonlari o'z xususiyatlari jihatidan bolalarda va katta yoshdagi kishilarda ba'zan vaqtincha uchrab turadigan nutqiy kamchiliklardan farq qiladi. Yosh bolalarda keyinchalik o'zidan-o'zi to'g'rilanib, barham topib ketadi. Kattalarda esa bunday hodisalar asosan echarchash, hayajonlanish, asabiy/lashish natijasida uchrab turadi. Ular ko'pincha o'z xatolarini sezib, ularni tuzatishga harakat qiladilar. Goho esa sezmasliklari ham mumkin. Lekin vaqti bilan bunday xatolar ham o'z-o'zidan

to'g'rilanib ketadi. Nutqiy nuqsonlar ajnabiyalarda, boshqa millatlari kishilarda ham kuzatilishi mumkin.

Ular tilni o'rganib borganlari sari, nutqdagi kamchiliklar barham topib boraveradi.

Nutq kamchiliklari kelib chiqish sabablariga ko'ra logopediya fanida organik va funksional xillarga bo'linadi. Organik nutq nuqsonlari nutqiy analizatorning tuzilishidagi kamchiliklarga aloqador bo'lib, bu analizatorning qaysi bo'limida shikastlanganiga qarab markaziy yoki periferik turlarga bo'linadi. Funksional nutq nuqsonlarida analizator tuzilishida o'zgarishlar kuzatilmaydi. Noto'g'ri tarbiya ota-ona, tarbiyachi yoki o'quvchi nutqdagi kamchiliklarga taqlid etish natijasida yoki noo'rin reflekslarning mustahkamlanib qolishi funksional nutq nuqsonlariga sabab bo'lishi mumkin. funksional nuqsonlar asab jarayonlari o'trasidagi muvozanatning buzilishi, analizator faoliyatidagi boshqa kamchiliklardan kelib chiqishi ham mumkin.

Nutq analizatori qaysi bo'limining o'zgarib qolganiga qarab funksional nutq nuqsonlari ham markaziy yoki periferik xarakterda bo'ladi.

Logopediya fani surdopedagogika va tiflopedagogikalar ichidan ajralib, XIX asrning ikkinchi yarmida tibbiy fanlarning alohida bir oqimi bo'lib vujudga keldi. Nutq nuqsonlarini asosan shifokorlar tuzatishar edi, biroq «davolash» ishlari yaxshi natija bermas edi.

Nutqiy kamchiliklarning ayrim belgilari nuqson sifatida o'rganilar edi. Nutq komponentlari, nutqning sistemali tuzilishi haqidagi ma'lumotlar o'sha davrlarda hali bo'lmaganligi tufayli, nutq kamchiliklarini o'rganish, aniqlash, bartaraf etish usullari ham noto'g'ri belgilangan. Asosan mexanik mashqlardan foydalanilar edi.

Hozirgi kunda logopediya fani pedagogik va psixologik, tibbiy, lingvistik fanlar asosida, shularga tayangan holda rivojlanib bormoqda. Bir qator tibbiy fanlarni chuqur o'rganangan maxsus mutaxassis pedagog (logoped) to'g'ri nutqni tarbiyalaydi.

Shifokor esa logoped bolaga anammez tuzadi, uning diagnozini aniqlaydi, kerak bo'lsa dorilar bilan davolashni tavsiya etadi.

Logopedik amaliyotida, eshitish organlaridagi kamchiliklar psixikasiga ta'sir etgan bolalar ko'p uchrab turadi. Bunday bolalarni eng avvalo otoloringolog tekshirib, ularga tibbiy xulosa chiqarmog'i lozim. Shundaygina logoped bunday logopadlar bilan ishini to'g'ri olib borishi mumkin.

HARAKAT-TAYANCHA ZOLARIDAN UQSONI BOR

BOLALAR

Har qanday ota-ona o'z oilasida sog'lom farzandni, jismonan baquvvat, ruhan tetik, fikrlash qobiliyati sog'lom, iymon-e'tiqodi butun, bilimli, ma'naviyati yuksak, mard va jasur, har tomonlama barkamol bo'lishini istaydi.

Respublikamizda so'nggi paytlarda bolalarning sog'lom tug'ilishini ta'minlash, anomaliyalarning oldini olish hamda jismoniy yoki ruhiy rivojlanishda kamchiliklari bo'lgan bolalarni etarof aniqlash chora-tadbirlari ustida talaygina ishlar olib borilmoqda. Bu masalaning tez va samarali hal bo'lishini ta'minlash maqsadida, onaning homiadorlik davridan boshlab to bola voyaga yetgunga qadar uning rivojlanishi tibbiyot xodimlari, o'qituvchi va tarbiyachilar, psixolog, defektologlar tomonidan nazorat qiliniib, «Sog'lom avlod» dasturini to'g'ri amalga oshirishini ta'minlash chora-tadbirlari ishlab chiqilmoqda, tashkil etilmoqda. Natijada, harakat-tayanch azolari jarohatlangan bolalar ham aniqlanib, ularga maxsus yordam ko'rsatilmogda. Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalarning ko'pchiligiga nogironlar aravachalari olib berilganligi sababli, ular bog'cha va maktablarga qatmay boshladilar.

Harakat-tayanch azolari jarohatlangan bolalar serbral falaji, poliomielit (shol kasalligi asorati), harakat-tayanch azolarining turli tug'ma va ortirilgan deformatsiyasi-artrogripoz, oyoq-qo'llarning majruhligi, axondroplaziya yoki xondrodistrofiya-tana, bo'yin, boshning normal rivojlanayotgan bir paytida tug'ma oyoq-qo'lli suyaklar to'sisining hining orqada qolishi, miopatiya-mushak to'qimalarida modda almashinuvi bilan bog'liq bo'lgan irsiy

kasallikda mushaklar yaxshi qisqarmaydi, kishi qo'l-oyoqni harakatga keltira olmaydi.

Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalarning ko'pchiligida miya falaji kuzatiladi. Bolalar serbral falaj kasalligi hali yetilmagan, shakllanib bo'lmagan miyaning kasalligidir. Onaning homiadorlik davrida ma'lum kasalliklar bilan kasallanishi, tug'ilish vaqtidagi patologik o'zgarishlar, tug'ilgandan to bir yoshgacha davr ichida bolani kasallanishi natijasida bosh miyaning harakat zonalarini shikastlanadi, uning natijasida esa miyaning yaxlit yetilishi kechikadi va buziladi. Oqibaida bolaning umumiy hamda nutqiy motorikasi (harakatchanligi) faoliyati buziladi. Nutqning rivojlanmasligi esa intellektual rivojlanishni sekinlashtiradi. Kishi organizmning asosiy funksiyalari - nafas olish, qon aylanish, yutimish, tana harakati, nutqiy harakatlar va boshqalar harakat orqali-mushaklarning qisqarishi natijasida sodir etiladi. Harakatlar ixtiyoriy va ixtiyorsiz bo'ladi. Aniq maqsadni ko'zlab bajargan ixtiyoriy harakatlar inson xatti-harakati, hissiy-irodaviy qobiliyati, bilish faoliyati, xulqining shakllanishida asosiy rol o'ynaydi.

Kasallikning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan harakat buzilishlari bolalar serbral falajida har xil namoyon bo'ladi. Adabiyotlarda bolalar miya falajining quyidagi shakllari qayd qilingan: spastik diplegiya, spastik gemiplegiya, ikkilamchi gemiplegiya, paraplegiya, monoplegiya, atonik-astatik sindrom. Bolalar miya falajining eng keng tarqalgan shakli spastik diplegiya. Bu shakldagi kasallik qo'l va oyoq harakatlarining buzilishi bilan xarakterlanadi. Bunda ayniqsa oyoq qo'lga nisbatan ko'proq jarohatlangan bo'ladi. Qo'l va oyoqlarning erkin harakatining chegaralanishi yoki butunlay harakatsizlanishi mushaklarning kuchsizlanishi bilan birga kechadi. Bola qo'llarini tepaga ko'tarishga qiynaladi yoki umuman ko'tara olmaydi, oldinga, chetga uzata olmaydi, oyoqlarini bukolmaydi, yozolmaydi. Har qanday harakat sodir bo'lishi uchun mushak tonusi normal bo'lishi shart. Bolalar serbral falajida mushak tonusi juda baland bo'ladi, natijada bo'la o'ziga xos holatni qabul qiladi: tizzadan bukilgan oyoq barmoqlarga tiriladi, tirsaklar bukiilib, qo'llar tanaga yopishganday bo'ladi; qo'l

barmoqlari bukilib, mushklar hosil qiladi. Shartsiz majburiy harakat giperkinezlar shartli harakatlarni bajarilishini keskin qiyinlashtiradi yoki mutlaqo bajara olmasligiga olib keladi. Muvozanat harakatning buzilishi o'tirish, turish, yurishni qiyinlashtiradi yoki butunlay bajara olmaydigan holatga olib keladi. Kinesteziya - tana yoki tana qismlari harakatini sezish demakdir. Kinesteziya maxsus sezuvchi to'qimalar - proprioretseptorlar orqali sodir bo'ladi. Bu to'qimalar mushak, pay, bo'g'imlarda joylashgan bo'ladi. Ular oliy asab sistemasiga tana, qo'l,oyoqlarning holati haqida, mushaklarning qisqarishi haqida ma'lumot beradi.

Spastik diplegiya shakidagi miya falaji bilan kasallangan bolalar intellekti, fikrlash qobiliyati yaxshi rivojlanmagan bo'ladi. Ular umumta'lim maktablari dasturini a'lo baholar bilan o'zlashtira olishlari mumkin. Biroq bunday bolalarning jismoniy va aqliy rivojlanishidagi o'ziga xos xususiyatlari, qiyinchiliklari ular uchun maxsus yordamning tashkil etilishini talab etadi.

Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar uchun O'zbekistonda maktabgacha yoshdagi bolalar uchun bog'cha va maktab yoshidagi bolalar uchun maxsus maktab-internatlar faoliyat ko'rsatmoqda. Ayrim bolalar umumta'lim ommaviy maktabgacha tarbiya muassasalarida va maktabda integratsiyalashgan inkluziv ta'limga jalb etilmoqda. Maxsus muassasalarda barcha ta'lim-tarbiya ishlari korreksion yo'nalishda amalga oshiriladi. Ko'proq harakat funksiyalarini korreksiyalashga e'tibor beriladi.

Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar bilan maxsus muassasalarda harakat funksiyasini korreksiyalash ishlari kompleks tarzda, ya'ni bolaga har tomonlama ta'sir o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunga tibbiy dori-darmonlar bilan davolash, fizioterapevtik, ortopedik, ug'alash-massaj, davolovchi gimnastika, jismoniy tarbiya, mehnatga o'rgatish ishlari kiradi.

Tibbiy dori-darmonlar bilan davolash ishlari mushak tonusini pasaytirish, giperkinez-majburiy harakatlarni kamaytirish, asab sistemasidagi kompensator jarayonining faolligini kuchaytirishga yo'naldiriladi.

Fizioterapevtik muolajalar mushak tonusini pasaytirishga, mushaklardagi qon aylanishini yaxshilashga qaratiladi. Ortopedik tadbirlar harakat-tayanch a'zolari, bo'yin, gavda harakatini yaxshilash, kerak bo'lsa ortopedik moslamalardan foydalanishni, har bir bola shaxsiy ortopedik rejimga rioya qilishga o'rgatishga qaratiladi.

Mushakdagi giperkinezlar bolaning nafqat umumiy, balki nutqiy motorikasiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Nutq apparatining kam harakatlanishi (til, lab, jag', un puychalari, kichik til harakati buziladi) nutqning fonetik tomondan buzilishiga, ya'ni tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarga olib keladi. Mushaklardagi giperkinezlar dizartriya yoki anartriya kabi tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Diafragma, qovvug'a orasidagi mushaklar giperkinezi nutqiy nafas olishni, un puychalarining tebranishi, nutq maromining buzilishiga olib keladi. Nisbatan ko'proq uchraydigan dizartriyaning psevdobulbar shakidida artikulyatsion tonus baland bo'ladi. Lab, til, kichik til, pastki jag', un puychalari harakatchanligi buziladi va natijada tovushlar talaffuzi, ovoq, nutq sur'ati nuqsonlari kuzatiladi. So'lak bezlari atrofidagi mushaklar qisqarmaganligi tufayli bola so'lagi oqib turadi. Bunday bola yaxshi chaynay olmaydi, yutolmaydi. Dizartrik bolaning nutqi noaniq, chuchmal, xirillagan, monoton bo'ladi. Dizartriya qanchalik barvaqf aniqlansa, uni bartaraf etish, korreksiyalash ham shunchalik oson bo'ladi. Uzoq muddat ichida sabr-toqat bilan olib borilgan logopedik ishlar natijasida yuqori ko'rsatkichlarga erishish mumkin.

Nutq apparatining inervatsiyasiga bevosita bog'liq bo'lgan kalla suyak asab tolalarining jarohatlari ko'p hollarda ko'z harakati asab tolalarining jarohatlanishi bilan birga kuzatilgan ko'rinishda bo'ladi. Natijada bola g'illay, ko'zi olaygan, ko'z harakati buzilgan ko'rinishda bo'ladi. Bolalar o'z ko'z harakatlari bir maromda bajara olmaydilar, mo'ljalga nigoh tashlay olmaydilar. Bunday kamchiliklar logopedik ishni to'g'ri olib borishga to'sqinlik qiladi. Bola artikulyatsion apparat a'zolari harakatini kuzata olmaydi, rasimga qurab ishlash, o'qish va yozishni o'zlashtirishda qiyinaladi.

Mediko-pedagogik komissiyaning xulosasiga binoan, harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar inkluziv ta'lim olishga yoki maxsus maktabgacha yoshdagi bolalar muassasasiga-maktab-internatlariga yuboriladi. Bu muassasalarga o'z'lari yoki aravachada yura oladigan, o'zgalarning qaroviga muhtoj bo'lmagan bolalar qabul qilinadi. Sog'liqlarini tiklagach tibbiy-pedagogik komissiyaning xulosasiga binoan o'quvchilarni umum-ta'lim bog'cha yoki maktabiga o'tkaziladi. Maxsus maktab-internat pedagogik kengashi bittiruvchilariga ishga joylashish uchun tavsiyanoma beradi. Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar I-II guruh nogironlari hisoblanib, ularni ishga joylashtirish ijtimoiy ta'minot bo'limlariga topshiriladi.

ATTIZM SINDROMLI BOLALAR

Autizm (grek tilida autos - o'zi) - bu atama 40 yil oldin kirib kelgan, munozarali, lekin bazilarning bahslashib kelishicha, shaxsiga (odatda bolaga) «autistik» deb tashxis qo'yish mumkin. Bu xastalikning asosiy belgisi - bolaning mulogot qilishdagi qiyinchiligi; boshqa odamlar bilan aloqa qilishdan o'zini tortib, go'yo o'zining olamida yashayotgandek tuyuladi. Ba'zi autistik cheklanishlari bo'lgan odamlar bitta ma'lum sohaga (masalan, rassomchilik) qaratilgan ajoyib qobiliyatlarini namoyon etadilar va boshqalari esa me'yoriy «normal» holatga tushib qoladilar. Shunga qaramay, butun olamda bu xastalikka haligacha davo topilgani yo'q. Autizm asab sistemasi kasalliklaridan biridir. Ushbu nuqson bolalarda turlicha namoyon bo'ladi. Ayrim olimlar fikricha, autizm ruhiy kasalliklarning belgilaridan biri bo'lib, bunda bola tevarak-atrofga nisbatan befarq, beparvo bo'ladi. Natijada atrofdagilar bilan aloqada bo'lmaydi, mulogot qilmaydi. Bola o'z-o'zi bilan bo'lib, o'zicha hayajonlanib, kuyinib, nimalardandir tashvishlanib o'z ichki dunyosida yashaydi. Ba'zi bolalarda emosional qiyinchiliklar mavjud bo'ladi. Ular tushkunlikka tushishlari yoki bezovta bo'lishlari mumkin; yoki ularning xulq-atvori g'ayritabiiy bo'ladi, buni no'rin yig'lashlar yoki kulishlaridan bilish mumkin. Ular haddan tashqari harakatchan bo'lib, ish vaqtining o'zida biror narsaga e'tiborini bir zumgina qaratib, yana boshqa narsa bilan

chalq'ib ketishlari mumkin, yoki ular befarq, yoki parishtonxotir bo'lishlari mumkin. Emosional tushkunliklar yaqin orada bo'lib o'tgan jarohatlar, xafagarchilik yoki uzog vaqt ongli ish bilan shug'ullanish natijasida yuzaga kelishi mumkin.

Autizm atamasi birinchi bor shveysar psixiatri Eygen Bleyler tomonidan 1910-yilda shizofreniya kasalligining belgilaridan biri sifatida ishlatildi. Autizm holati shizofreniya kabi ruhiy kasallikda ko'proq namoyon bo'ladi. Bola vaqtni sezmaydi, hozirda ro'y berayotgan voqea-hodisalarni o'tgan yoki kelasi zamon bilan almashtradi, real voqea-hodisalarni fantastik mavhum voqea-hodisalar bilan aralashtriy yuboradi. Autizm holatida bola faoliyati sustlashadi yoki keraksiz, noaniq faoliyat bilan shug'ullanadi. Bolaning xulq-atvori buziladi, o'yin faoliyati, qiziqishi sustlashadi, mu'yus holatda yuradi, kattalar va tengdoshlari bilan aloqada bo'lmaydi, hech kim bilan gaplashishni istamaydi, ba'zilarida indamasi (mutizm holati) kuzatiladi.

1943-yilda ingliz psixiatri Leo Kenner davolash amaliyotida 11 bolaning xulq-atvori, yurish-turishida o'xshash belgilarni kuzatib, «ilk yoshdagi bolalar autizmi» atamasini kiritdi. U kuzatgan barcha bolalardagi belgilar hozirgi kunda ham autizmining asosiy belgilari sifatida o'rganilmoqda. Shunga qaramay, ko'p yillar mobaynida bolalar autizmi aqli zaiflik, shizofreniya kabi va boshqa ruhiy kasalliklarning belgilari sifatida o'rganilgan edi. Faqatgina 1981-yildan boshlab bolalar autizmi mustaqil nuqson sifatida qabul etildi. Hozirgi kunda bolalar autizmi bosh miyaning rivojlanishidagi kamchiliklardan kelib chiqadigan mustaqil nuqson sifatida o'rganilmoqda. Biroq bosh miyaning rivojlanishidagi nuqsonlarning kelib chiqish sabablari hali ham noaniq. Ayrim olimlarning fikriga ko'ra, bolalar autizmi irsiy kasallik bo'lib hisoblansa, boshqalari esa autizm holati aqli zaiflikdan kelib chiqqanligini ta'kidlaydilar.

Amerikada 1996-2007-yillarda bolalar autizmi mustaqil nuqson sifatida ancha ko'p miqdorda hisobga olindi. Bolalarga - «sababi noaniq bo'lgan rivojlanishning og'ir buzilishi» diagnozi qo'yilgan. Diagnostika o'rganishda ko'proq bolaning xulq-atvoriga e'tibor beriladi. Autizmining birinchi belgilari bir yoshda paydo bo'ladi.

Odatda sog'lom bola ilk yoshidan boshlab tevarak-atrofga qiziqish bilan qaraydi. To'rt oylik bolaga shiqildod qo'lga tutilsa u xursand bo'ladi, onasini ko'rsa talpinadi va h.k. Bola autizmida esa go'dak atrofdagilarga e'tibor bermaydi, hech narsaga qiziqmaydi, yangi buyumlarni o'rganishni istamaydi, kattalarga ham talpinmaydi. Bunday bolalarning jitmoy moslashuvi va mulqotida turi muammolar paydo bo'ladi.

Autizmning asosiy belgilari bir yoshdan to uch yoshgacha davrda to'liq namoyon bo'ladi. Ota-onalar quyidagi belgilarga e'tibori bo'lishlari kerak:

- ✓ bolaning ota-onasi bilan bo'lishini yoqitmaslik (qo'lga olishi, quchoqlashishi, o'pishi, silashi va h.k.);
  - ✓ uch yashar bola nutqining rivojlanmaganligi;
  - ✓ biron-bir kishi bilan bo'lishdan ko'ra bir o'zi bo'lishini yoqitishi; ular buyumlarni doim bir xil tartibda qo'yib chiqadilar;
  - ✓ tevarak-atrof bilan aloqada bo'lishni istamasligi, qiziqmaslik. Odatda, bola nutqi hali rivojlanmagan bo'lsa ham, u o'z istak-xohishlarini imo-ishora, harakat bilan bildiradi. Bola autizmida esa bu kuzatilmaydi;
  - ✓ bola ko'zingizga qaramaydi;
  - ✓ bolaning harakatlari, imo-ishoralari hech narsani bildirmaydi, asabiylashganini ko'rsatadi;
  - ✓ bola bir tonda, ifodasiz, xuddi bir yod olgan matnini ifodalayotganidek gapiradi. Bola o'zi yaxshi gapira olmasa ham, uning aks-sado nutqi, ya'ni exolaliya-kimnidir ketidan qaytarish qobiliyati yaxshi bo'ladi;
  - ✓ odatdan tashqari idrok etish reaksiyalari (ovozga, hid, ta'm, ushlab ko'rishlarga), masalan, ovozdan qattiq qo'rqib tushishi, ma'lum hiddan tushkunlikka tushishi va h.k.
- Autizm bolada har xil darajada namoyon bo'lishi mumkin. Maktabga yangi kelgan bolalarda autizmga o'xshash belgilar paydo bo'lishi mumkin, chunki bola yangi muhit, yangi sharoitga, yangi odamlarga hali o'rganmagan bo'ladi. Og'ir darajadagi autizmida aqli zaiflik belgilari kuzatiladi.

Autizmning yengil holatida tarbiyachi bolaning kun tartibini to'g'ri tashkil etishi muhim. Bolaning faoliyatini uyg'unlashtirish, guruhdagi bolalar bilan yaqinlashirish, psixoterapevtik tushuntirish ishlarini izchillik bilan olib borishi maqsadga muvofiqdir. Tarbiyachi ota-onalar bilan tushuntirish ishlarini o'tkazishi zarur. Bolaga haddan tashqari ko'p e'tibor bermaslik. Bola oilada o'zini hamma gatori his etishini ta'minlash. Bolaga qo'lidan keladigan ishlarini buyurish va bajargan ishini maqtab qo'yish, bolani qo'llab-quvvatlash. Maktabgacha ta'lim muassasasi xodimlari bola uchun qulay sharoit yaratib berib, unga yaxshi muomalada bo'lgan holda uning jitmoy moslashuvini amalga oshirishga yordam berishlari lozim.

Autizmning og'ir holatlarida bola shifokor nazoratida dori-darmonlar bilan davolanishi maqsadga muvofiqdir.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Imkoniyati cheklangan bolalar qanday toifalari mavjud?
2. Eshitish va ko'rishida nuqsoni bor bolalar haqida ma'lumot bering.
3. Autizm sindromi nima?
4. Harakat-tayanch a'zolarida nuqsoni bor bolalar haqida ma'lumot bering.

2.2. INKLYUZIV TA'LIMGA QAMRAB OLINUVCHI BOLALAR.

Inklyuziv ta'lim – Aqliy va jismoniy rivojlanishlarida muammolari bo'lgan bolalarni umumta'lim jarayoniga olib kirish ma'nosida qo'llanib, integratsiyadan farqli ravishda «Bola huquqlari to'g'risida»gi Konvensiyaga muvofiq tarzda barcha bolalarning ta'lim olishdagi huquqlarini ta'minlashga qaratilgan. Barcha bolalarning birgalikda ta'limlari ularning har biriga individuallashtirilgan ta'lim asosida amalga oshiriladi. Ya'ni u yoki bu jihatdan rivojlanishlarida muammolari bo'lgan bolalar barcha sog'lom bolalar bilan birgalikda ta'lim olsalarda, ular o'z imkoniyatlari doirasidagi bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurullanadilar. Barcha bolalarning hankorikdagi ta'lim ikki tomonlama jiboyi xislatlarga ega. Agar, ushbu jarayon orgali alohida e'tiborga muhtoj bo'lgan bolalarning o'z oilalari, mahalladoshlari bilan birga o'sib ulg'ayishlari ta'minlansa, sog'lom bolalarning rivojlanishlarida muammolari bo'lgan bolalarning imkoniyatlarini ko'rib, ular ham nuqsonti emas, balki o'zgacha rivojlanishga ega bo'lgan bolalar ekanliklarini anglashlari sodir bo'ladi. Shu sababli ham bunday ta'limning g'oyasi - «Inklyuziv maktablardan – inklyuziv jamiyat sari» shiori asosiga qurilgan.

Kimlarni inklyuziv ta'lim bilan qamrab olish lozim?

Barcha bolalarni. Bizning modelimizda esa, barcha bolalarni, agar u og'ir muammoga ega bo'lmasa va o'z-o'ziga xizmat qilishda o'ta qiyinchilik kuzatilmasa hamda atrofdaqlarga o'ta halal bermasa. Hozirgi sharoitimizda eng avval yengilroq muammolarga ega bo'lgan bolalar – zaif ko'ruvchi, zaif eshituvchi, yengil darajadagi aqli zaif – debil bolalar, tayanch-harakat tizimida (chuqur buzilishlari kuzatilmaydigan serebral falajligi bo'lgan) muammolari bo'lgan bolalar jalb qilishdan boshlanishi maqsadga muvofiq.

Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 12 oktyabrda 638-son qarori bilan tasdiqlangan «Umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi to'g'risida»gi Nizomda umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida jismoniy, aqliy, sensor (sezgi)

yoki ruhiy nuqsanlari bo'lgan bolalar (alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar) uchun inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi belgilab berilgan. Shuningdek, inklyuziv ta'lim sinfi — maktabdagi alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning boshqa (sog'lom) bolalar bilan teng huquqli va birgalikdagi ta'lim olishlari shaklida tashkil etilgan sinf ekanligi e'tirof etilgan.

Mazkur Nizom o'quvchilarni inklyuziv ta'lim sinflariga va boshlang'ich tayanch korreksion sinflarga qabul qilish tartibi ko'rsatilgan bo'lib, o'quvchilarni inklyuziv ta'lim sinflari va boshlang'ich tayanch korreksion sinflarga qabul qilish hamda chiqarish hududiy xalq ta'limi boshqarmasi huzurida tashkil etilgan Psixologik-tibbiy-pedagogik komissiya xulosasiga ko'ra, ota-onalar yoki ularning o'rini bosuvchi shaxslar roziligi bilan amalga oshiriladi.

Psixologik-tibbiy-pedagogik komissiya yo'llanmasi o'quvchilarni inklyuziv ta'lim sinflari va boshlang'ich tayanch korreksion sinflarga qabul qilinishiga asos hisoblanadi.

O'quvchilarni inklyuziv ta'lim sinflariga va boshlang'ich tayanch korreksion sinflarga qabul qilish o'quv yili boshlanguncha hamda o'quv yili davomida amalga oshiriladi va maktab direktorining buyrug'i bilan rasmiylashtiriladi.

Inklyuziv ta'lim sinflari va boshlang'ich tayanch korreksion sinflarga yo'llangan har bir o'quvchiga ota-onalari yoki ularning o'rini bosuvchi shaxslar tomonidan shaxsiy hujjatlar yig'majildi rasmiylashtiriladi va maktab rahbariyatiga taqdim etiladi.

O'quvchining shaxsiy hujjatlar yig'majilida quyidagi hujjatlar bo'ladi:

ota-onalari yoki ularning o'rini bosuvchi shaxslarning arizasi;

psixologik-tibbiy-pedagogik komissiya xulosasi;

ta'lim olganligi to'g'risidagi hujjatlar (ta'lim muassasalarida o'qiyotgan bolalar uchun);

o'qish joyidan ta'limning muddati, o'quv fanlarini o'zlashtirishi va xulq-atvori, o'quvchiga yakka tartibda ko'mak berish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlarning batafsil tahlili

aks ettirilgan ma'lumotnoma va tavsihnoma (ta'lim muassasalarida o'qiyotgan bolalar uchun);

o'quvchining yashash joyidagi shifoxona bosh vrachi tomonidan imzolangan, uning rivojlanishi tarixidan mufassal ko'chirma.

Inklyuziv ta'lim sinflari va boshlang'ich tayanch korreksion sinflarga quyidagi **toifadagi bolalar qabul qilinadi:**

eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar (eshitish qobiliyatining yo'qotilishi 60 Db gacha bo'lgan rivojlanishida qo'shimcha buzilishlar bo'lmagan bolalar);

ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar (ko'rish qobiliyatining buzilishi 0,1 gacha bo'lgan rivojlanishida qo'shimcha buzilishlar bo'lmagan bolalar);

somatik kasalliklar (psixofizik va nutqning rivojlanish darajasi yoshiga mos kelmaydigan bolalar);

nutqida og'ir nuqsonlar bo'lgan bolalar (alaliya, distaliya, afaziya, rinolaliya, dizarriya, psixik-nutqiy rivojidagi sustlik, dudulqanish);

tayanch-harakat apparatida nuqsoni bo'lgan bolalar (bolalar serebral falaji, skolioz, poliomielit, miopatiya, osteomielit, amputatsiya, bo'y o'sishining etishmovchiligi - pakanalik);

aqliy rivojlanishi saqlangan holda tayanch-xarakter tizimidagi buzilishi bo'lgan bolalar;

aqliy rivojlanishi saqlangan yoki ruhiy rivojlanishda orqada qolgan bolalar (o'zi harakat qila oladigan yoki qo'shimcha moslamalar va nogironlik aravachasida harakatlana oladigan bolalar serebral falaji);

intellektual rivojlanishning potensial buzilmagan imkoniyatlari bilan ruhiy rivojlanishda orqada qolgan bolalar;

hulq-atvor va ruhiyatning qo'pol buzilishlarisiz autistik spektri buzilgan bolalar;

intellektual rivojlanishi saqlanib qolingan, tutqanoq holatida bo'lgan bolalar (agar bola artikonvulsant dorisini qabul qilganda, tutqanoq 1 oyda 1 marta oshmagan paytda).

Maktab ushbu toifadagi bolalarni qabul qilishdan bosh tortishga haqli emas.

Quyidagi toifadagi bolalar qabul qilmaydi:

aqli o'ta zaif bolalar (imbitsil, idiotiya darajasidagi oligofreniya);

xulq-atvorida og'ir buzilishlar, hissiy-irodaviy sohasida (organik) nuqsonlari bo'lgan bolalar;

tayanch-harakat apparatida nuqsoni bo'lgan, mustaqil ravishda harakatlana olmaydigan va o'z-o'ziga xizmat ko'rsata olmaydigan bolalar;

ko'r-kar-sog'ov bolalar;

tez-tez takrorlanadigan epileptik tutqanoqdan aziyat chekadigan (epileptik demensiya, kunduzgi va tungi vaqtlarda tutqanoq'i tez-tez takrorlanadigan) bolalar;

markaziy asab tizimiga shikast etganligi tufayli siydik va nujasini ushlab turlamaydigan bolalar.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. «Inklyuziv maktablardan – inklyuziv jamiyat sari» shiori haqida ma'lumot bering.
2. Kimlarni inklyuziv ta'lim bilan qamrab olish lozim?
3. Maktab qaysi toifadagi bolalarni qabul qilishdan bosh tortishga haqli emas?

2.3. INKLYUZIV TA'LIMDA KADRLAR MASALASI

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmonlari, 2020 yil 13 oktyabrda PQ-4860-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, 2017-yil 27-iyuldagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ma'lumoti mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 12 oktyabrda 638-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori va boshqa hujjatlarda kadrlar masalasi, ta'lim mazmunini modernizatsiyalash, jarayonni metodik va didaktik ta'minlash vazifalari belgilab berilgan.

Ushbu hujjatlar asosida O'zbekistonda maxsus pedagogika va inklyuziv ta'lim sohasida olib borilayotgan ilmiy izlanishlarning dolzarb muammolari, erishilgan yutuqlar va qo'yilgan vazifalarni bajarish, inklyuziv ta'limni rivojlantirish, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini takomillashtirish kabi ishlar olib borilmoqda.

Yuqorida sanab o'tilgan vazifalarni bajarish va amalga oshirish uchun maxsus o'qituvchilardan iborat kadrlarning o'rni katta bo'lib, quyida ularning vazifa funksiyalari yoritilgan.

Maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim tizimida o'qitish o'qituvchilardan ikki karra mas'uliyat bilan ishlashni talab etadi.

Shuning uchun ham oliy pedagogik ma'lumoti va malaka oshirish kurslarini o'tab inklyuziv ta'lim pedagogik kvalifikatsiyasini olgan o'qituvchilargina inklyuziv sinf o'qituvchisi etib tayinlanishi mumkin.

Inklyuziv sinf o'qituvchisi umumiy o'rta ta'lim muassasa tizimida belgilangan vazifalar bilan bir qatorda:

-tarbiyalanuvchilarning jismoniy va ruhiy rivojlanishini korektsiyalash va me'yorga keltirish ishlarini olib boradi;

-bolalarning faolligini, ta'lim samaradorligini oshiruvchi metodlarni qo'llaydi;

-diqqat-e'tibor, xotirani, kuzatuvchanlik, sinchkovlik va boshqa qobiliyatlarni tarbiyalaydi;

-o'z-o'zini nazorat qilish malakalarini, bolalarning bilishga doir qiziqishlarini va qobiliyatini rivojlantiradi.

Inklyuziv ta'lim jarayonida muassasa tarbiyachisi ham alohida o'rin egallaydi.

Tarbiyachi ish faoliyatini tashkil etishda o'qituvchi-defektologlar, ota-onalar va boshqa mutaxassislar bilan hamkorlikda sog'lom va alohida ehtiyojli bolalar bilan olib boriladigan mashg'ulotlarni rejalashtirishi hamda shu asosida olib borishi kerak. Shuningdek, tarbiyachi alohida ehtiyojli bolani otlada tarbiyalash masalasida ota-onalarga va qonuniy vakillarga metodik yordam ko'rsatadi, kerakli ish hujjatlarini yuritadi.

Inklyuziv ta'lim joriy qilingan muassasada albatta **psixolog** faoliyat yuritishi lozim.

Psixologning faoliyati har bir bolaning ruhiy salomatligini himoyalash, ruhiy rivojlanishidagi kamchiliklarini bartaraf etish va korektsiyalashga qaratiladi. Muassasa psixologi har bir bolani psixologik jihatdan tekshiradi, doimiy ravishda psixologo-pedagogik jihatdan o'rganib boradi, individual rivojlantirish dasturlarini tuzadi, alohida ehtiyojli bolani otlada tarbiyalash bo'yicha ota-onalarga maslahatlar beradi, inklyuziv ta'lim muassasasining pedagogik hodimlariga psixologik rivojlantirish masalalarida metodik yordam ko'rsatadi.

Inklyuziv ta'lim muassasasida ta'lim-tarbiya olayotgan maxsus yordamga muhtoj bolalarning ayrimlari doimiy ravishda tibbiy xizmatga muhtoj bo'lishi mumkin. Inklyuziv ta'lim muassasasi **shifokor-pediatri (psixonevrolog)** har bir

bolaning ruhiy asab holatini doimiy ravishda tekshirib boradi, zarurat bo'lganda davolash muolajalarini tavsiya etadi, korreksion pedagogik ta'lim jarayonida bolalar sog'lig'ini nazorat qiladi, aqliy va jismoniy yuklamaning me'yorini belgilaydi, ota-onalarga bolaning somatik hamda ruhiy salomatligini saqlash yuzasidan maslahatlar beradi.

Inklyuziv ta'limda resurs pedagog va uning vazifalari

Maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim sharoitida o'qitish maktablararo qatnab yuruvchi o'qituvchi, ya'ni, resurs o'qituvchi faoliyatini talab etadi. Inklyuziv ta'lim amaliyotida maktablararo qatnab yuruvchi o'qituvchi va oddiy sinf o'qituvchisining hamjihatidagi harakatlari orqali amalga oshirilishi mumkin. Ba'zi sinflarda bolani ma'lum bir vaqtga sinfdan ajratib olish kerak bo'lishi mumkin. Hamma vaqt nima bo'lsada resurs o'qituvchi sinf o'qituvchisi bilan birgalikda faoliyat ko'rsatishi va bu maxsus ta'lim sohasida mutaxassisitika ega bo'lishi talab qilinadi.

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs nogiron bolalar uchun kerak bo'lgan qo'llanmalar, jihozlar bilan ta'minlash, homiyilar topish, ota-onalarni maktabga yordam berishga jalb qilish va imkoniyati cheklangan bolalar, sog'lom bolalar hamda sinf o'qituvchisi o'rtasidagi mustahkam aloqani o'rnatish, maxsus resurs qo'llanmalarini ta'minlash orqali yordam berish, ota-onalar, bolalar, oddiy sinf o'qituvchilari va maktab ma'muriyatiga maslahatlar berish, shuningdek, maxsus ta'limga muhtoj bolalar uchun faoliyatlar va ularga mos keluvchi ta'lim dasturlari haqida muhokamalar yuritish, xatto nogiron bo'lmagan bolalarning ota-onalariga ham ma'lumotlar yetkazib turadi.

Resurs o'qituvchi faoliyatidan ko'zlangan asosiy maqsad: umumta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilar va ularning o'qituvchilariga yordam ko'rsatishdan iborat.

Resurs o'qituvchi quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

✓ har bir o'quvchini qaysi darajadagi yordamga muhtojligini aniqlash va ularning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda muntazam ravishda ular bilan uchrashish;

✓ o'quvchilar bilan yakka tartibda ishlash, individual rejalardan kelib chiqqan holda ularni kuzatish, o'quv dasturlariga moslashishga yordam berish, o'qitish va baholash;

✓ sinf o'qituvchilariga o'quvchilarning maxsus ehtiyojlari va qobiliyatlariga oid ma'lumotlarni berish;

✓ sinf o'qituvchilarini individual o'quv rejalari bilan tanishtirish va ular bo'yicha maslahatlar berish;

✓ muntazam ravishda o'quvchilarning erishayotgan muvaffaqiyotlarini muhokama qilish va baholash;

✓ maktab jamoasining boshqaruv xodimlari va ota-onalar bilan hamkorlikda ishlash;

✓ zarurat tug'lsa, o'quvchilarni boshqa yordam ko'rsatuvchi uyushmalarga taklif etish (masalan, seminarlarga, shifokorlariga);

✓ o'qituvchilar hamda o'quvchilar bilan individual ravishda olib boriladigan faoliyatlarni qayd etib borish;

✓ standart o'quv reja talablariga javob bermaydigan vaziyatlarda har bir o'quvchiga individual o'quv reja tuzishga ko'maklashish;

✓ o'zgaruvchan ehtiyojlardan kelib chiqqan holda individual o'quv rejalarni yangilash va baholash.

✓ mavjud barcha resurslar (o'quv adabiyotlar, o'qitish qurilmalari va boshqa asboblarni hujjatlashirish va ular ro'yxatini tuzish.

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchi o'z vazifa va maqsadlaridan kelib chiqqan holda ish rejasini tuzishda quyidagilarni hisobga olishi kerak:

✓ maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchilarning maxsus ta'lim olishiga bo'lgan talablarga javob beradigan yordamlarni ko'rsatish;

✓ sinf o'qituvchisi bilan birgalikda individual dasturlarni yaratish va uni baholash;

✓ o'qituvchilar muhtoj bo'lgan xizmatlarni amalga oshirish;

- ✓ bolaning o'qituvchisi yoki maktabi almashganda u haqidagi ma'lumotlarni yetkazib berishni boshqarish;
- ✓ yangi kelgan o'qituvchilarning ehtiyojlarini aniqlash va qondirish;
- ✓ maxsus ta'limga muhtoj bo'lgan oddiy sinflarga o'qituvchilarning moslashishiga yordam berish;
- ✓ zarurat tug'ilganda sinfdan tashqarida individual va guruhlarga asoslangan ko'rsatmalarni berish;
- ✓ individual dasturlarni muvaffaqiyatli bo'lishini boshqarish;
- ✓ maxsus ta'limga muhtoj bolalarni maktabning jismoniy muhitiga jalb etishda ularning shu muhitga moslashishiga yordam beruvchi maktab boshqaruvi;
- ✓ maxsus yordamchi vositalar va qo'llanmalarga bo'lgan talabni o'rganish va ulardan foydalanishni boshqarish;
- ✓ inklyuziv ta'limni rivojlantirishni qo'llab – quvvatlash kabi masalalardan iborat bo'ladi.

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchi faoliyat yuritmasligi, ko'p vaqtini yo'lida samarasiz sarflamasligi juda muhimdir. Resurs o'qituvchi nogiron bolalarning darslaridagi qiyinchiliklarni va ehtiyojlarini muhokama qiladi. Vaqti-vaqti bilan u joylarda olib borilayotgan o'qituvchilar treningida nogironlik muammosi bo'yicha maslahat va ko'rsatmalar berib boradi. Masalan, nogiron bolaning nuqson xususiyatlarini, darajalarini aniqlash, individual psixologik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha metodik tavsiyalar berish kabi. Bugungi kunda imkoniyati cheklangan bolalarni inklyuziv ta'lim tizimida o'qitish, tarbiyalash jarayonida pedagog va ota-onalarga maslahat beruvchi resurs markazlarning roli ham muhim ahamiyatga ega.

Ijtimoiy pedagog – ijtimoiy ishchi vazifalari:

- ✓ bolani rivojlanishi uchun qulay bo'lgan muhitni tashkil qilish;
- ✓ bola huquqini himoyalash qoidalariga rioya qilish;
- ✓ bolani hayotiy ko'nikmasi, qobiliyatini, ta'lim olishi, sog'ligni saqlash, oiladagi sharoitlarini rivojlantirishga bo'lgan barcha ehtiyojlarini qondirish.

Bolani ijtimoiy himoyalash jarayonida ijtimoiy pedagog (ijtimoiy ishchi) bilan ishlash mumkin.

Har bir bola davlat himoyasida bo'lib, mamlakatimizda ijtimoiy qo'llash tizimiga barcha bolalar qamrab olingan. Bolalarni ijtimoiy qo'llash tizimiga qiyin kechimmalarga tushgan (beqovchisini yo'qotgan, ota-onasi qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar, imkoniyati cheklangan, alohida yordamga muhtoj bolalar; institutsional muassasalarning bolalari; qarovsiz va tarbiyasi og'ir bolalar va boshqalar)

Ijtimoiy ishni maqsadi: bolani barcha ehtiyojlarini qondirishga va uni oilasiga yordam berishdan iborat.

Bolani ijtimoiy himoyasining asosiy tamoyillari:

- ijtimoiy yordam ko'rsatish ishining markazida bolani qiziqishi turadi;
- O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlari kafolati" qonuniga bola huquqlari konvensiyasiga qayd etilgan bolalarni barcha huquqlari kiritilgan;
- bolani qabul qilish e'tirof etish hurmat qilish;
- shaxsni jinsiy, diniy, madaniy, irqiy, millatidan qat'iy nazar har qanday kamситishlarga qarshi chiqish;
- ijtimoiy pedagog (ijtimoiy ishchi) oldida bolani ijtimoiy himoyasi bo'yicha qanday vazifalar turibdi?
- ijtimoiy pedagog va ijtimoiy ishchi bolani uy sharoitida yashash huquqini ta'minlaydi;
- ijtimoiy pedagog bolalarni maxsus institutsional muassasalarga tushib qolishini oldini oladi.
- ijtimoiy pedagog bolaga bolaga nisbatan noto'g'ri, nojo'ya, qat'iy muomila va harakat qilishga yo'l qo'ymaslikni ta'minlaydi va himoya qiladi;
- ijtimoiy pedagog imkoniyati cheklangan bolalarni jamiyatga, umumta'lim jarayoniga integratsiyalashuviga yordam beradi;
- ijtimoiy pedagog yoki ijtimoiy ishchi bolani qulay bo'lgan sharoitida o'sishi uchun psixologik, ijtimoiy, moddiy

yordamlarni qiyinchilikdan chiqib ketishi uchun yordam beradi;

- bolaga va uning oilasini qo'llash uchun ijtimoiy pedagog yoki ijtimoiy ishchi qanday metod va yondoshuvlarni amalga oshiriladi;

- ijtimoiy pedagog o'zini ish faoliyatiga tayangan holda nafqat bolani va uning oilasi bilan tizimli ish olib boradi;

- mavjud bo'lgan faktlarni tahlil qilib zamonaviy asboblardan foydalanib oila va bolalar holatini baholaydi;

- oila va uni atrofidagilarga kuchi kuchi tomoniga tayangan holda yordam beradi.

Bunday jamiyat va oila uni atrofidagilarga ijobiy (pozitiv) o'zgarishlar kiritadi.

Qaysi muassasalar uchun ijtimoiy ishchi yoki pedagog kerak?

- ta'lim tizimida mehribonlik uylari, umum ta'lim muassasalari, maxsus maktab va maktabgacha ta'lim muassasalari va boshqalar;

- sog'liqni saqlash tizimida: ilk yoshdagi bolalar uyi, oilaviy poliklinika, tibbiy-psixologo-pedagogik komissiya, reabilitatsiya markazlari va boshqalar;

- mehnat va aholini ijtimoiy himoyalash tizimida (muruvvat uylari, ijtimoiy ta'minot bo'limlarida);

- voyaga yetmaganlar mahallalari komissiyasi, viloyati, tuman hokimiyatlari;

Umumta'lim maktablarida inklyuziv ta'limni joriy etilish bilan oxirgi yillarda maktab kontingenti o'zgarib, 1-sinfga qabul qilingan bolalar orasida nutqida nuqsoni bor bolalar ko'payib bormoqda. Rivojlanishida nuqsoni bor bolalar orasida nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalar ko'pchilikni tashkil etmoqda. Og'ir nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalar (alaliya, dizartrivaning og'ir ko'rinishlari) nutq maxsus maktablarda (nutq nuqsoniga ega bo'lgan maktablarda) ta'lim-tarbiya olishlari lozim. Lekin, inklyuziv ta'lim muammosi bilan shug'ullanayotgan olimlar va mutaxassislar bunday bolalar umumta'lim maktablari o'qishlari va ularga tizimli ravishda

muammoda yo'naltirilgan logopedik yordam ko'rsatilishi lozim degan fikrlarni ilgari suradilar.

Inklyuziv ta'limni joriy etilishi umumta'lim maktablarida faoliyatlayotgan logopedlarga nisbatan talablarining kuchayishini ko'rsatmoqda. Jumladan, logoped differensial tashxis qilish, korreksion ish bo'yicha individual ish rejalarini ishlab chiqish, nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalar ota-onalar bilan munosabat o'rnatish kabi bir qancha vazifalarni amalga oshirish bo'yicha ish rejalarini ishlab chiqishi lozim.

Inklyuziv ta'lim joriy qilingan maktablarda logoped defektolog, psixolog, o'qituvchilar bilan bir qatorda ish olib boradi.

Logopedning asosiy vazifasi dasturlarni egallashi va muloqatga kirishishda muammosi bo'lgan bolalar bilan korreksion ishlarni olib borishdan iboratdir. Logoped faoliyatining maqsadi: alohida yordamga muhtoj bolalarning umumta'lim maktab dasturini egallashlari uchun nutq kamchiliklarini aniqlash va oldini olish, shuningdek og'zaki va yozma nutqini, mulogot ko'nikmalarini rivojlantirish uchun sharoitlar yaratish.

Yuqoridagi maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar qo'yiladi:

- ✓ Boladagi nutq nuqsonining darajasini aniqlash, psixologo-pedagogik tashxis qo'yish maqsadida logopedik tekshiruvni o'tkazish.
- ✓ Logopedik yordamga muhtoj bolalar bilan korreksion-logopedik ishlarni olib borish uchun perspektiv ish rejasini tuzish (individual ish reja).
- ✓ Alohida yordamga muhtoj bolalar uchun nutq kamchiliklarini korreksiyalash va bartaraf etishga qaratilgan usul va yo'llarini aniqlash.
- ✓ Bolalarning psixofiziologik xususiyatlaridan kelib chiqqan xolda ularni guruhlariga saralash.
- ✓ Nutq kamchiliklarini bartaraf etish bo'yicha individual va guruxli mashg'ulotlarni o'tkazish.
- ✓ Alohida yordamga muhtoj bolalar umumta'lim maktabalarida

- o'qitishga doir moslashtirilgan o'quv dasturlari, metodik yo'riqnomalarni ishlab chiqishda ishtirok etish.
  - ✓ O'quv materiallarini o'zlashtirishga qaratilgan turli xil metod va vositalarni aniqlash va tayyorlash.
  - ✓ Umumta'lim maktab dasturini o'zlashtirishda alohida yordamga muhtoj bolalar nutqiy rivojlanish dinamikasini o'rganib borish.
  - ✓ Alohida yordamga muhtoj bolalarning ota-onasi, psixolog va pedagoglar bilan doimo mulohazada bo'lish.
  - ✓ O'qituvchi va tuteur o'qituvchi bilan birgalikda dars jarayonida, sinfda bolalar bilan o'zaro mulohazada davomida bolaning nutqiy rivojlanishini nazorat qilib borish.
  - ✓ Bolalarda nutqning ontogeneza rivojlanishi bo'yicha maslahatlar olib borish, bolalarda og'zaki nutq kamchiliklarini keltirib chiqaruvchi omillar, og'zaki va yozma nutq kamchiliklarini to'g'irlash bo'yicha ota-onalar bilan suxbatlar tashkil etish.
  - ✓ Pedagoglarga nutq kamchiligiga ega bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishga oid usul va yo'llar bo'yicha maslahatlar berish.
- Logopedning kasbiy faoliyatiga tashxis qilish, korreksion-rivojlantiruvchi ish, tashkiliy-metodik, maslahat va profilaktik ishlar kiradi. Diagnostik yo'naltirilgan ish-logoped tomonidan alohida yordamga muhtoj bolalarning nutqiy rivojlanishi, nutq buzilishining kelib chiqish sabablari, nutq buzilishining bola shaxsiga ta'sirini chuqur o'rganishdan iborat. Logoped 2 hafta ichida (2-15-sentyabr) va o'quv yilining oxirida (15-31-may) bola nutqini to'liq va chuqur tekshiradi. Ushbu tekshirishlar bola bilan olib boriladigan korreksion-logopedik ish tizimini to'g'ri tashkil etish muhim hisoblanadi.
- Korreksion - rivojlantiruvchi ish:
- ✓ Bolalardagi xar bir nutq kamchiliklarining tuzilishi va nomoyon bo'lishiga qarab logopedik ishlarini tashkil etish, o'qituvchilarga nutqini rivojlantirish bo'yicha maslahatlar berish.

- ✓ Bolalar nutq kamchiliklarini korreksiyalashda va rivojlantirish uchun optimal korreksion dasturlar, metodik qo'llanmalarni tashkil etish.
  - ✓ Og'zaki va yozma nutqni rivojlantirishga oid guruhli va individual mashg'ulotlarni tashkil etish va o'tkazish, shuningdek nutqiy mulohazani rivojlantirish.
  - ✓ Tashkiliy-metodik ishlar-korreksion-rivojlantiruvchi dasturlarni ishlab chiqish, mashg'ulotlar uchun didaktik va metodik materiallarni tayyorlashdan iborat.
- Sentyabr oyidan o'quv yilining oxirigacha logoped quyidagi hujjatlarini yuritadi:
- Xar bir bola uchun alohida nutq kartasi, istiqbol va kalendar ish rejasi, bolaning individual daftarlari, yillik hisobot. Logoped maktabning metodik birlashmasida, pedagogik yig'ilishlarda ishtirok etadi. Logopedik xonani jihozlash, oxirgi adabiyot va metodik materiallardan foydalanishi lozim. Inklyuziv ta'limni amaliyotga jallb etishda logoped doimiy ravishda inklyuziv ta'lim haqida yuritiladigan me'yoriy hujjatlar va qabul qilingan qonunlarni, o'zining ilmiy-metodik bilimini rivojlantirib borishi lozim.
- Maslahat va profilaktik ishlar:
- ✓ Og'zaki va yozma nutq ontogenezi, nutq kamchiliklarining kelib chiqish sabablari, nutq kamchiliklarini korreksiyalash bo'yicha ota-onalarga maslahatlar berish.
  - ✓ Nutq ontogenezi va dizontogenezi bo'yicha o'qituvchilarga maslahatlar berish, inklyuziv ta'lim jarayonida nutqni rivojlantirishga oid muhimni yaratish.
  - ✓ Bolada ikkilamchi nuqsonni kelib chiqishini oldini olishni nazorat qilish.
- Logopedning faoliyati o'qituvchi va psixolog bilan hamjihatlikda olib borilishi lozim.

Inklyuziv ta'limda kompleks yondashishi tamoyiliga ko'ra nogiron bolalarga ularga nogiron deb faqatgina nuqson jihatdan yondashish emas, balki bu bolalarga har tomonlama yondashish lozim. Bu esa maxsus ehtiyojli bolalar uchun ta'lim masalasini rejalashtirishni, uning butun hayoti davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ehtiyojlarni hisobga olgan holda tuzishni talab etadi. Bundan tashqari inklyuziv ta'limda nogiron boladagi mavjud nuqsonlarni bartaraf etish, korreksiyalash, kompensatsiya qilish bilan bir qatorda bilim va ko'nikmalarga ega qilish, kasb-hunariga o'rgatish ishlarini parallel ravishda olib borish talab etiladi. Chunki inklyuziv ta'lim tizimining vazifalaridan biri maxsus ehtiyojli bolalarni har tomonlama rivojlantirish, ularning barcha huquqlarini ta'minlashdan iboratdir. Bu esa inklyuziv ta'limda faoliyat yuritayotgan barcha mutaxassislarning kompleks, hamkorlikda yondashib olib borilgan ishlari natijasida amalga oshirilishi mumkin.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Inklyuziv sinf o'qituvchisi va resurs o'qituvchi vazifalari nimalardan iborat?
2. Inklyuziv ta'limda logopedning kasbiy faoliyati haqida gapiring.
3. Inklyuziv ta'limda ijtimoiy pedagog va psixologning vazifalari.

2.4. IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALAR TA'LIMIGA OID PEDAGOGIK NAZARIYALAR

Markaziy Osiyoda bu masala ancha yillardan buyon tadqiqotchilarni qiziqitirib keladi. Olimlar ham, siyosat va jamiyat arboblari, pedagog va talabalar, jamoat uyushmalarining faollari va o'qituvchilari ham bu masalaga tobora ko'proq e'tibor bermoqdalar. O'zbekistonda yanada demokratiyani chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini barpo etishdagi manfaatdor bo'lgan har bir kishi O'zbekiston xalqlarining falsafiy-siyosiy va huquqiy merosini yaxshi bilishi, hamda mutafakkirlar ilgari surgan fikr-oyalarga murojaat qilishi kerak.

Ko'pgina mashhur olimlar bu ta'limning tarkibiy qismlariga murojaat etib, mazkur muammoning turli-tuman ma'nolarini ilgari surganlar. Bu esa, o'z navbatida, fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga olib keldi va ming yillik falsafaning tarixiga qiziqisni borgan sari oshirib, uni o'rganuvchilar doirasini kengaytirib kermoqda.

"Avesto"da tug'ilgan va tug'ilmagan bolalar huquqlari qat'iy muhofaza qilinganligiga guvoh bo'lamiz. Voyaga yetmagan bolalarni ota-onalardan judo qilish, vasiyatsiz qoldirish og'ir jinoyat hisoblanadi. Bolalarni yoshligidan fanlarga o'qitish, harbiy ishlariga va kasb-hunariga o'rgatish tavsiya etilgan.

Ma'lumki, "Avesto"ning bizgacha yetib kelgan qismi to'rt kitobni o'z ichiga oladi:

- > birinchi kitob - "Yashna" (duolar yoki qurbonlik keltirish);
- > ikkinchi kitob - "Visparad" (ibodat qo'shiqlari);
- > uchinchi kitob - "Yastar" (ma'budalarga madhiyalar);
- > to'rtinchi kitob - "Vendidot" (devlarga qarshi qonun).

"Avesto"dagi g'oyalari e'zgulikni ulug'lashni ifodalash bilan bir qatorda ular mohiyatan bir-biri bilan bog'liqdir.

"Avesto"dan ma'lum bo'lishicha, o'sha paytdagi ijtimoiy-siyosiy tizim bir-biriga bog'liq ierarxik pog'ona-davlat, so ("kavi"), jamoa boshlig'i ("vis"), harbiy boshlig'i ("dax'yu sastar"), oliy sud'ya ("Zaratusstroema"), oqsoqollar kengashi ("varzanapati")dan iborat bo'lgan. Ko'rinib turibdiki, jamoa-ahlining asosiy qismi davlat

boshqaruvda istirok etgan. Tom ma'nodagi, biroq o'sha oddiy sakdagi fuqarolik jamiyati belgilarini urug' va qabilaga birlashgan jamoa hayotida umumiy ijtimoiy-foydali menat bilan shug'ullanishida, erkin jamoa a'zolarining asosiy mulki chorva va yerlardan teng foydalanishganligida, erkakar bilan xotin-qizlar teng huquqqa ega bo'lganligida, qabilaning umumiy manfaati bilan bog'liq bo'lgan turli masalalar oqsoqollar Kengashida muhkama etilganligini ko'rish mumkin.

O'rta Osiyo xalqlari ilg'or mutafakkirlarining siyosiy-falsafiy qarashlarida odli hukmdor g'oyasi markaziy o'rinni egallaydi. Ular davlat tepasida turgan hukmdor adolati, xulq atvori pok, fuqarolarga rahm-shafqati, g'amxo'r bo'lsa, davlat qudrati, jamiyat faravon bo'ladi, deb tushunadilar. Shundan kelib chiqqan holda ular insonni ma'naviy kamolatga erishishga chaqiradilar va shu orqali adolatsizlik, xulqiy buzquqliklarni bartaraf qilish mumkin, deb hisoblaydilar.

Qadimgi Sharq falsafasi, sotsiologiyasi uning eteologik asoslari qadimgi Movarounnahr hududida yashovchi xalqlarning ijtimoiy jarayonlarga munosabatlari va fikrlash tarziga bevosita o'z ta'sirini ko'rsatgan. Xususan, o'zbek xalqi va uning boy ma'naviyatining shakllanishiga islom dinining kirib kelishi va uning xalq tomonidan qabul qilinishi o'ziga xos hodisa bo'ldi, deb hisoblash mumkin. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, o'zbek xalqi Islom diniga o'z milliy xususiyatlari, urf-odatlari, turmush tarzi, an'analari bilan kirib keldi. Bu esa qabul qilingan islom eteologiyasi nazariyasiga tegishli aniqliklar va tadarjiviy o'zgartirishlar kiritilishini taqozo eta bosladi.

Sharq mutafakkirlari tomonidan XI-XII asrlardayoq milliy pedagogikaning ilmiy didaktik asoslari yaratildi, shaxsning biologik va ijtimoiy mavjudot ekanligining mohiyati tadqiq etildi hamda asoslab berildi. Bunga ayniqsa o'rta asrning buyuk mutafakkirlari Abu Rayon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Abu Ali Ibn Sino, Alisher Navoiyning ilmiy ijodiy faoliyatlarining ijodiy ta'siri tufayli erishildi. Sharqning buyuk mutafakkir bobokalonlari ilm rivojining hech bir tomonini cheklab o'tmaganlar. Jumladan ularning ta'lim tarbiyaga oid qarashlari bugungi kunda ham pedagogikaning boy

metodologik asosi bo'lib kelmogda. Ularning nuqtai nazaridan maxsus pedagogikaga oid fikrlar ham cheklab o'tmagan.

Insoniyat ijtimoiy taraqqiyotining turli davrlarida maxsus yordamga mutoj bolalalarga nisbatan munosabat o'ziga xos mavjuda amalga oshirib kelingan. O'tmishda bobakalonlarimiz o'zlarining munosib nomlariga ega bo'lgan mutafakkirlar yurrida jamiyatda hech bir insoniyat qatlami nazardan chetda qolmagan. Sharq mutafakkirlarining bola ta'lim-tarbiyasi va pedagogikaga oid qarashlari maxsus pedagogikaning mustahkam metodologik asosi bo'la olishi bugungi kungga kelib o'z isbotini topmogda.

O'rta asrning tabiiy-ilmiy, ijtimoiy yo'nalishlarining qariyb barcha sohalarda 160 dan ortiq asar yaratgan va ikkinchi muallim nomi bilan mashhur bo'lgan mutafakkir Abu Nasr Farobiy (875-950)dir.

FAROBIV

Sharq sotsiologiyasida, tabiat va jamiyatni sotsiologik anglash va o'rganishda ma'naviy taraqqiyot jarayonida so'nmas iz qoldirgan, o'rta asrning siyosiy va huquqiy qarashlarini chuqur tahlil qilib, o'zining adolati jamiyat to'g'risidagi qarashlarini to'la asoslab bergan, qomusiy aql egasi, domsimand mutafakkirlardan yana biri Abu Nasr Farobiydir (873-950).

Abu Nasr ibn Muammad ibn O'zlug' ibn Tarxon Farobiy Toshkent shahriining shimolida, undan 150-200 km uzoqlikda joylashgan Turkiston o'lkasida, Aris suvi Sirdaryoga quyiladigan yeridagi Farob(O'tror) degan joyda tug'ilgan⁸. Tadqiqotlarga tayanib qayd etish lozimki, O'rta Osiyoda (Movarounnahrda) bolalarni 5 yoshdan boshlabov savod chiqarish va ilimga o'rganishga berganlar. Shaubhasiz, Abu Nasr iste'dodli, zehni o'tkir bo'lgani bois uning

⁸ Келлиу/Ливее М. Фаробийнинг илмий меросида давлатчилик ва хукук масаласи. Конуну Химоясида. 1997. №4, №6.

ilimga qiziqishi juda kuchli bo'lgan. Bu ishtiyogni qondirish maqsadida dastlab Forob, Toshkent, Samarqand va Buxoro shaharlarida tahsil olgan, keyinchalik u o'z yurtini tark etib, ilm-fan bilan bog'liq hayot qaynab-toshgan shaharlar (Bog'dod, Qohira, Damashq, Aleppo va boshqa joylar)ga safar qiladi. U juda ko'p xorijiy tillar bilan shug'ullanib, rivoziyot, tibbiyot, falsafa mantiq kabi fanlarni o'rgandi va bir qancha ilmiy asarlar yozdi. Shular bilan bir qatorda siyosat va davlat haqidagi ijtimoiy fanlar bilan ham shug'ullangan. Uning bu sohadagi ijtimoiy, siyosiy, huquqiy mavzudagi merosi juda boy bo'lib, o'zining qator asarlarini jamiyat, davlat, huquq, siyosat, adolat kabi masalalarga bag'ishlangan. Farobiy o'zga yurtlarda odamlar va jamiyat hayoti bilan tanishadi, turli millat va diniy e'tiqodga mansub olimu-fuzalolardan ilmining turli sohalarini (falsafa, tib, musiqa va boshqalar) bo'yicha ta'lim oladi, o'zi uchun juda muhim bo'lgan ilmiy va, ayniqsa, hayotiy-xulosalarni chiqaradi. Bu uning qator ilmiy risolalari va falsafiy-huquqiy qarashlarida o'z aksini topadi.

Farobiyning merosi nioyatda boy, u entsiklopedist olim sifatida 160dan ortiq ilmiy asarlar sohibi. Uning arab va fors tillarida she'rlar yozganligi, zo'r musiqachiligi, o'zi yaratgan musiqa asbobida ajoyib kuylar ijro etganligi manbalaridan ma'lum. Farobiy ko'pgina yunon olimlari (Fales, Gippokrat, Ptolemey, Evklid)ning asarlarini o'rganib, ularga asarlar yozdi. Uni o'z davrida "Muallimi as-Soniy", ikkinchi muallim (Aristotelidan so'ng), "Sharq Aristoteli" degan buyuk nomga sazovor bo'lishiga asosiy sabab, Farobiy Aristotelning barcha asarlarini talil etib ularga sarlar yozadi.

Farobiyning inson va jamiyat, ularning o'zaro ta'siri, davlat, siyosat, urus va tinchlik, adolat kabi masalalarga bag'islangan asarlari sirasiga "Fozil odamlar sari", "Shaharni o'rganish aqida", "Urush va tinch turmush aqida", "Baxt-saodatga erishish haqida risola", "Davlat arboblari haqida hikmatlar" nomli asarlarida inson, jamiyat, siyosat, adolat, odob-axloq, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlari bayon etilgan.

Farobiyning sotsiologik qarashlari uning mashhur "Fozil odamlar shahri" nomli yirik asarida bayon etilgandir. Bu asar 37

bo'ldan iborat bo'lib, unda jamiyat, davlat, jamoa, shaxs, fuqarolik masalalari keng yoritilgan. Farobiyning ijtimoiy-siyosiy hayot va davlat to'g'risidagi g'oyalari qisqacha "ilm al-madaniya", ya'ni shahar-davlat to'g'risidagi ta'limotlar deb yuritilgan.

"Har bir inson tabiatan shunday tuzilgan, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi. U bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritmaydi. Ularga ega bo'lish uchun insonlar fuqarolik jamoasiga ehtiyoj tug'itadi... Shu sababli yashash uchun zarur bo'lgan, kishilarni bir-biriga yetkazib beruvchi va o'zaro yordamlashuvchi ko'p kishilarning birlashuvi orgaligina odam o'z tabiati bo'yicha intilgan yetuklikka erishuvi mumkin. Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun o'la, ularning har biriga yashash va yetuklikka yetishuv uchun zarur bo'lgan narsalarni yetkazib beradi. Shuning uchun inson shaxslari ko'paydilar va yerning aholi yashaydigan qismiga o'rmasdilar, natijada inson jamoasi vujudga keldi", -deb yozadi Farobiy.

Farobiy barcha shaharlarni, davlatlarni fozil va johilga ajratadi. Fozil shahar shunday shaharki, -deb ta'kidlaydi u, - unda odamlar, ularni baxt-saodatga eltuvchi ishlarda bir-birlariga yordam berishni maqsad qilib qo'yadilar. Haqiqiy baxtga erishish niyatida bir-birlariga yordam berish uchun birlashgan jamoa fozil jamoa hisoblanadi. Barcha shaharlari baxt-saodatga erishish maqsadida bir-birlariga yordam beruvchi xalq fozil xalqdir. Shunday qilib, barcha xalqlar haqiqiy baxt saodatga erishish yo'lida bir-birlariga yordam bersalar, yer yuzi fozillikka erishadi, baxt-saodatga olib boradi. Baxt-saodat ilmda, hunarda yetuk va erkin bo'lish moddiy va ma'naviy boyliklarga ega bo'lish orqali qo'lga kiritiladi.

Farobiyning fikricha, fozil davlat o'z maqsadiga erishmoq uchun qator vazifalarni amalga osirmog'i joiz:

- birinchidan u o'z aholisini moddiy jihatdan ta'minlashi lozim;
- ikkinchidan aholiga ta'lim-tarbiya berish ma'naviy jihatdan yuksaklikka yetishishi uchun tinmay ish olib borishi zarur;
- uchinchidan davlatni idora etib turish, u o'z yo'lidan adashib ketmasligi uchun qonunchilik faoliyatini yaxshi yo'lga qo'yish,

zarur hollarda kerakli qonunlar qabul qilib tartibni saqlab turish kerak;

➤ to'rtinchidan o'z aholisini tashqi dushmanlardan, johil shaharlar hujum va ta'siridan saqlay olish, buning uchun kerakli choralarini amalga oshirishi zarur.

Farobiy davlat va jamiyatni boshqarishda o'n ikki xislatga (Yusuf Xos Hojib ham shuncha xislatni ko'rsatgan) ega bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi⁹.

Bunday boshliq sog'-salomat, farosati, tezda masalani aniqlab oluvchi, xotirasi, zehni o'tkir, notiq, ilm olishga qiziqqan va o'z bilimini doimo oshirib boradigan, turli hayot lazzatlaridan o'zini tiya oladigan, adolatparvar, aql o'y, yolg'on va xushomadni yomon ko'radigan, nomusti, oriyati, bu dunyo boyliklariga qiziqmagan, qat'iyati, sabotli, eng muhimini donishmand inson bo'lishi lozim.

Farobiy davlat rahbari uchun zarur 12 xislat bir kishida mujassam bo'lishi amri mahol ekanligini biladi¹⁰. Shu bois ana shu xislatlarga ega bo'lgan ikki yoki undan ham ko'p kishilarni shahar hokimligiga qo'yishni taklif etadi¹¹.

Farobiy o'rta asr sharotida ilm-fan, insonparvarlik g'oyalarining tantanasi uchun kurashib, butun insoniyat madaniyati uchun katta xizmat qildi. Shu bilan birga Farobiyning eng katta xizmati, Aflotun va Arastu asarlarini o'rganishi, ularga yozgan asarlaridir.

Mutafakkir nazaridagi saxovati shaharda san'at, fan turlarini, kasb-korni, ko'ngil ochar tadbirlarni erkin tanlash imkoniyati mavjud; yaxshi xulq-atvorlar, odat va an'analar hukmron; aholi har qanday zo'ravonlikni rad etadi, eng iste'dodli, yuksak ma'naviyati va eng maqbul kishilarni hukmdorlikka ko'taradi; fuqarolar o'z vatanini dushmanidan himoya qilishga o'z yurtida tinchlik, osoyishalik va barqarorlikni ta'minlashga tayyor va qodir. Farobiy mashhur iborani boshqacha tarzda ifodalab, qanday va qay tarzda yashashni bilimq uchun, dunyoning butun majmuasini idrok etish va tadqiq qilish, insonning undagi o'rini aniqlash, uning yashash

ma'nosini belgilash, o'zgarishlarning nazariy asosini ta'riflash, faqat shundan keyingina barcha fuqarolarning kuchi bilan saxovati shahar qurilishiga kirishishi kerak, deb hisoblagan edi.

"O'z tabiatiga ko'ra har bir inson shunday yaratilgandirki, - deydi Farobiy, - u o'z hayotini ta'minlash va oliy kamolotga erishish uchun ko'pgina buyunlariga muhtoj bo'ladi, bu buyunlarni u bir o'z yaratma olmaydi va ularga erishmog'i uchun har biri umumiy hazzadan o'z ehtiyojiga kerakli qandaydir buyumni yetkazib beradigan odamlarning muayyan hamjamiyatiga muhtoj bo'ladi. Haverbanki, Farobiy nazariyasi shaxs - jittimoiy mavjudotdir; u "ko'p kishilarning bitta yashash joyida birlashuvi orqali shu uchun zarur inkomiyat olishi va oliy kamolotga erishishi mumkin".

Farobiy olamni anglasda vorisiylik onilini juda katta kuchga ega ekanligini alohida qayd etadi. Uning fikriga ko'ra, inson barcha haqiqatlarni o'zining qisqa umri davomida anglashga, tabiat va jamiyatning barcha siru-asrorlarini tushunib, idrok eta olishga qodir emas. Shu boisdan u o'zidan oldingi ajdodlari tomonidan bildirilgan fikr-xulosalarni boricha shubhalanmay o'zlashtirishi zarurligi, ilmi-ma'rifat bobida yetuk donishmandlar fikrlariga ergashishi lozimligini alohida ta'kidlaydi.

Abu Nasr Farobiy yaratgan ilmlarni ikkita katta guruhga ajratish mumkin:

1. Qadimgi Yunon olimlari, asosan Aristotel asarlariga shartli sifatida yozilgan risolalar.

2. O'rta asr tabiatshunosligi va ijtimoiy falsafiy fikrlarining dolzarb muammolariga bag'ishlangan asarlar.

Farobiyning fikricha, insonning bilish qobiliyatini miya boshqaradi, yurak esa barcha a'zolari hayot uchun zarur bo'lgan qon bilan ta'minlovchi markazdir. Inson barcha bilimlarini tashqaridan oladi. Buning uchun u ko'plab vosita va imkoniyatlarga ega. Bular: sezgi, xotira, tasavvur va ayniqsa matqiqiy fikrlash, aql bilan nutq bo'lib, mazkur vositalar yordamida u ilmini yaratadi.

Farobiyning "Aql ma'nolari haqida" asarida aql masalalari chuqur talqin qilinadi. U aql bir tomondan ruhiy jarayon, ikkinchi tomondan tashqi ta'sir ta'lim-tarbiyaning natijasi ekanligini uqtiradi.

⁹ Aqyl Haep Фарабиди. Фанлар, фикр-суҳбат ва камолот сўхути. -Тошкент., 2002. Б-26-27.

¹⁰ Aqyl Haep Фарабиди. Фанлар олдидан мансуб. -Т.: А. Кочипиди номоналари хатр мепоча мануриети. 1993. 160-6.

¹¹ Yum asar. 161-6.

Farobiy o'z asarlarida ta'lim-tarbiyaning muhimligi, unda nimalarga e'tibor berish zarurligi, ta'lim-tarbiyaning usullari haqida fikr yuritadi. "Fozillar shahri aholisining fikrlari", "Baxt va saodatga erishuv to'g'risida", "I'xso alg'ulum", "Ilmlarning kelib chiqishi", "Aql ma'nolari to'g'risida" kabi asarlarida ijtimoiy-tarbiyaviy qarashlari o'z ifodasini topgan.

Farobiy o'zining "Fozillar shahri aholisining fikrlari" nomli risolasida har bir inson jamiyatdan ajramagan holda bir butun faoliyat yuritishi lozimligini ta'kidlashi maxsus ta'lim va maxsus pedagogikadagi hozirgi kundagi inklyuziv ta'lim muammosidagi ilg'or qarashlarni tasdiqlaydi. "Har bir inson—deb yozadi u—shunday tuzilganki, yashashi va oliy darajadagi yetuklikka erishmog'i uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi, u bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritma olmaydi, ularga ega bo'lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug'iladi." Shunday ekan Farobiy o'z qarashlari bilan barcha insonlarni jamiyatdan ajralmagan holda faoliyat yuritishi zaruriyat ekanligini ta'kidlaydi. Demak, bu fikrlarning mazmunidan maxsus ehtiyojli bolalar ham umumjamiyat orasida, barcha qatori yashashi, faoliyat yuritishi va ta'lim tarbiya olishi kerak degan ma'noni anglash mumkin.

Yana bir buyuk adib, jahon miqyosida o'zining nodir va bebaho ilmiy falsafiy va ta'lim tarbiyaga oid asarlari bilan tanilgan va tan olingan, G'arbda Avetsema nomi bilan mashhur bo'lgan buyuk Sharq mutafakkirlaridan biri Abu Ali ibn Sinodir. Ibn Sino o'zining tibbiyotga, inson tafakkuri va ta'lim-tarbiyasiga oid qarashlari bilan maxsus ehtiyojli bolalar va ularning ta'lim-tarbiyasi tizimiga ham juda katta hissa qo'shdi.

IBN SINO

Sharqda "Shayx ar-Rais" taxallusi bilan, G'arbda esa Avitsenna nomi bilan shuhrat qozongan ulug' mutafakkir Abu Ali ibn Sino(980-1037) Buxoro yaqinidagi

Afsona qishlog'ida (hozirgi Peshku tumani) dunyoga keldi. U buyuk tabiatshunos, faylasuf, astronom, matematik, huquqshunos, musiqashunos, tabib va shoir bo'lgan. O'zining o'lmas asarlari bilan O'rta Osiyo fani va madaniyatini jahonga tanilgan. Ibn Sino falsafiy va sotsial-siyosiy bilimlar sohasida ham katta meros qoldirdi.

Ibn Sinoning sotsiologik qarashlari X asr oxiri - XI asr boshlaridagi murakkab sotsial-tarixiy voqealar - Abbosiylar saltatidagi siyosiy tushkunlikka uchragan hamda xonliklar, beklklar o'rtasida o'zaro urushlar kuchaygan bir zamonda shakllandi va rivojlandi.

Platon, Aristotel, Farobiy singari qommusiy olim va faylasuflarning asarlari Ibn Sino falsafiy va ijtimoiy-siyosiy qarashlarining mazuriy manbai bo'lib xizmat qildi. Ibn Sino jamiyatning rivojlanishida hunarmandchilikning katta ahamiyatga ega ekanligini alohida ta'kidlaydi. Bu sohaning turli sohalarini ajratib, ularning o'zini va rolini ko'rsatdi. Mehnatning jamiyatdagi o'zini va roliga alohida to'xtaldi, uning jamiyat, davlat va shaxs hayotidagi rolini bayon etdi.

Ibn Sino Platon, Aristotel, Farobiyning ideal davlat haqidagi g'oyalarini rivojlantirib, o'z asarlarida uning ideal xususiyatlarini ko'rsatdi:

mehnat organizm chiniqishining zarur shartidir, bu - inson qobiliyati, iste'dodi nanoyon bo'lishining muhim yo'lidir. Uning uchun ideal davlatda hamma o'z foydasini hisobga olib mehnat qilishi shart;

bu davlatda barcha moddiy boyliklar bab-baravar taqsimlanishi kerak, misli ko'rilmagan katta boylik ham, qashshoq ham bo'lmasin; qachonki hamma odamlar halol mehnat va savdo bilan shug'ullanar ekanlar urush qilish hech kimga kerak bo'lmaydi; urushlar yo'qoladi, davlatlar o'rtasidagi ixtiloflar esa tinch yo'l bilan hal etiladi;

ideal davlatdagi odamlar jamiyatdagi tartiblar va tarbiya vositasida o'zlarining axloqiy tabiatlarini o'zgartirib va uzoq umr ko'radilar: hozir muhtojlik va boylik bo'lganligi uchun g'azabnok

odamlar bir-birlariga qarshi harakat qilmoqdalar. Ideal davlatda esa odamlar hamma narsa bilan ta'minlanadilar, shuning uchun bir-birlariga zid harakatlar to'xtaydi. Kishilar hayotbaxsh qo'shiq va kuyilarni yoqitrib qoladilar.

Ibn Sino o'z davridagi tabiiy fanlarning rivojiga ham ulkan hissa qo'shgan olimdir. Uning tabiiy-ilmiy qarashlari «Kitob as-shifo»ning tabiiy fanlarga oid qismida bayon qilingan. Ibn Sinoning tabobatda qilgan ishlari uning nomini bir necha asrlarga shu fan sohasi bilan chambarchas bog'лади. Olimning tabobat taraqqiyotidagi buyuk xizmati shundaki, u o'zigaicha o'tgan turli xalq namoyandalari tomonidan asrlar davomida tib ilmi sohasida to'plangan ma'lumotlarni saralab, muayyan bir tartibga soldi va ularni o'z tajribalari bilan boyitgan holda ma'lum nazariya va qonun-qoida asosida umumlashtirdi. Bunga uning «Tib qonunlari» va bu asarning jahon tib ilmi tarixida tutgan mavqei va qozongan surati yorqin dalildir. Ibn Sinoning tabobat sohasida qilgan ishlari o'sha davr tabobatini bir necha asrlarga ilgartladi va ayrim sohalarda hatto hozirgi zamon tibbiyotiga yaqinlashtirdi ham. Olim yashagan davrda bu sohada antik olimlarning, xususan Gippokrat, Galen, Dioskorid va boshqaning ta'limoti ustuvor edi. Ibn Sino ham o'z tibbiy faoliyatida ularning nazariy qarashlari va amaliy ko'rsatmalariga tayandi, lekin ularni Hindiston, Xitoy, O'rta Osiyo, Sharq olimlarining hamda o'z tajribalari va bilimlari asosida rivojlantirdi va boyitdi. Ibn Sinoning daho tabib sifatida surat qozonishining asosiy omillaridan biri - uning tib nazariyasini, xususan, anatomiya - inson gavdasi tuzilishini mukammal bilishigidir. Bosh suyagining tuzilishi, tishlarning tuzilishi to'g'risida u Galenga ergashgan holda to'g'ri fikrlagan. Uning ko'zning anatomiyasi, ko'rish jarayonining qanday sodir bo'lishi va unda ko'z qorachig'ining roli, ko'z muskullarining joylashishi xususida yozganlari zamonaviy oftalmologiyaga yaqindir. Asablar, qon tomirlar, mushaklarning tuzilishi va funksiyalari to'g'risida yozganlari anatomiyaning amaliyot bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Bu esa amaliy anatomiyaning asoschisi deb tan olingan rus olimi N.I. Pirogovni Ibn Sinoning izdoshi deyishga asos beradi. Ibn Sino o'tkir diagnost edi. Uning

ba'zi tashhis usullari hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Perikunziya (a'zoga urish organi diagnost qo'yish)ni, xususan, asstist va meteorozlarni farqlashda, istisqoni aniqlashda (qoringa sekin urish organi) qo'llagan. Bu usul 600 yildan keyin venalik tabib Leopold Avenbrugger (1722—1809) tomonidan qayta kashf qilimb, yana 50 yildan so'ng amaliyotga kirgan. Olim qon tuflash olatlari va nafas olish turlarini chuqur o'rganib, ulardan tashhisda foydalangan. Ibn Sino turli kasalliklarning differentsial diagnostikasida va gavdaning umumiy holatini aniqlashda tomir urishi, siydik va najasga qarab olinadigan belgilarga katta e'tibor beradi. Masalan, diabet (qand) kasalligini u siydikning olati, shu jumladan, undagi shirinlik moddasiga qarab tashhis qiladi. Diabet kasalligida siydikda qand moddasi bo'lishini 1775 yilda ingliz olimi Dobson aniqlagan. Tabobat tarixida birinchi bo'lib Ibn Sino vabo bilan o'latni farqlagan, yuqumli kasalliklar bilan og'rikan bemorlarni boshqalardan ajratgan holda saqlash kerakligini ta'kidlagan, meningit, oshqozon yarasi, sarig kasalligi, pleurit moxov, zaxm, qizamig, suvchekak, kuydirgi kabi kasalliklarning belgilari va kechish jarayonini to'g'ri tasvirlab bergan. Quturish kasalligining ko'rinishlari, uning yuqumli xarakteri, bemorning bu kasallikdagi holatlarini juda to'g'ri aniqlagan. 1804 yilda yevropalik olim Tsinke quturgan hayvonlarning so'lagi yuqumligini tasdiqlagan. Psixik va asab kasalliklarini tavsiflash va davolashga ham olim ko'p yangiliklarni kiritgan. Bu kasalliklarni davolashda u atrof muhitning, iqlimning, parhez va jismoniy mashqlarning ta'siriga hamda bemor kayfiyatini yaxshilashga qaratilgan tadbirlarga katta ahamiyat beradi.

Bemorlarni davolashda olim 3 narsaga — tartib (parhez), dorilar bilan davolash va turli tibbiy tadbirlarni qo'llash (qon olish, hunka qo'yish, zuluk solish, uqna va.hk.)ga ahamiyat berish kerakligini aytadi. Kasallikni davolashda ovqatlanish, ya'ni parhezni muhim omillardan deb hisoblaydi va har bir kasallik uchun o'z ovqatlanish tartibini beradi. Chunonchi, jigar kasalliklarida ko'proq mayiz, anjir, anor suvi iste'mol qilishni buyuradi. Bu esa

bunday kasalliklarni hozirgi glyukoza va insulin bilan davolash usullarining qadimiy ko'rinishidir.

Ibn Sining jarrohlik sohasini rivojlantirishdagi xizmatlari ham ulkandir. U o'z tibbiy asarlarida zamonaviy jarrohlikda qo'llanib kelayotgan ayrim usullarni bayon qiladi. Yiringli shishlarni kuydirish yoki pichoq bilan yorish, bavoisir shishlarini tikish, tampon, o'tkir modda yoki tikish bilan qon to'xtatish, tomqoni kesib, nay qo'yish (traxeotomiya) shular jumlasidandir. Yelka suyagining chiqishini oddiy bosish bilan davolash usuli hozirgacha «Avitsenna usuli» deb ataladi. Umrurtqaning qiyshayishini Ibn Sino o'zi ixtiro qilgan yog'och moslama yordamida tuzatgan. Bu usuli 15-asrda fransuz tabibi Kalo qayta kashf etgan. Suyaklarni gipslash usuli ham Ibn Sino tomonidan keng qo'llangan, lekin u ham keyinchalik unutilib, yevropalik tabiblar tomonidan 1852 yilda amaliyotga yangi ixtiro sifatida qaytarilgan. Hozir ko'z jarrohligida qo'llanayotgan usullarning qariyb barchasi Ibn Sinoga ma'lum bo'lgan. Yomon sifati saraton (rak) shishlari, qovuq toshlarini olish, istisqo, bavoisirning operatsiyalari, bosh suyagining operatsiyasi va boshqalar Ibn Sino qo'llagan muolaja usullaridandir. Jarrohlikda anesteziya (og'riqni sezdirmaslik) masalasiga ham Ibn Sino katta e'tibor bergan. Buning uchun u afyun, mingdevona, nasha va hk. narkotik ta'sirga ega bo'lgan dorilardan foydalangan. Kasallikni davolashda Ibn Sino shaxsiy gigiena, uyqu va jismoniy mashqlarning ahamiyati kattaligini uqtirgan. Uning bir kasallikni boshqa bir kasallikni chaqirish yo'li bilan davolash usuli diqqatga sazovoridir. Masalan, u tutqanoqni davolashda to'rt kunlik isitma bilan og'rishni foydali deb biladi. Avstriyalik psixiatr Yu. Vagner-Yaureg (1857—1940) shunday usulni qo'llab, zaxm kasalligini bezgakni yuqtirish orqali davolagani uchun 1927 yilda Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan.

Ibn Sino o'z asarlarida jismoniy mashqlarining sog'lomlashtiruvchi va davolovchi tajribadagi o'rni va roli haqida yozadi. Jismoniy mashqlarga to'xtovsiz, chuqur nafas olishga olib keluvchi erkin harakatlar, deva ta'rif bergan.

Ayar inson mo'tadil va o'z vaqtida jismoniy mashqlar bilan shug'ullanma va tartibga rioya qilsa, u davoga ham, dorilarga ham muhoj bo'lmaydi, deya tasdiqlagan. Mashqlarni to'xtatar ekan, u so'zadi, jismoniy mashqlar mushaklarni, bo'g'imlarni, asabni mustakam qiladi. Shuningdek, u mashqlarni bajarishda yoshni ham hisobga olishni maslahat bergan. Uqalash, sovuq va issiq suvda ehtiyot qilib muolajalarda to'xtalgan.

Ibn Sino, ayniqsa, miya faoliyatiga muhim o'rin ajratadi, chunki, olimning fikricha, miya insonning bosh tafakkur organidir, u his etlayotgan obrazlarni idrok etadi, saqlaydi, ularni boshqaradi. Bu jarayon tana a'zolari o'rtasidagi sezgilar va harakatlarni o'zaro birlashtirib turuvchi vosita sifatida amalga oshiriladi.

Ibn Sino birinchi bo'lib psixik funktsiyalar miyadagi ma'lum murkuzlar faoliyatiga bog'liq degan fikrni ilgari surdi va uni isbotlashga urindi. Ibn Sino "Tib qonunlari" asarining 3-kitobida tafakkurga yetkaziladigan zararli ta'sirlar, uning natijasida kelib chiqadigan kasalliklar xususida keng to'xtalib o'tadi. U tafakkurning zararlanishiga miya shishlari sabab bo'ladi, deb hisoblaydi. Allomanning bu ta'limotlari hozirgi kunda bolalarning imkoniyati cheklanganlik sabablari, uning oldini olish va davolash, korreksiyalash yo'llari, yechimlarini topishda katta ahamiyat kasb etmoqda.

Ibn Sining inson temperamentining psixologik asoslari haqidagi mulohazalari qiziqarli bo'lib, u insonning ruhiy holati, ko'p kasalliklarning keltirib chiqaruvchi sabablarini uning temperamenti bilan bog'laydi.

Ibn Sino insonning ruhiy faoliyatini uning moddiy ildizlari va buzilishining sabablarini ko'rsatish bilan cheklanmaydi, balki ruhiy kasalliklarni keltirib chiqaruvchi bu buzilishlari muvaffaqiyatli davolash yo'llarini izlab topadi. Olimning fikricha nutq a'zolarining kasallanishi tufayli nutq buzilishlariga olib keladigan sabablardan biri sifatida til kasalligini ko'rsatadi.

"Ayrim vaqtda sogovlik va nutqning boshqa buzilishlari, deb yozadi buyuk tabib-miyaning tilga boruvchi va uni harakatga

keltiruvci nervlarni chiqish joyining jarohatlanishi oqibatida kelib chiqadi”

Ibn Sino kishilar va ayriqsa bemorlarga tabiiy sifatida qararnasdan balki ularning ta'lim tarbiyasi masalalarini ham o'rganishga urindi. Uning bu qarashlari va ta'limoti har qanday buzilish holatlarida tibbiy davolash bilan bir qatorda ta'limiy, tarbiyaviy ta'sirning ahamiyatining beqiyosligini tasdiqlaydi.

Ushbu masalaga olim o'zining bir qator asarlarida to'xtalib o'tgan bo'lib, bolaning tarbiyasi, salomatligi, eng muhimi uning ruhiyatini o'rganish va ta'lim-tarbiyada individual tipologik xususiyatlarni e'tiborga olish zarurligi haqidagi fikrlari olimning pedagogik qarashlari asosini tashkil etadi.

Ibn Sinoning bu mavzularga bag'ishlangan asarlari sirasiga “Donishnoma”, “Xayy Ibn Yaqzon”, “Salmon Ibn Ibsol”, “Kitob tadbir al-manzil” va boshqalar kiradi.

Ibn Sinoning o'z asarlarida: “Ko'pchilik tentak aqli zaif bolalar mayga tobe bo'lgan ota-onalarning zurrivotlaridir” - deb ta'kidlaydi. Uning ta'lim tarbiyaga oid ta'limotida yosh avlod tarbiyasiga qaratilgan majmuaviy dastur quyidagi qismlarni o'z ichiga oladi: aqliy tarbiya, jismoniy sog'lomlashtirish, estetik tarbiya, axloqiy tarbiya va kasbga o'rgatish.

Ibn Sino maktabdagi ta'lim tarbiya jarayoniga katta e'tibor beradi. Ushbu masalaga “Kitob tadbir al-manzil” kitobida “Bolalarga madrasada ta'lim-tarbiya berish” nomi alohida bo'lim bag'ishlangan. Ibn Sino unda birinchi o'rinda bolalarni maktabga qamrab olish haqidagi ijtimoiy muammoga to'xtalib o'tadi. U o'zining bu asarida maktabga hamma odamlarning bolalari olinishi shart, hamma bolalar bir joyda jam bo'lib ta'lim-tarbiya olishlari kerakligini alohida ta'kidlangan.

Ibn Sino bolalarni alohida o'qitilishi ma'qullamagan. Uning fikricha bolalarni maktabda jamoa bo'lib o'qitilishining ma'lum foydalari borligini ta'kidlab shular qatorida quyidagilarga alohida urg'u berib o'tgan:

Ayar barcha o'quvchilar birgalikda o'qisa, ular zerikmaydi, ilm o'rganishga qiziqadilar. Ularda bola tabiatiga xos o'zaro musobaqalashish xohishi kuchayadi.

O'zaro subhatlarda bolalar bir-birlariga kitobdan o'qigan yoki eshitgan qiziqarli hikoyalarni aytib beradilar.

Bolalar birga to'planganda bir-birlarini hurmat qilisni, do'st bo'lishni o'rganadilar, ular nafqat musobaqalashadilar, balki o'qiganlarini o'zlashtirishda bir-birlariga yordam beradilar. Bolalar bu bilan g'ururlanadilar, bir-birlaridan yaxshi odatlarni o'rganadilar. Alonaning ko'p asrlar davomida biz uchun sirligica qolib kelgan yuqoridagi ta'limoti va pedagogik, tibbiy-pedagogik qarashlari Markaziy Osiyo ududida XI-XII asrlarda yoq imkoniyati cheklangan bolalar ta'limiga o'ziga xos yondosuvlar va katta tajribalar bo'lganligidan dalolat beradi.

Shunday qilib, Ibn Sino insoniyat madaniyatiga, jahon fanining xazinasiga beqiyos katta hissa qo'shgan, o'sha davr ilmlarining devyari barcha sohalari bilan shug'ullangan, Markaziy Osiyo xalqlari mudaniyatini O'rta asr sharoitida dunyo madaniyatining oldingi qatoriga olib chiqqan qomusiy olimdir.

BERUNIY

Abu Rayon Muammad ibn Ahmad al-Beruniy (973-1048)

o'sha davrlarda Xorazm poytaxti bo'lgan Kat (Qiyot) sari yaqinidagi Berun qishlog'ida dunyoga keldi. Bolaligidanoq ilm-fanga qiziqdi, hukmdorlarning o'zaro qonli urushlaridan keskin norozi bo'ldi. Beruniy ma'lum muddat xorazmshoh Ma'mun ibn Ma'mun saroyida muhim davlat ishlarini bajardi, biroq keyinchalik o'zini butunlay ilmiy-ijodiy ishlarga bag'ishlab, siyosiy faoliyattan yuz o'girdi. Beruniy xorazmshoh va g'aznaviyalar o'rtasidagi ziddiyatlar mohiyatini iste'dodli va mohir siyosatchi sifatida to'g'ri tavsiflab berdi.

Beruniyning fikricha, kishiar o'zlarining zaruriy ehtiyojlarini qondirish uchun uyushgan olda yashash va ishlashga majburdirlar. U odamlarning jamoa bo'lib, ishlashning asosiy qoidalari o'zaro yordam, bir-birlari bilan tinch-totuv yashash, umumiy manfaat uchun ishlashga asoslangan bo'lishi kerak, deb hisoblaydi. Turti millatga mansub kishiar o'zaro totuvlikda yashaganlaridagina ularning hayoti mazmunli va barakali bo'lishi haqida fikr bildiradi. Beruniy o'zi qarashlarida insonni, uning tafakkurini ulug'lab, shohlar va qonunlar anashu hazrati inson uchun xizmat qilishi hamda uni bosqinchilardan himoya qilishi kerak, degan g'oyalarni ilgari suradi. Shu bilan birga insoniy yashamoning vositalaridan biri haq va huquqqa rioya qilmog'dir, deb hisoblaydi.

Beruniy sotsiologiyadagi muhim soha ijtimoiy tabaqalashuv haqida ham fikr yuritib, shunday deydi: "Tillarining turlicha bo'lishiga sabab odamlarning guruhlarga ajralib ketishi, bir-biridan uzoq turishi, ularning har birida turli xohishlarni ifodalash uchun (zarur) bo'lgan so'zlariga ehtiyoj tug'ilishidir. Uzoq zamonlar o'tishi bilan haligi iboralar ko'payib, yodda saqlanishi va takrorlanishi natijasida tarkib topib, tartibga tushgan"¹².

Beruniyning fikricha, inson hayvonot olamidani o'zining aqli bilan farqlanadi. Aql insonga Alloh tomonidan ato qilingandir.

Olim insonning olam va jamiyatdagi o'rni, roli, roliga alohida e'tibor berdi. Jamiyat odamlarning birgalikda faoliyat ko'rsatish ehtiyojidan vujudga kelgan ekan, ular o'zaro yordam asosida faoliyat ko'rsatishlari kerak. Insonning jamiyatdagi faoliyatini ifodalab, ularning mijoz (temperament) va qobiliyatlari turlicha bo'lganligi tufayli, ularning o'z oldlariga qo'yadigan maqsadlari ham turlicha bo'ladi, - ana shundan mehnat taqsimoti kelib chiqqan, deb tushuntirdi. Jamiyatda qaror topgan turli qo'ida va tartib-intizom va nizom odamlarning o'zaro kelishuvlari natijasida paydo bo'lgandir. Uning fikricha, har qanday olimning faoliyati faqat bir maqsadga- jamiyatga foyda keltirishga qaratilishi kerak. Ilm-fan boylik, shon-shuhrat va soxta hurmat orttirish uchun emas, balki

kelibgina tabiat va jamiyatni bilishlari uchun yordam berishi, ularning muskullarini osonlashtirish uchun xizmat qilishi kerak.

Shuqning eng yorqin mutafakkir yulduzi, g'azal mulkingning sultoni Alisher Navoiydir.

Alisher Navoiy 1441 yil 9 fevralda Amir Temurning o'g'li Shoxrux Mirzo hukmronligi davrida Hirotda tug'ildi. Uning otasi G'iyosiddin Muhammad temuriylar saroyining amaldorlaridan, nomdorning ishonchli kishilaridan edi.

Navoiy asarlari ko'pgirralik xususiyatiga ega bo'lib, ularning mazmunini tasavvuf ta'limoti, axloq-odobga oid pand-nasixatlar, nazm qoidalar, tarixiy voqealar tafsiloti tashkil etadi. Mir Alisher Navoiy o'zining xalqparvarligi bilan doimo xalq farovonligini o'ylab tashvishlangan. Bu kechimmalarini o'z ijodida ham ifodalagan. Jamiyatdagi barcha insonlarni bir xil, teng deb hisoblaganlar. "Maxsub ul-qulub" asarida shunday yozadi:

"Sarvu gulu lola xaridori bor,
O'tinnig dog'i, bozori bor".

Ya'ni, sarvi guli chiroyli bo'lganligi uchun uning xaridorlari ko'p, ammo o'tin ko'rimsiz bo'lsada unga ham zaruriy ehtiyoj bor. Mana shu misralarga maxsus pedagogika nuqtai nazari bilan qaravdigan bo'lsak, sog'lom bolalar va insonlarning jamiyatda o'rni ma'lum, ammo sunday bo'lsada nogiron-maxsus ehtiyojli bolalar va shaxslarning ham o'z o'rinlari bor. Ular ham jamiyat uchun nafli. Shuning uchun ham barcha insonlarni tenglikda qaramoq lozim, degan ma'no anglashiladi. Bundan tashqari Alisher Navoiy butun umr o'z xalqning savodli bo'lishiga uringan, ko'p asarlarida o'zining bu g'oyasini ilgari surgan va yurtning kelajagi xalqning ilmi, savodli bo'lishida deb bilgan. Barcha bolalar uchun savod o'rganish kitobi yaratilishiga asos solgan. Shunday qilib, g'azal mulkingning sultoni xazrat Mir Alisher Navoiy ham o'z nuqtai nazari

bilan ta'limdagi teglikni ilgari surganlar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Alisher Navoiy kabi buyuk mutafakkirlarimizning barchasi jamiyatni bir butun deb qarab, barcha insonlarni teng deb hisoblaganlar, jumladan, bizning tadqiqot ishimizga oid bo'lgan barcha bolalarni birgalikda o'qitish lozimligiga oid ta'kidlari maxsus ehtiyojli bolalar ta'lim tizimida juda qimmatidir.

Demak, maxsus ehtiyojli bolalarga ham jamiyatning teng huquqli a'zosi sifatida ta'lim tarbiya berish buyuk Sharq mutafakkirlarining ham diqqat markazidan chetda qolmagan.

L.S.Vigotskiy ta'limotlari

L.S.Vigotskiy anomal bolalar rivojlanishidagi xususiyatlarini o'rganib, nugsomning murakkab tuzilishi haqidagi ta'limotni ishlab chiqqan. U «Korreksiya pedagogikasining asosiy muammolari» kitobida anomal bolalar bilan rivojlantiruvchi ta'limni olib borish kerakligini, korreksiya, kompensatsiya usullari va bularni yanada oshirish yo'llarini ko'rsatib bergan.

L.S.Vigotskiy anomal bolaning nafqat «salbiy» balki «ijobiy» tomonlarini ham o'rganib, aniqlab, shularga tayangan holda va potensial qobiliyatini inobatga olgan holda ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etish zarurligiga diqqatni jalb etadi. U korreksiya pedagogikasi sohasida katta zaruriy meros qoldirdi.

Atoqli psixolog L.V.Zankov 1935 yildan L.S.Vigotskiy bilan hamkorlikda ishladi. Bu olimlarning olib borgan tadqiqot ishlari psixologiya va korreksiya pedagogikasining nazariy jihatdan shakllanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ular aqliy jihatdan qo'ldaq bolalar ruhiy rivojlanishi qonuniyatlarini noto'g'ri tushunishga qarshi chiqib, «rivojlanishning to'xtash nazariyasi», «chegara»

degeneratsiya nazariyasi», «ma'naviy defektlil» kabi g'ayri ilmiy va reaktсион nazariyalarni fos etuvchi dalillar keltirdilar.

Ekspерimental psixologiya laboratoriyasida anomal bolalarning rivojlanishi maxsus ta'lim ta'siri ostida qanday o'zgarib borishini o'rganish, ulardagi mavjud nuqsонlarni ham, ijobiy tomonlarini ham aniqlash yuzasidan qiyosiy eksperimental tadqiqotlar o'tkazildi. Tadqiqotlar anomal bolalar haqidagi noto'g'ri qarashlar va ularning imkoniyatlari haqidagi xulosalarga zid bo'lib, bunday bolalarning ta'limiga bo'lgan munosabatlarni tubdan o'zgartirish zarurligini ko'rsatib beradi.

Olimlar me'yordagi (sog'lom) va anomal (nosog'lom) bolalar rivojlanishining qiyosiy tahlili bilan shug'ullanuvchi zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asosida biron-bir organ yoki butun organizmning sog'lom yoki nosog'lom rivojlanishiga qaramasdan ular, bir xilda faoliyat ko'rsatadi, hayotiy faoliyatga oid qonunlar asosan o'zgar olmaydi, normal va anomal rivojlanayotgan bolalarning rivojlanishini umumiy qonuniyatlar boshqaradi, degan umumiy qoidalarni aniqladilar. Qiyosiy psixologiyaning vazifasi bolaning me'yordagi va anomal rivojlanishining ta'firlariga muvofiq holda bola rivojlanishi haqidagi sohani qamrab olgan umumiy qonunlarni topishdan iborat. Bola rivojlanishi haqidagi qiyosiy tadqiqotning asosini sog'lom va patologik holatlarda ham rivojlanish bir xil, umumiy qonunlar asosida kechishini e'tirof etish tashkil etadi. Biroq, bu ayriyatlar har bir muayyan holatda o'zining har xil ifodasini topadi. Sog'lom rivojlanish holatlarida ushbu qonuniyatlar bir xil shart-sharoitlar majmuasida amalga oshadi. O'rganilayotgan, diqqatimiz markazidagi atipik, me'yordan chetga chiquvchi rivojlanishda namoyon bo'lgan holatlarda, ayran qonuniyatlar, mulqo boshqaca shart-sharoitlar majmuasida amalga oshib, bolalarning tipik rivojlanishi qo'ldaq qolgan ko'rinishda emas, balki, o'ziga xos, spetsifik ifodaga ega bo'ladi. Shu sababdan ham, qiyosiy tahlil, qiyosiy tadqiqot o'zining diqqat markazida doimo ikkita vazifani e'tiborga olishi zarur: umumiy qonuniyatlarini aniqlash, hamda har bir bola rivojlanishida o'ziga xoslikni inobatga olgan holda o'ziga xos ifodasini topish. Shu sababli, avvalo, bola

rivojlanishidagi umumiy qonuniyatlardan kelib chiqqan holda, bolaning anomal (nosog'lom) rivojlanishidagi o'ziga xosligi o'rganilib, jamoani va atrofdagi muhitni anomal bola rivojlanishining omili sifatida ko'rib chiqish va shu yo'l bilan tadqiqotni amalga oshirish zarur.

Ushbu olimning sensomotor tarbiya nazariyasi va amaliyoti-da, ayrim his-tuyg'u va harakatlarni, ayrim elementar (sodda) jarayonlarni mashq qildirish (trenirovka) va tarbiyalashda yorqin ifodasini topgan edi. Aqliy qoloq bolani fikrlashga emas, balki hidlarni, ranglarni, tovushlarni va h.k. farqlashga o'rgatishardi. Nafaqat sensomotor madaniyat, balki anomal bolaning butun tarbiyasiga elementarnasarlarga tenglashtirish singdirilgan edi.

A.R.Luriyaning ushbu sahifalarda o'z ifodasini topgan qarashlari bizni zamonaviy pedagogiyada mavjud qoloqlik va iste'dod kabi muhim masalaga o'z munosabatimizni qayta ko'rib chiqishga majbur qiladi. Haqiqatda esa psixologik adabiyotlarda bunday qayta ko'rib chiqish ancha oldin boshlangan bo'lib, ushbu zamonaviy qarashlar biz uchun odatiy bo'lgan, ko'p uchraydigan qoloqlikka nisbatan fikrlar bilan o'xshashligi juda kam. Odatda aqlan zaif bola haqida primitiv tasavvur va fikr tarqalgan. Aqli zaif - demak axmoq, (aniqrog'i debil-imbetsil-idiot) - butun ruhiyati juda buzilgan, rivojlanmagan na zarur xotiraga, na yetarlicha idrokka, na yetarlicha aql - farosatga ega bo'lmagan shaxs.

Qoloq—bu tug'ma ruhiy kambag'al.

Ammo aniq tadqiqotlar ushbu qarashni umuman tasdiqlamadi.

Haqiqatdan ham, qoloq bola o'z yoshidagi sog'lom (normal) boladan har tomonlama past turishi to'g'rimi?

Raqamlarga murojaat qilamiz. Bir nemis muallifi turli darajadagi qoloq bolalarning ko'rish kobilyatini batafsil o'rganib chiqdi. Natijalar juda qiziqarli chiqdi: idiothar eng zo'r ko'rish qobiliyatiga ega ekanlar.

Qiziq va bir muncha kutilmagan xulosa kelib chiqadi: aqliy qoloq bolalarda barcha psixofiziologik funktsiyalar pasayishiga duch kelamiz, deb kutgan edik - lekin, ularning asosiy tabiiy negizi — sezgi organlarining faoliyati — me'yordan pasida emas, ba'zi

Joylarda xatto yuqori turishi aniq bo'ldi. Bizlarni bundan keyingi qoloq bolalar psixikasi tadqiqotlarida ham shunday tasodiflar kutmoqda.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Qaysi qadimiy yozma manbalarda nogironligi bor bolalar haqida ma'lumotlar keltirilgan?
2. Nogiron bolalarning ta'lim-tarbiyasi haqida qaysi sharh mutafakkirlari qanday fikr bildirganlar?
3. L.S.Vigotskiyning anomal bolalar haqidagi ta'limoti haqida gapiriting.

III. BOB INKLUZIV TA'LIM JARAYONIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

3.1. PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA HAQIDA

Bugungi kunda sifati ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash kabi muhim vazifalar belgilandi. Boshlang'ich ta'limda o'qitish sifatini yaxshilash, o'quvchilarning imkoniyatlariga mos, davlat ta'lim standartlari me'yorlari imobatga olingan o'quv muhitini samarali tashkil etish, bu jarayonda tashkilotlar va jamoat institutlari hamkorligini rivojlantirish yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur ijtimoiy-pedagogik masalalarni hal etishda ta'lim, sog'liqni saqlash va mahalla tashkilotlarining imkoniyati cheklangan bolalarni sifati ta'lim xizmatlari bilan ta'minlash borasidagi o'zaro manfaatli hamkorligi talab etiladi. Bu esa, boshlang'ich sinf o'quvchilarida metodik mahorat, psixologik bilimlar, kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning klasterli yondashuvlari, tashkiliy omillari,

pedagogik-psixologik shart-sharoitlari, inklyuziv sinflarda darslarni tashkil etishga qo'yiladigan didaktik talablarni aniqlashirishni taqozo etadi. Inklyuziv ta'limda sifatga zamonaviy texnologiyalar orqali osjn va qulay erishiladi.

Inklyuziv ta'lim tizimida o'qituvchilarning kasbiy mahorati va hamkorligi, avvalo, alohida ehtiyoji bolalar bilan ishlashning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. Inklyuziv ta'lim nogironligi bo'lgan bolalarga nisbatan har qanday holatlarni istisno etadigan, barcha uchun teng muomalani ta'minlaydigan, lekin maxsus ta'lim ehtiyojiga ega bolalar uchun zarur sharoit yaratadigan mafkuraga asoslanadi.

Bugungi kunda nogironligi va rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalar sifati ta'lim olishlari va keyinchalik munosib ish topishlari uchun ularga haqiqiy inklyuziv sharoitlarni yaratish bo'yicha mamlakatimizda bir gancha ishlar amalga oshirilmogda.

Inklyuziv talimning muhim muammolaridan biri bo'lgan alohida ta'lim ehtiyojiga ega bo'lgan bolalar guruhini aniqlab, ularga sifati ta'lim shakllarida bilim berish va salohiyatini oshirishdan iboratdir. Inklyuziv ta'limni rivojlantirishda ustuvor yo'nalishtarga ega bo'lgan tamoyillar va yo'nalishtar muhim ahamiyat kasb etadi.

Umumiy ta'lim dasturining muvaffaqiyatli o'zlashtirilishi uchun nogiron o'quvchilarga maxsus sharoitlar yaratib berilishi kerak. Avvalo, biz mashg'ulotga yondashuvlarni individualizatsiya qilish, xususan, mashg'ulotni tashkil etish uchun shart-sharoitlarni tanlash, vazifalarni bajarish shaklini individuallashtirish va natijalarni taqdim etishning maqbul usullarini tanlash, natijalarni sifati baholashga yondashish talab qilinadi. Inklyuziv ta'lim tizimida o'qituvchilarni ishlashga tayyorlashning bilim to'siqlaridan biri bu hatt-harakatlarida passiv rivojlanish va tuzatishga qaratilgan ishlarini amalga oshirishga qaratilgan asoslar to'g'risidagi bilimlardir. Ushbu bilimlar orqali alohida ehtiyojiga ega bolalarni o'qitish va tarbiyalashni tashkil qilishda pedagogik faoliyatning dolzarb vakollatlarini shakllantirishdir. Shu munosabat bilan o'qituvchining psixologik bilimlari va pedagogik vakollatlarini

oshirishga qaratilgan maxsus treninglarni tashkil etish alohida muhim rol o'ynaydi.

Nogiron bolani rivojlanishi uchun uni qayta ijtimoiylashtirish jarayonlariga qo'shlishi mumkin bo'lgan sharoitlarni yaratish kerak. Bunday muht o'quv jarayonining barcha ishtirokchilarini birlashtirishga, shuningdek, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan kamchiliklarni bartaraf etishda psixologik yordam ko'rsatishga xizmat qiladi. Inklyuziv talimda ishlash uchun o'qituvchilarning kasbiy kompetentsiyasining tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi:

- o'qitishning moslashuvchan shakllariga, imerfaol o'qitish usullariga ega bo'lish;
- bilish faoliyati mustaqilligini rag'batlantirish qobiliyati;
- jamoada ishlash qobiliyati, alohida ehtiyoji bolalar ta'limi uchun psixologikpedagogik yordamni yaratish uchun mutaxassislar bilan o'zaro aloqada bo'lish.

Nogiron bolalarni psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlash o'qituvchining har xil turdagi sog'ligi bilan bog'liq muammolarga duch kelgan bolalarning sog'lom tengdoshlari bilan birgalikdagi va individual faoliyatini tashkil etish qobiliyatini taxmin qiladi har bir bolaning tarixi to'g'risida dastlabki ma'lumotlarni to'plash ularni qobiliyati haqidagi bilimlarni oshirishga xizmat qiladi.

Endilikda fan, texnika va innovatsion texnologiyalarning rivojlanishi natijasida o'quv-tarbiya jarayonida interfaol usullar (innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalari)dan foydalanib, ta'limning samaradorligini ko'tarishga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundun-kunga kuchayib bormogda. Ta'lim tizimida zamonaviy texnologiyalar qo'llanilgan mashg'ulotlar egallanayotgan bilimlarni o'quvchilar tomonidan o'z'lari qidirib topishlari, mustaqil o'rganib, ularni tahlil qilishlari, o'z bilimlarini baholashlari, to'g'ri xulosalar chiqarishlariga qaratilgan.

Pedagog-olimlarning ko'p yillar davomida ta'lim tizimida:

Nega o'qitamiz?

Nimani o'qitamiz?

Qanday o'qitamiz?

savollariga javob izlash bilan bir qatorida

Qanday qilib samarali va natijali o'qitish mumkin? - degansavolga ham javob qidirilar. Natijada o'quv jarayonini *texnologiyalashtirishga*, ya'ni o'qitishni ishlab chiqarishdagi kabi aniq natija beradigan texnologik jarayonga aylantirishga erishish mumkin-degan fikr yuzaga keldi.

Bunday fikrning tug'ilishi *pedagogika fanida pedagogik texnologiya yo'nalishini* yuzaga keltirdi.

Bugungi kunda inklyuziv ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalanishga alohida e'tibor berilayotganligining asosiy sababi qo'yidagilardir:

*Birinchi*dan, ta'lim siyosatida rivojlantiruvchi ta'limni amalga oshirish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, unga pedagogik texnologiyalardan foydalanishsiz, ya'ni shaxsni rivojlantiruvchi ta'limni amalga oshirishsiz erishilmaydi.

*Ikkinchi*dan, pedagogik texnologiyalar o'quv-tarbiya jarayoniga tizimli faoliyat yondashuvini keng joriy etish imkoniyatini beradi.

*Uchinchi*dan, pedagogik texnologiya o'qituvchini ta'lim-tarbiya jarayonining maqsadlaridan boshlab, tashxis tizimini tuzish va bu jarayon kechishini nazorat qilishgacha bo'lgan texnologik zanjimi oldindan loyihalashtirib olishga undaydi.

O'quv-tarbiya jarayonida pedagogik texnologiyalarning to'g'ri joriy etilishi o'qituvchining bu jarayonda asosiy tashkilotchi yoki maslahatchi sifatida faoliyat yuritishiga olib keladi. Bu esa, o'quvchidan ko'proq mustaqil ishlash, ijod qilish va iroda kabi sifatlarni talab etadi.

Pedagogik texnologiya asosida o'tkazilgan mashg'ulotlar yoshlarning muhim hayotiy yutuq va muammolariga o'z munosabatlarini bildirishlariga intilishlarini qondirib, ularni fikrlashga, o'z nuqtai nazarlarini asoslashga imkoniyat yaratadi.

Hozirgi zamon ta'lim tizimidagi amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, oldindan puxta loyihalashtirilgan dars, albatta, o'qituvchi va o'quvchiga darsni qiziqarli bo'lishi, shuningdek ijobiy natijaga erishishlariga imkoniyat yaratadi hamda darsning samaradorligini oshiradi.

Ta'lim-tarbiya jarayoniga pedagogik texnologiyani tadbiq etish yuqorida qayd etilgan dolzarb muammoni ijobiy hal etishga xizmat qiladi.

Texnologiya (yunon. "techné" - mahorat, san'at, "logos" - tushuncha, ta'limot) - muayyan (ishlab chiqarish, ijtimoiy, iqtisodiy va b.) jarayonlarning yuksak mahorat, san'at darajasida tashkil etilishi. Ta'lim texnologiyasi (ingl. "an educational technology") - ta'lim (o'qitish) jarayonining yuksak mahorat, san'at darajasida tashkil etilishi.

Ta'lim texnologiyasi - ta'lim maqsadiga erishish jarayonining umumiy mazmuni, ya'ni, avvaldan loyihalashtirilgan ta'lim jarayonini yaxlit tizim asosida, bosqichma-bosqich amalga oshirish, aniq maqsadga erishish yo'lida muayyan metod, usul va vositalar tizimini ishlab chiqish, ulardan samarali, umumiy foydalanish hamda ta'lim jarayonini yuqori darajada bosqarish.

O'qituvchining samarali faoliyat ko'rsatishiga undovchi darsning metodik ishlanmasini puxta ishlab chiqishdan farqli o'laroq, ta'lim texnologiyasi imkoniyati cheklangan bolalar faoliyatiga nisbatan yo'naltirilgan bo'lib, u imkoniyati cheklangan bolalarning shaxsiy hamda o'qituvchi bilan birgalikdagi faoliyatlarini inobatga olgan holda, o'quv materiallarini mustaqil o'zlashtirishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga xizmat qiladi.

Ta'lim texnologiyasining markaziy muammosi - ta'lim oluvchi shaxsini rivojlantirish orgali ta'lim maqsadiga erishishni ta'minlashdan iborat.

Pedagogik texnologiya nazariyasi o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab asosan kelmayotgan bo'lsa, aynan "pedagogik texnologiya" tushunchasiga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjud. Xususan, pedagog olim V.P. Bepalko pedagogik texnologiyani "amaliyotga tadbiq qilinadigan muayyan pedagogik tizim loyihasi" deya ta'riflaydi hamda asosiy diqqatni o'quv-pedagogik jarayonni oldindan loyihalashga qaratadi.¹³

¹³Педогогика В.П. Черноморецкая педагогическая технология. - М.: Теория, 1989.

O'z mohiyatiga ko'ra pedagogik texnologiya vaqt taqsimotiga muvofiq dasturlanib, ilmiy jivardan asoslangan usanda kutilgan natijaga erishishni ta'minlovchi pedagogik jarayonning barcha bosqich va qismlarining vazifalari aniq belgilangan tizimni ifodalaydi.

Hozirgi kunda zamonaviy pedagogikada ta'limning shunday modellari yaratildi, ular ta'limga texnologik jarayon sifatida yondashib, ma'lum sharoitlarda va belgilangan vaqt ichida ko'zlangan maqsadlariga erishishni kafolatlaydi va keng imkoniyatlar beradi. Pedagogik innovatsiyalashuvni ta'limning ilmiy bilimlar, metodologiyalarini jamiyat rivojlanishi, ta'limga qo'yilayotgan ijtimoiy buyurtmaning jahon talablari darajasiga bog'liq holda moslashuvchanligi deb talqin etish mumkin. Ta'limni texnologiyalashtirishning asosini ta'lim jarayoni va uning samaradorligini oshirish hamda ta'lim oluvchilarni berilgan sharoitlarda, ajratilgan vaqt ichida loyihalashtirilayotgan o'quv natijalariga erishishlarini kafolatlash maqsadida to'liq boshqarish g'oyasi tashkil etadi. Pedagogik texnologiya – ta'lim usuli, ma'lum ma'noda ta'lim-tarbiya jarayonlari, vositalari, shakl va usullari majmuyi. Ta'lim va tarbiya jarayonini optimal tashkil etish hamdir. O'quv materiallarini tanlash, qayta ishlab, o'qituvchi va o'quvchilarning kuchiga, o'zlashtirish xususiyatlariga moslab shakl hajmini o'zgartirish ham ta'lim texnologiyasiga daxldor. Pedagogik texnologiya ta'lim-tarbiyaning obyektiv qonuniyatlari, diagnostik maqsadlar asosida o'quv jarayonlari, ta'lim-tarbiyaning mazmuni, usul va vositalarini ishlab chiqish va takomillashtirish tizimi: fan va texnika yangiliklarini o'zida mujassamlashtirilgan o'quv jarayonidir.

V.P.Bespalko pedagogik texnologiyaning quyidagi ta'rifini keltiradi: "Pedagogik texnologiya - bu o'qituvchi mahoratiga bog'liq bo'lmagan holda pedagogik muvaffaqiyatni kafolatlaydigan o'quvchi shaxsini shakllantirish jarayoni loyhasidir".

Pedagogika lug'atida pedagogik texnologiya tushunchasi mustahkam o'rin egalladi. Biroq uni tushunish va qo'llashda turli farqlar mavjud:

Pedagogik texnologiya – o'quv jarayonini realizatsiyalashning mazmuniy texnikasi (V.P.Bespalko)¹⁴;

Pedagogik texnologiya – ta'limning rejalashtirilayotgan natijalariga erishish jarayoni tavsifi (V.P.Volkov);

Pedagogik texnologiya – shubhasiz, o'quvchi va o'qituvchi uchun quliy sharoit ta'minlangan, o'quv jarayonini loyihalash, tashkil qilish va o'kazish bo'yicha birgalikdagi pedagogik faoliyatning barcha detallari hisobga olingan modeli (V.M.Moxanov);

Pedagogik texnologiya – texnika va inson resurslarini hisobga olgan, o'z oldiga ta'lim shakllarini optimallashtirish vazifasini qo'yadigan o'qitish va bilim o'zlashtirishning butun jarayonini qo'llash va belgilash, yaratishning sistemali metodi (YUNESKO).

Pedagogik texnologiyaning maqsadi – ommaviy ta'lim sharoitida ta'lim jarayonining zaruriy samaradorligini ta'minlash va o'quvchilar tomonidan o'qishning ko'zlangan natijalariga erishish kafolatidan iboradur. Pedagogik texnologiyaning bosh vazifasi – ommaviy ta'lim sharoitida "oddiy" pedagoglarga o'qitishning yetarli samarasiga erishishni ta'minlovchi, o'quv jarayonini yaratish hisoblanadi. O'qituvchi-o'quvchilar faoliyatining samaradorligini ta'minlash uchun ularning e'tiborlariga quyidagi javdallarni taqdim etish maqsadga muvofiqdir: Videotahlil ham zamonaviy ta'limda so'nggi yillarda tobora ommalashib borayotgan metodlardan biri bo'lib, u mavzu bo'yicha o'quv materialining o'quvchilar tomonidan obrazli o'rganilishiga yordam beradi. Muayyan nazariy yoki amaliy ma'lumotlar videotasvir yordamida o'quvchilarga yetkazilib beriladi. Ta'lim amaliyotida videotahlil sifatida o'quv ko'rsatuvlari, slaydlar, diafilmlardan samarali foydalanish tajribasi mavjud. Mazkur metoddan foydalanish uchun ma'lum texnik vositalar, chunonchi, videokamera hamda tasvirni ekranga uzatish qurilmalarining mavjud bo'lishi talab etiladi, shuningdek, mashg'ulot tashkil etilayotgan xona ma'lum darajada jihozlanishi (masalan, xonada yorug'likni kamaytirish imkonini beruvchi moslamalar bo'lishi) lozim. Video tasvir yordamida o'quvchilarga

¹⁴ Искрипанков, П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: ИРПО, 1996. – 336с.
159

o'quv materialini yetkazib berishda o'qituvchining kasbiy tayyorgarlikka, ijodkorlik, tashabbuskorlik, tashkilotchilik kabi qobiliyatlarga ega bo'lishigina emas, shu bilan birga texnik vositalar bilan ishlay olish ko'nikmalariga egaligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish jarayonida korreksion-tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishga oid bilimlarni egallashga, inklyuziv ta'lim jarayonida ijodiy izlanuvchanlik bilan yondashish, mulohazalar zanjirini mantiqiy qura olish, qiziqarli materialni tanlash, o'rganilayotgan obyektlarning xossalarni isbotlash bo'yicha malakalar va ko'nikmalarni shakllantirishga, o'z bilim va malakalarini mustaqil to'ldirib borish ko'nikmalarini rivojlantirishda pedagogik texnologiyalarni qo'llash ijodiy samara beradi. Inklyuziv ta'limda pedagogik texnologiyalarni qo'llash jarayonida bolalarni o'quv imkoniyatlari – bunda tahsil oluvchilarning yoshi, darslarga tayyorgarlik darajasi, jamoadagi o'zaro munosabatlari, o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlarini e'tiborga olish lozim. Inklyuziv ta'limda pedagogik texnologiyalarni qo'llashga binoan ta'lim metodlarini tanlashda yuqorida keltirilgan mezonlarga asoslangan holda o'quv jarayonlarini to'liq loyihalashtirish orqali tashkili etiladi va berilgan o'quv materiallari mazmunini ular ongiga tez, oson singdirilishiga hamda ularning xohirasida uzoq vaqt saqlanishiga erishiladi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar shaxsiy sifatari shakllanishida, nutqiy rivojlanishning va nutqiy mulqotni amalga oshirishda interfaol o'yinlarning ahamiyati katta. Ma'lumki, rolli o'yinlar obyektiv olamdagi inson amaliy faoliyatini shartli ravishda aks ettirishda, ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Rollarga asoslangan o'yinlar rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini faollashtiradi va motivlashtiradi. O'yin bolalarning tabiiy va sevimli faoliyatidir. Shuning uchun ta'lim-tarbiya berish, ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini hosil qilishda mashg'ulotlarni yosh xususiyatlariga muvofiq o'yin tarqasida uyushtirishga e'tibor berilmog'da. Haqiqatan ham, bola har qanday mashg'ulotga qaraganda, o'zinga tez intiladi va qiziqadi. Rollarga asoslangan o'yin ta'lim usuli sifatida bolalarni uyushtiradi va bilim

imkoniyatlarini kengaytirib, shaxs sifatida shakllantradi. Rolli o'yinlar bolaning erkin fikrlashi, subhaddoshiga nimanidir ayitishi, so'rashi, isbot qilishi, tushuntirishiga imkoniyat yaratadi. Dialogdan farqli ravishda, rolli o'yinlar nimaga (motiv) va nima uchun (maqsad, sabab) kabi savollarga javob beradi. Shunday qilib, o'yinda qatnashayotgan bolalarning asosiy diqqatini subhat mazmuniga qaratadi. Bolalar o'yin jarayonida subhatni boshlash, subhaddoshi nutqini anglash, savollar berish, savollarga javob berish kabi malakalarni egallaydilar. Rolli o'yin bolalar guruhi tomonidan qiziqib qabul qilingan, ularga tanish bo'lishi kerak. Oldindan har bir obrazni izohlab berish lozim. Bola o'yin jarayonida ikkilamchi darajali rollarda ishtirok etishi mumkin, bosh rolda emas. Bu holda rolli - o'yin ta'limning an'anaviy usullaridan biriga aylanib qoladi. Mulqotda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni o'yin jarayonida emas, balki undan keyin muhokama qilish maqsadga muvofiqdir. Bolalar nutqini rivojlantirish davomida mustaqil fikrlashga, izlanuvchanlikka va umumlashtirishga undovchi usullarni qo'llash muhim ahamiyatga ega. Bolalarni yangi material bilan tanishtirishda, oldin o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlashda, ularning so'z boyligini oshirish va tafakkurini rivojlantirishda didaktik o'yinlardan foydalanish mumkin. Bolalarga individual yondashib, mos topshiriq berish ularning qobiliyatini o'stirishni ta'minlaydi¹⁵.

SHAXSGA YO'NALTIRILTRILGAN TA'LIM TEKNOLOGIYALARI

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarining turlari. Globalashuv sharoitida ta'lim shaxsni har tomonlama voyyaga etkazish, unda komlilik va malakali mutaxassisga xos sifatarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Bugungi tezkor davr imkoniyati cheklangan bolalarni ham qisqa muddatda va asosli ma'lumotlar bilan qurtollantirish, ular tomonidan turli fan asoslarini puxta o'zlashtirishi uchun zarur shartsharoitlarni yaratishni taqozzo etmoqda.

¹⁵Неспальнев, П. Педагогика инклюзивного обучения. – М.: ИРПО, 1996.

Zamonaviy sharoitda ta'lim jarayonining barcha imkoniyatlariga ko'ra shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashtirish va unda mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalashga yo'naltirilishi talab qilinmoqda. O'zida ana shu imkoniyatlarni namoyon eta olgan ta'lim shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim deb nomlanadi.

Shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim – imkoniyati cheklangan bolaning fikrlash va harakat strategiyasini inobatga olgan holda uning shaxsi, o'ziga xos xususiyatlari, qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim. Bu ta'lim o'qitish muhitining imkoniyati cheklangan bola imkoniyatlariga moslashtirilishini nazarda tutadi. Unga ko'ra ta'lim muhiti, pedagogik shart-sharoitlar, ta'lim hamda tarbiya jarayonini to'ralig'icha imkoniyati cheklangan bolaning shaxsiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, qobiliyatini rivojlantirish, shaxs sifatida kamolotga etishini ta'minlash, tafakkuri va dunyoqarashini boyitishni nazarda tutadi.

Shaxsiga yo'naltirilgan ta'limning o'ziga xos jihati ta'lim oluvchi shaxsini tan olish, uni har tomonlama rivojlantirish uchun qulay, zarur muhiti yaratishdan iborat. Bu turdagi ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarda mustaqillik, tashabbuskorlik, javobgarlik kabi sifatlar, shuningdek, mustaqil, ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalashga xizmat qiladi. Bu turdagi ta'limni tashkil etishda pedagoglardan har bir imkoniyati cheklangan bola imkon qadar individual yondashishni, uning shaxsini hurmat qilishni, unga ishonch bildirish taqozo etiladi. Qolaversa, shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim o'qitish jarayonining ishtirokchilari pedagog-imkoniyati cheklangan bola yoki imkoniyati cheklangan bola-imkoniyati cheklangan bola, imkoniyati cheklangan bola-imkoniyati cheklangan bolalar guruhi, imkoniyati cheklangan bola-imkoniyati cheklangan bolalar jamoasi tarzida o'zaro hamkorlikda bilim olish, shaxs sifatida kamol toptirish uchun qulay pedagogik sharoitni yaratish zaruriyatini ifodalaydi.

Pedagog inklyuziv ta'lim jarayonida shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim turlaridan foydalanar ekan, bir qator shartlarga qat'iy rioya etishi kerak. Ushbu talablar quyidagilardan iborat:

➤ har bir imkoniyati cheklangan bolani alohida, o'ziga xos shaxs sifatida ko'ra olishi;

➤ imkoniyati cheklangan bolani hurmat qilishi;

➤ imkoniyati cheklangan bolaning ruhiy holatini to'g'ri baholay olishi;

➤ imkoniyati cheklangan bolaning xohish-istak, qiziqishlarini inobatga olishi;

➤ har bir imkoniyati cheklangan bolaga tolerant munosabatta bo'lishi;

➤ imkoniyati cheklangan bolaning kuchi, imkoniyati va intilishlariga ishonch bildirishi;

➤ har bir imkoniyati cheklangan bola uchun qulay ta'lim muhiti yaratishi;

➤ imkoniyati cheklangan bolalarning mustaqil yoki kichik guruhlarga erkin ishlashlari uchun imkoniyat yaratish;

➤ imkoniyati cheklangan bolalarni o'z faoliyatlarini mustaqil nazorat qilish, faoliyati samaradorligini aniqlash, yutuqlarning omillari va yo'l qo'yilgan xatolarning oqibatlarini tahlil qilish o'rganish;

➤ ta'lim jarayonida hech bir imkoniyati cheklangan bolaga tazyiq o'kazmaslik;

➤ alohida imkoniyati cheklangan bolaning kamchiliklarini bo'rttirib ko'rsatmaslik;

➤ bordi-yu, imkoniyati cheklangan bola tomonidan bilimlarni o'zlashtira olmaslik, ta'lim jarayonida o'zini odobsiz tutish holati qayd etilisa, u holda qat'iy xulosa chiqarmasdan, buning sabablarini aniqlash;

➤ aniqlangan sabablar asosida imkoniyati cheklangan bolaning sha'ni, g'ururiga ziyon etkazmagan holda u tomonidan bilimlarni o'zlashtira olmaslik, o'zini odobsiz tutish kabi holatlarni bartaraf etish;

➤ ta'lim jarayonida har bir imkoniyati cheklangan bola uchun "muvaffaqiyat muhiti"ni yaratish;

➤ har bir imkoniyati cheklangan bolaga ta'lim olisha muvaffaqiyatga erisha olishiga yordam berish;

➤ imkoniyati cheklangan bolaning qobiliyatini o'zlashtirish, shaxs sifatida rivojlanishiga yordam berish.

Shaxsga yo'natirilgan ta'lim imkoniyati cheklangan bolani ta'lim tizimiga - pedagog sifatida har bir imkoniyati cheklangan bolaning hurmati va ishonchini qozona olishi moslashtirishni emas, aksincha, uning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda har tomonlama rivojlanishi, shaxs sifatida kamolotga etishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi. Bu turagi ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarni o'z-o'zini rivojlantirishga, mustaqil bilim olishga, o'zining ichki imkoniyatlari, qobiliyatlarini to'la namoyon eta olishi, bilish faolligini oshirish uchun zarur sharoitni vujudga keltirishi zarur. Shaxsga yo'natirilgan ta'lim jarayonida imkoniyati cheklangan bolalar o'quv materialini o'zlashtirishga ijodiy, tanqidiy yonashishni, yangi g'oyalarni ilgari surish, ularni asoslash, o'z fikrini himoya qilish, muammoli vaziyatlarda samarali echimini topish ko'nikma, malakalarini o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Pedagog tomonidan ta'lim jarayonida innovatsion xarakterga ega turli faol metodlarning qo'llanilishi imkoniyati cheklangan bolalarni rivojlantirish, qobiliyatlarini yanada o'zlashtirishga xizmat qiladi.

Xususan:

- muammoli izlanish;
- kichik tadqiqotlarni olib borish;
- debat;
- bahs-munozara;
- evristik subbat;
- kichik guruhlarda ishlash va b.

Mashg'ulotlarini tashkil etishda pedagoglar o'quv axborotlarining imkoniyati cheklangan bolalar bilim, ko'nikma, malaka va tajribalariga tayangan holda ularni qiziqitira oladigan, fikrlashga, ijodiy yondashishga undaydigan imkoniyatga ega bo'lishini ta'minlashga alohida e'tibor qaratishlari zarur.

Inklyuziv ta'lim jarayonida pedagoglar tomonidan:

➤ turli shakl, metod, vosita va texnologiyalardan samarali, muvaffaqiyatli foydalanish;

➤ o'quv topshiriqlarini bajarishda imkoniyati cheklangan bolalarga usullarni mustaqil tanlash imkonini berish;

➤ imkoniyati cheklangan bolani juftlikda, kichik guruhda va jamoada ishlashini ta'minlash;

➤ mashg'ulotlarning loyihalashtirilishiga e'tiborning qaratilishi nafaqat o'qitish sifatini yaxshilaydi, samaradorligini oshiradi.

Eng muhimi pedagoglar o'quv mashg'ulotlarining nafaqat axborot berish, balki rivojlantirish xarakteriga ega bo'lishlariga e'tiborni qaratishlari zarur. Shuningdek, muhokama qilinayotgan masala, muammo, o'rganilayotgan mavzu yuzasidan imkoniyati cheklangan bolalarning mustaqil fikr bildirishlari (noto'g'ri bo'lsa-da, fikr bildirishlariga imkon berish, nima bo'lganda ham ularni o'ylashga, fikrlashga undash shaxsga yo'natirilgan ta'limga xos muhim belgilardan biri sanaladi.

O'qitishning shaxsga yo'natirilgan texnologiyalariga quyidagi asosiy tamoyillar xos bo'ladi:

➤ insonparvarlik - yani insonga har tomonlama hurmat va muhabbat ko'rsatish, unga yordamlashish, uning ijodiy qobiliyatiga ishonch bilan qarash, zo'rlashdan to'la voz kechish;

➤ hamkorlik - yani pedagog va imkoniyati cheklangan bolalar munosabatidagi demokratizm, tenglik, sheriklik;

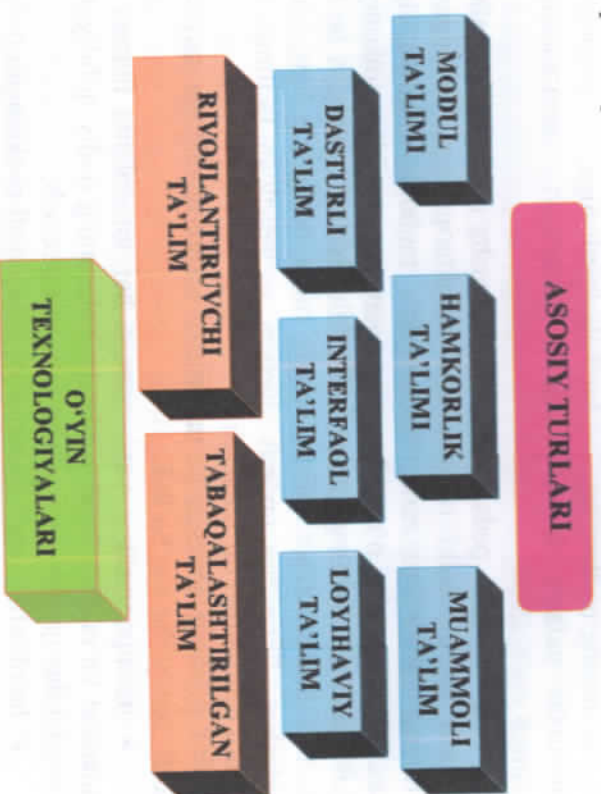
➤ erkin tarbiyalash - yani shaxsga uning hayot faoliyatini keng yoki tor doirasida tanlab olish erkinligi va mustaqilligini berish, natijalarini tashqi ta'sirdan emas, ichki hissiyotlardan keltirib chiqarish.

Shaxsga yo'natirilgan texnologiyalarning kommunaktiv asosi-pedagogik jarayonda talabga insoniy-shaxsiy yondashuv hisoblanadi.

Shaxsga yangicha qarash quyidagilardan iborat bo'ladi:

➤ pedagogik jarayonda shaxs obyekt emas, subyekt hisoblanadi;

- har bir imkoniyati cheklangan bola qobiliyat egasi, ko'pchiligi esa iste'dod egasi hisoblanadi;
  - yuqori etik qadriyatlar (saxiylik, muhabbat, mehnasevarlik, vijdon va boshqalar) shaxsning ustuvor hisslari hisoblanadi;
- Ayni vaqtda zamonaviy ta'limning quyidagi turlari farqlanmoqda:

Shulardan quyida biz, inklyuziv ta'lim jarayonida imkoniyati cheklangan bolalar o'quv materiallarini o'zlashtirishga imkoniyat yaratuvchi texnologiyalarni ko'rib chiqamiz.

MUAMMOLI TEKNOLOGIYALAR

Muammoli ta'lim bu – o'quvchiga beriladigan bilimning qay'si qismini, qanday yo'l bilan berish muammosini samarali hal qilishga qaratilgan o'qituvchi faoliyatidir. Muammoli ta'lim darsda bir vaqtning o'zida o'qituvchi va o'quvchilarning hamkorlikdagi harakati bo'lib, u o'quvchi shaxsida muhim belgi ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

N.G.Davri aytganidek, darsda o'rganiladigan mazmunning murakkab qismini o'zlashtirishda o'qituvchining faoliyati qanday bo'lsa, o'quvchi faoliyatini ham shu darajaga yetkazish muammoli ta'limning asosiy maqsadidir.

Muammoli ta'lim – o'quvchilarning erkin fikrlashlariga, o'zining fikrini erkin bayon qila olishlariga va fikrlarini yanada rivojlantirishga ta'sir etishidir. Muammoli ta'lim o'qituvchidan aniq harakat qilishni, darsning har bir minutini hisobga olishni, ushbu vaqtda kerakli samara hosil bo'lishi uchun o'zining barcha imkoniyatlarini va mahoratini ishga solishni talab etadi. Bu masalani hal etishning muhim sharti o'qituvchining bo'lajak o'quv mashg'ulotiga tayyorgarligidir.

Tayyorgarlik jarayonida muammoli ta'limning barcha ko'rinishlarini hisobga olish va uni usulini ishlab chiqish zarur. Muammoli ta'limga tayyorgarlik ko'rishda o'qituvchilar gator qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu qiyinchiliklarni yengishda o'qituvchini innovatsion ijodiy laboratoriyasining ahamiyati katta.

Muammoli ta'lim an'anaviy ta'limning salbiy jihatlari bartaraf etish maqsadida yuzaga kelgan insonni fikrlash, xotirasini mustahkamlash va ekspluatatsiya qilish asnosida yuzaga kelgan. Fanda muammoli o'qitish bilan aloqador ikkita tushuncha ishlatiladi: "muammo" va "muammoli vaziyat" tushunchalari. Aytim hollarda ular sinonimdek tushunilsada, lekin bu atamalar bilan belgilangan ob'yektlar o'z hajmi bilan farqlanadi. Muammo muammoli masalalar ketma-ketligiga ajraladi. Muammoli ta'lim shunday shaklki, u ta'lim jarayoni sub'yektlarini muammoli izlanish asosida bilim olishiga asoslanadi. Bu jarayonda ular ilming ob'yektiv qarama-qarshiliklariga, ijtimoiy va kasbiy amaliyot hamda ularni hal etishda, fikrlashda, samarali mulogotga kiritish va bilimlarni ijodiy o'zlashtiradilar. O'qitishni bunday shakllanishning asosi muammoli vaziyatlar hisoblanadi.

Ko'plab olimlar (T.V.Kudryavsev, A.M.Matyushkin, S.L.Rubinshteyn, I.Y.Lerner, M.N.Skatkin, M.Maxmutov, R.A.Mavlonova va boshqalar) muammoli ta'limning afzal jihatlari haqida fikr yuritib, u shaxsda bilimlarni o'zlashtirish, ijodkorlik,

izlanuvchanlik, tanqidiy fikrlash kabi xususiyatlarni shakllantirishni, fikrlash va ta'limdagi muammoli vaziyatning chuqur psixologik xarakteristikasini ifodalaganlar.

Psixologlarning ta'kidlashicha, fikrlash doimo muammo yoki savoldan, ajablanish yoki tushuna olmaslikdan va ziddiyatdan boshlanadi (S.O.Rubinshteyn). Ana shularga ko'ra, pedagogika nazariyasi va amaliyoti asosini o'quv muammosi tashkil etadigan ta'limga muammoli yondashish tushunchasi faol kirib kela boshladi. Bu muammoning mohiyati o'quvchiga ma'lum ko'nikma va malakalar bilan tushunish hamda tushuntirish uchun ilgari bilimlar kamlik qiladigan voqealar o'rtasidagi didaktik ziddiyatlardan iboratdir. Bunday ziddiyat ijodiy o'zgartirishga turtki bo'ladi (M.Maxmutov).

Muammoli vaziyat - o'quvchining ma'lum psixik holatidir. Bunday holat biror topshiriqni bajarish (masala yechish, savolga javob topish) jarayonida ziddiyatni anglash tufayli vujudga keladi. Ana shu ziddiyatni anglash o'quvchilarda predmet to'g'risidagi, ishni bajarishning usuli yoki shartlari haqidagi yangi bilimlarni izlash ehtiyojini uyg'otadi.

O'tgan asrning 60-yillarida muammoli ta'lim L.Rubinshteyn, M.I.Maxmutov, V.Okon, I.Y.Lerner kabi tadqiqotchilarning qarashlari negizida yanada rivojlangan. S.L.Rubinshteynning "Tafakkur muammoli vaziyatdan boshlanadi" degan g'oyasi muammoli ta'limning psixologik asosi sifatida qabul qilingan. Muammoli ta'limning bir necha turlari mavjud. M.N.Skarkin o'z ishlari muammoli ta'limning quyidagi turlari borligiga urg'u beradi.

Pedagogika sohasida ko'pholatlarda "muammo" tushunchasi tashkiliy-pedagogik, psixologik, ta'limiy va tarbiyaviy masalalarni hal qilishda qo'llaniladi. Soha nuqtai nazardan pedagogik jarayonda quyidagi xarakterdagi muammolarga murojaat qilinadi:

- didaktik xarakterdagi muammo;
- amaliy xarakterdagi muammo;
- ilmiy-metodik xarakterdagi muammo;

- sof ilmiy xarakterdagi muammo Ma'lum bilimlar, norma'lum bilimlar va mavjud tajriba muammoning tarkibiy qismlari sifatida namoyon bo'ladi. Ta'lim jarayonida masalani qo'yishda mavjud shart-sharoitlarni aniqlashda muammo fundamental asos sifatida namoyon bo'ladi.

Pedagogik jarayonda imkoniyati cheklangan bola "muammo" ga emas, balki muammoli vaziyatga ro'para qilinadi.

Darhaqiqat, muammoli vaziyat deganda imkoniyati cheklangan bolaning hozirda yoki kelgusida ta'lim maqsadiga erishishi uchun xavf tug'diragan vaziyat tushuniladi.

Muammoli vaziyat - o'quvchilarning ma'lum topshiriqlarni bajarish (masalani yechish, savolga javob topish) jarayonida yuzaga kelgan ziddiyatni anglashi bilan bog'liq ruhiy holati bo'lib, u hal etilayotgan masala bilan bog'liq yangi bilimlarni izlashni taqozo etadi.

RIVOJLANTIRUVCHI TEKNOLOGIYALAR

So'nggi yillarda o'quvchilarning e'tiborini rivojlantiruvchi ta'lim g'oyalari tobora ko'proq jalb qilmogda. Rivojlanayotgan ta'lim o'quvchilarni mustaqil- "kattalar" hayotiga tayyorlashga qaratilgan.

Zamonaviy maktabning asosiy maqsadi o'quvchilarning o'z kasbiy, ijtimoiy va oilaviy hayotida zarur bo'ladigan muayyan ko'nikma, bilim va ko'nikmalarni egallashini ta'minlashdan iborat.

Rivojlantiruvchi ta'lim shaxsiy xususiyatlarining butun majmuasini rivojlantirishga qaratilgan.

L.S. Vigotskiy shunday deb yozgan edi: "Pedagogika kechagi kungga emas, balki bolaning rivojlanishining kelajagiga e'tibor qaratishi kerak". U bola rivojlanishining ikki darajasini ajratib ko'rsatdi:

1) haqiqiy rivojlanish sohasi (darajasi) - allaqachon shakllangan fazilatlar va bola mustaqil ravishda nima qila oladi;

2) proksimal rivojlanish zonasi - bu bola hali mustaqil ravishda amalga oshirishga qodir bo'lmagan, lekin u kattalar yordamida engishi mumkin bo'lgan harakatlar.

Proksimal rivojlanish zonasi-bu bola o'z-o'zidan qila oladigan narsadan hamkorlikda ganday qilishni biladigan va biladigan narsaga o'tish uchun katta yoki kamroq imkoniyatdir.

Rivojlanish uchun haqiqiy rivojlanish sohasi va proksimal rivojlanish zonasi o'rtasidagi chegarani doimiy ravishda engib o'tish juda samarali – noma'lum, ammo bilimga potentsial kirish mumkin bo'lgan hudud.

Rivojlantiruvchi ta'lim bolaning proksimal rivojlanish zonasida amalga oshiriladi.

Proksimal rivojlanish zonasining tashqi chegaralarini aniqlash, uni haqiqiy va erishib bo'lmaydigan zonadan ajratish-bu o'qituvchining tajribasi va mahoratiga qarab, hozirgacha faqat intuitiv darajada hal qilinishi mumkin bo'lgan vazifadir.

Ta'limning maqsadi - har bir bolaning optimal umumiy rivojlanishini ta'minlash.

O'qitishning vazifasi fan, adabiyot, san'at va to'g'ridan-to'g'ri bilimlar vositasida o'quvchilarga dunyoning yaxlit keng tasvirini berishdir.

Demak, rivojlantiruvchi ta'lim shunday ta'lim bo'lib, unda o'qitishning shakllari, usullari, vositalari nafaqat bilim, ko'nikmalarni egallashga, balki o'quvchi shaxsini jadal har tomonlana rivojlantirishga qaratilgan.

O'YINLI TEKNOLOGIYALAR

O'yinli texnologiyalar imkoniyati cheklangan bolalarning ijodiy qobiliyati va kreativ tafakkurini o'stiradi.

Pedagogik maqsadda foydalanilayotgan o'yinlar o'yin texnologiyalari deb nomlanadi.

Ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirishning barcha ko'rinishlari: bilim, ko'nikma, malaka hamda hissiy-baholovchi faoliyat jarayonini hosil qilishga yo'naltirilgan shartli o'quv vaziyatlarini ifodalovchi shaxsga yo'naltirilgan ta'lim (pedagogik texnologiya) turlaridan biri

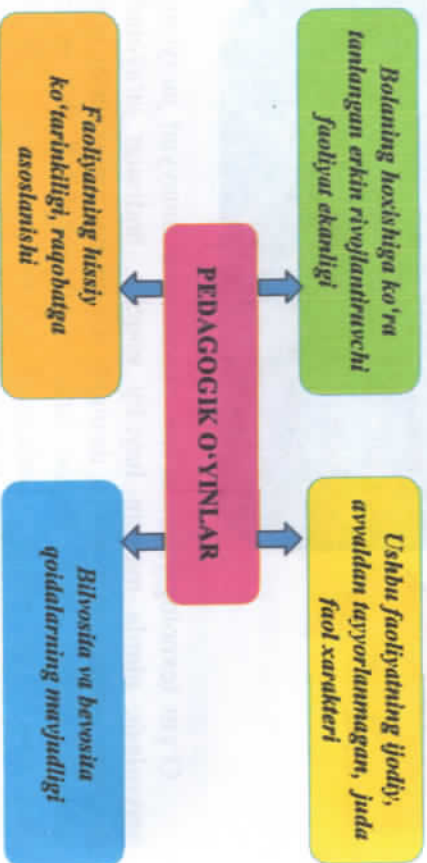
O'yin texnologiyalari ta'lim oluvchilarni muayyan jarayonga tayyorlash, ularda ma'lum hayotiy voqealik, hodisalar jarayonida bevosita ishtirok etish uchun dastlabki ko'nikma, malakalarni hosil qilishga xizmat qiladi. Ta'lim jarayoni ishtirokchilari (M: ta'lim oluvchilar, ota-onalar, pedagogik jamoa a'zolari, ta'lim muassasalarining rahbarlari, jamoatchilik tashkilotlarining vakili va b.) sifatida turli rollarni bajarish imkoniyati cheklangan bola (o'quvchi)larga pedagogik faoliyat mazmuni bilan yaqindan tanishish imkoniyatini yaratish asosida ma'lum faoliyatni samarali tashkil etishga nazariy, amaliy va ruhiy tayyorgarlikka erishish nuqtai nazaridan yordam beradi. O'quv mashg'ulotlaridan o'yinlar va o'yinli vaziyatlarni qo'llash quyidagi asosiy yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- > didaktik maqsad imkoniyati cheklangan bolalar oldiga o'yinli topshiriq shaklida qo'yiladi;
- > o'quv faoliyati o'yin goidalariga bo'yusundiriladi;
- > didaktik o'quv materialdan o'yin vositasi sifatida foydalaniladi;
- > o'quv faoliyatida didaktik vazifani o'yin vazifasiga aylantiruvchi musobaqa elementi qo'llaniladi;
- > muvaffaqiyatli bajarilgan didaktik topshiriq o'yin natijasi sanaladi.

O'quv jarayonida o'yin texnologiyalarining o'rni, roli, shuningdek, o'yin elementlari hamda ta'limning o'zaro uyg'unligi ko'p jihatdan o'qituvchi tomonidan pedagogik o'yinlar mohiyati,

funktsiyasi va turlarining ganchalik tushunilishi bilan belgilanadi. Aksariyat pedagogik o'yinlar o'zida quyidagi belgilarni namoyon qiladi.

Pedagogik o'yinlarning asosiy belgilari:

Ta'lim muassasalarida ko'p holatlarda rolli va kasbiy xarakterga ega ishbilarmonlik o'yinlarini foydalaniladi.

Muhimi pedagogik maqsadlarda qo'llaniladigan o'yinli texnologiyalarining asosini imkoniyati cheklangan bolalarning faollik va tezkorlikka asoslangan faoliyati tashkil etadi.

Pedagogik o'yinlar yangi o'quv materialini o'zlashtirish, mustahkamlash, imkoniyati cheklangan bolaning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish, umumiy kasbiy tayyorgarlik ko'nikma, malakalarining shakllantirish kabi masalalarni yechishga qaratiladi. Ular yordamida imkoniyati cheklangan bolalar turli holatlardan o'quv materialini tushunish, uning negizida ma'lum ko'nikma, malaka va sifatni o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ayni o'rinda o'yin metodikasiga ko'ra guruhlangan o'yin texnologiyalarining mohiyati xususida so'z yuritiladi.

1. Didaktik o'yinlar o'rganilayotgan obyekt, hodisa, jarayonlarni modellashtrish asosida o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishlari, faolliklarini oshiradigan o'quv faoliyati turi hisoblanadi. Bu kabi o'yinlar o'quvchilar tomonidan ijtimoiy-foydali

mehnat va o'qish ko'nikmalarini faol o'zlashtirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning ahamiyati natijalar bilan emas, balki jarayonning mazmuni va kechishi bilan belgilanadi; bu kabi o'yinlar bolalarni ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishga tayyorlaydi, ulardagi turli psixologik zo'rqiqlashlarni kamaytiradi.

2. Sujudli o'yinlar - pedagogik voqealik, hodisalar bayonining muayyan izchilligi va unda ishtirok etayotgan shaxslar faoliyatining o'zaro bog'liqligiga asoslangan o'yinlar sanaladi. Bu kabi o'yinlar odatda pedagogik muammolarning yechimini izlash, ta'lim-tarbiya jarayonida yuzaga kelgan muammoli vaziyatlarni bartaraf etish, shaxsni qayta tarbiyalash maqsadida qo'llaniladi.

3. Rolli o'yinlar - ma'lum bir shaxsning vazifa va majburiyatlarini bajarishdagi ruhiy holati, xatti-harakatlar mohiyatini ochib berishga yo'naltirilgan o'yinlar, ularda rollar majburiy mazmuni bilan taqsimlanadi. Rolli va ishbilarmonlik o'yinlari o'quvchilarni muayyan jarayonga tayyorlash, ularda ma'lum hayotiy voqealik, hodisalar jarayonida bevosita ishtirok etish uchun dastlabki ko'nikma-malakalarni hosil qilishga xizmat qiladi. Ta'lim jarayoni ishtirokchilari(M:o'quvchilar, ota-onalar, pedagogik jamoa a'zolari, ta'lim muassasalarining rahbarlari, jamoatchilik tashkilotlarining vakillari va b.) sifatida turli rollarni bajarish imkoniyati cheklangan bolalarga pedagogik faoliyat mazmuni bilan yaqindan tanishish imkoniyatini yaratsa, o'quvchilarga ma'lum faoliyatni samarali tashkil etishga nazariy, amaliy, eng muhimi, ruhiy jihatdan tayyorlanishga yordam beradi.

4. Ishbilarmonlik o'yinlari - ma'lum faoliyat, jarayon yoki munosabatlar mazmunini yoritish, ularni samarali, to'g'ri, oqilona uyushtrishga doir ko'nikma, malaka hamda sifatlarini o'zlashtirish maqsadida tashkil etiladigan o'yinlar. Bu turdagi o'yinlar ta'lim oluvchilarda aniq faoliyat yo'nalishida zarur BKM va sifatlarini shakllantirish yoki rivojlantirish maqsadida tashkil etiladi. Shu jihatdan ishbilarmonlik o'yinlari ishlab chiqarish jarayoni, kasbiy faoliyatining modellashtrilishini anglatadi. Ishbilarmonlik o'yini imkoniyati cheklangan bolalarda kasbiy sifatlarini hosil qilish

bilan birga shaxsiy sifatlarini ham tarbiyalaydi, ularning ijtimoiylashuvini ta'minlaydi.

5. Imitatsion o'yinlar - ishlab chiqarish korxonalarini, ish o'rinlari, firmalar, tashkilotlarda xodimlar tomonidan amalga oshiriladigan faoliyatni imitatsiyalash (taqld qilish, ko'chirish) asosida imkoniyati cheklangan bolalarni muayyan amaliy yoki kasbiy faoliyatga samarali tayyorlashga yo'naltirilgan o'yinlar. Bu turdagi o'yinlar ssenariyasi, syujetidan tashqari, imitatsiya jarayon, obyektining tarkibiy tuzilmasi va ahamiyatini to'la ochib berish maqsadida modelashiriladi. Imitatsion o'yinlar jarayonida ta'lim oluvchilar muayyan operatsiyalarni, M. masalalar yechish, ma'lum bir usulni o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

6. Dramatik o'yinlar (psixologik va ijtimoiy dramalar) - psixologik hamda ijtimoiy masalalarni hal qilishga yo'naltirilgan o'yinlar bo'lib, ular tashkili etilishi, metodik xususiyatlariga ko'ra roli va ishbilarmonlik o'yinlariga yaqin. Odatda psixologik va ijtimoiy xarakterdagi dramatik o'yinlar jamoadagi muhitni yaxshilash, shaxslararo munosabatlarning ijobiy bo'lishiga erishish, mulogotga kirisha olish, jamoada yagona birligni qaror toptirish, o'zgalarning ruhiy holatini to'g'ri baholash, og'ir vaziyatlarga duch kelgan subyektlarga yordam ko'rsatish hamda samarali, unumli faoliyat ko'rsatish uchun zarur sharoitni yaratishga xizmat qiladi.

Barcha o'yinlarda bo'lgani kabi pedagogik o'yinlar jarayonida ham ishtirokchi- imkoniyati cheklangan bolalar faol holatda bo'ladi, sheriklari bilan o'zaro munosabatga kirishadi, shuningdek, o'z qarashlarini sheriklariniki bilan taqqoslash, jamoa bilan zarur munosabatlarni o'rnatish orqali o'zini o'zi o'rganadi.

Pedagogik jarayonda o'yinlarda foydalanishda ayrim jihatlarga e'tibor qarataish lozim. Jumladan:

- o'yin ssenariysini tayyorlash;
  - yo'riqnomalar tuzishi;
  - auditoriyani o'yin mohiyatiga muvofiq jihozlash.
- Pedagogik xarakterdagi o'yinlarning tarkibiy tuzilmasi quyidagilardan iborat:
- o'quv maqsadi;

- o'yinning vazifasi;
- o'rganiladigan muammo tafsiloti;
- o'yin vaziyatining tafsiloti;
- ishtirokchilarning tasnifi

Ta'lim jarayonida o'yin texnologiyalari qo'llash quyidagilarga asoslanadi:

- guruhni shakllantirish;
- mashg'ulotlarning bosh maqsadini ifodalash; - muammoli vaziyatni vujudga keltirish;
- rollarni taqsimlash;
- o'yin reglamentini o'rnatish;
- materiallar, yo'riqnomalar, qoidalar va ko'rsatmalar to'planini tarqatish;
- maslahat berish.

O'yin texnologiyalarini qo'llashda rollar qur'a tashlash yo'li bilan taqsimlanadi. Bunda rollar nomi yozilgan kichik qog'ozchalarda foydalanish mumkin. Rollarning imkoniyati cheklangan bolalar o'rtasida qur'a asosida taqsimlanishi kelib chiqish ehtimoli bo'lgan noroziliklarning oldini oladi.

O'yin jarayonida belgilangan vaqt (reglament)ga, mulogot odobiga rioya etish, faollik ko'rsatish hamda o'yinni oxirigacha davom ettirish kutilgan natijani kafolatlaydi. Shuningdek, quyidagi omillar pedagogik maqsadlarda o'yin texnologiyalaridan samarali foydalanish imkoniyatini ta'minlaydi:

- o'yin ssenariysining puxta tayyorlanganligi;
- o'yin maqsadi va vazifalarining to'g'ri, aniq belgilanishi;
- o'yin qoidalarining aniq, lo'nda (8-10 tagacha) ifodalinishi;
- o'yin yo'riqnomasining mavjudligi;
- imkoniyati cheklangan bolalarning o'yin jarayoniga qiziqishlari;
- rollarning samarali, to'g'ri taqsimlanishi;
- jamoada ko'tarinki kayfiyatning yuzaga kelishi;
- ishtirokchilarning bir-birlarini tushuna olishlari va qo'llab-quvvatlashlari;

- har ishtirokchining o'yin natijasi uchun mas'uliyatni his etishi;

- barcha ishtirokchilar imkoniyatlarining yagona maqsadga yo'naltirilishi.

O'yin jarayonida hech kim halqat qilmaligi kerak. Bordi-yu, zaruriyat bo'lsagina faqat boshlovchi ishtirokchilarning harakatlari tuzatishi, ularni to'g'ri yo'naltirishi mumkin.

Har qanday jarayon singari o'yin yakunida uning tashkil etilishi, o'tkazilishi yuzasidan muhokama o'tkazilishi zarur. Muhokama chog'ida o'yin ishtirokchilari, tomshabin(jamoaning o'yinda ishtirok etmagan a'zolari), ekspertlar o'yinning tashkil etilishi va o'tkazilishi yuzasidan o'z fikr-mulohazalari, takliflarini bildiradi.

Muhokama jarayoni quyidagi tartibda tashkil etiladi:

- taqrizchilarni chiqishlari;

- fikrlar almashinuvi;

- ishtirokchilarning o'z qarorlari va xulosalarini himoya qilishlari;

- o'yinga yakun yasash.

O'yin texnologiyalarining metodik ta'minoti loyiha, o'yinning mezonlari, ish qog'ozlari (metodik ko'rsatmalar), o'yin mohiyatini yorituvchi hujjatlar (ssenariy) kabilardan iborat. Pedagogik jarayonda qo'llaniladigan o'yinlar subyekt faoliyatini taqozo etadigan hamda mashina (m. kompyuter) o'yinlari tarzda farqlanadi. O'yinlar chog'ida turli vositalar (kompyuter, imitatsion trenajyorlar, sport anjomlari (koptok, argon, halqa), xomashyolar (plastin, yumshoq o'yinchoqlarni yasash uchun materiallar, rangli qalamlar, ish qog'ozlari, o'yinchoqlar, legolar, konstruksiyalar, dekoratsiyalar va b. kerak bo'ladi).

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Pedagogik texnologiya nima? Ta'rifini ayting.
2. Nogrion bolalarning ta'limda qanday pedagogik texnologiyalaridan foydalangan ma'qul?
3. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim nima?
4. Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalaridan inkiyuziv ta'limda foydalanish mazmuni va tartibi qanday?
5. Pedagogik o'yinning asosiy belgilarini ayting.

3.2. INKLYUZIV VA KORREKSION TA'LIMDA QO'LLANUVCHI INTERFAOL USULLAR

Interfaol («**Inter**» - bu o'zaro, «**act**» - harakat qilmoq) — o'zaro harakat qilish (yoki kim bilandir subbatda, muloqotda bo'lish)ni anglatadi. Interfaol ta'limning mohiyati — o'quvchilarni birlaridan o'rganishlariga yo'naltirilgan ta'lim ekanligi.

Interfaol ta'lim, interfaol uslublar muntazam muloqotga asoslangan uslublar tizimi bo'lib, o'quvchilarning hamkorlikdagi va faol ishtirokidagi ta'lim va uslublar tizimi hisoblanadi. Boshqacha aytganda, **o'qitishning interfaol** uslublari — bilish va kommunikativ faoliyatni tashkil etishning maxsus shakli bo'lib, unda ta'lim oluvchilar bilish jarahiniga jalb qilingan bo'ladi. Ular biladigan va o'ylatgan narsalarni tushunish va fikrlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Interfaol darslarda o'qituvchining o'rni qisman o'quvchilarning faoliyatini dars maqsadlariga erishishga yo'naltirishga olib keladi. Bu uslublarning o'ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va o'quvchilarning birgalikda faoliyat ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi.

Hozirgi vaqtda ta'lim jarayonida o'qitishning zamonaviy metodlari keng qo'llanilmoqda. O'qitishning zamonaviy metodlarini

qo'llash o'qitish jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga olib keladi. Bu metodlarni har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqib tanlash maqsadga muvofiq. An'anaviy dars shaklini saqlab qolgan holda uni ta'lim oluvchilar faoliyatini faollashtiradigan turli tuman metodlar bilan boyitish ta'lim oluvchilarning o'zlashtirish darajasi o'sishiga olib keladi.

Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kofolatlovchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida katta tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmogda. Interfaol ta'lim metodlari hozirda eng ko'p tarqalgan va barcha turdagi ta'lim muassasalarida keng qo'llanayotgan metodlardan hisoblanadi. Shu bilan birga, interfaol ta'lim metodlarining turlari ko'p bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonining deyarlik hamma vazifalarini amalga oshirish maqsadlari uchun moslari hozirda mavjud. Amaliyotda ulardan muayyan maqsadlar uchun moslarini ajratib tegishicha qo'llash mumkin. Bu holat hozirda interfaol ta'lim metodlarini ma'lum maqsadlarni amalga oshirish uchun to'g'ri tanlash muammosini keltirib chiqargan.

Buning uchun dars jarayoni oqilona tashkil qilinishi, ta'lim beruvchi tomonidan ta'lim oluvchilarning qiziqishini orttirib, ularning ta'lim jarayonida faolligi muttasil rag'batlantirib turilishi, o'quv materialini kichik-kichik bo'laklarga bo'lib, ularning mazmunini ochishda aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, bahs-munozara, muammoli vaziyat, yo'naltiruvchi matn, loyihalar, rolli o'yinlar kabi metodlarni qo'llash va ta'lim oluvchilarni amaliy mashqlarni mustaqil bajarishga undash talab etiladi.

Interfaol metod biror faoliyat yoki muammoni o'zaro mulogotda, o'zaro bahs-munozarada fikrlash asnosida, hamjixdlik bilan hal etishdir. Bu usulning afzalligi shundaki, butun faoliyat o'quvchi-imkoniyati cheklangan bolani mustaqil fikrlashga o'rgatib, mustaqil hayotga tayyorlaydi.

O'qitishning interfaol usullarini tanlashda ta'lim maqsadi, ta'lim oluvchilarning soni va imkoniyatlari, o'quv muassasasining

o'quv-moddiy sharoiti, ta'limning davomiyligi, o'qituvchining pedagogik mahorati va boshqalar e'tiborga olinadi.

Interfaol metodlar deganda – ta'lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta'lim jarayonining markazida ta'lim oluvchi bo'lgan metodlar tushuniladi. Bu metodlar qo'llanilganda ta'lim beruvchi ta'lim oluvchini faol ishtirok etishga chorlaydi. Ta'lim oluvchi butun jarayon davomida ishtirok etadi. Ta'lim oluvchi markazda bo'lgan yondashuvning foydali jihatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ta'lim samarasi yuqoriroqbo'lgan o'qish-o'rganish;
- ta'lim oluvchining yuqori darajada rag'batlantirilishi;
- ilgari orttirilgan bilimlarning ham e'tiborga olinishi;
- ta'lim jarayoni ta'lim oluvchining maqsad va ehtiyojlariga muvofiqqlashtirilishi;
- ta'lim oluvchining tashabbuskorligi va mas'uliyatining qo'llab-quvvatlanishi;
- amalda bajarish orqali o'rganilishi;
- ikki taraflama fikr-mulohazalarga sharoit yaratilishi.

Shunday qilib, fanlarni o'qitish jarayonida interfaol metodlardan foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega. Ta'lim amaliyotida foydalanilayotgan har bir interfaol metodni sinchiklab o'rganish va amalda qo'llash o'quvchi-imkoniyati cheklangan bolalarning fikrlashini kengaytiradi hamda muammoning to'g'ri echimini topishlariga jolib ta'sir ko'rsatadi. O'quvchi-imkoniyati cheklangan bolalarning ijodkorligini va faolligini oshiradi. Turli xil nazariy va amaliy muammolar interfaol metodlar orqali tahlil etilganda o'quvchi-imkoniyati cheklangan bolalarning bilim, ko'nikma, malakalari kengayishi va chuqurlashtishiga erishiladi.

Yuqorida aytilganlardan interfaol ta'lim metodlarini tegishli tahlil qilish va shu asosda ularni tasniflash zarurati ma'lum bo'ladi. Quyida ushbu masala yuzasidan umumiy mulohazalarni keltiramiz.

Bu metodlarni tasniflashda ularni interfaol metodlar, interfaol ta'lim strategiyalari, interfaol grafik organayzerlarga ajratish mumkin.

Hozirgi kunda eng ommaviy interfaol ta'lim metodlari quyidagilar sanaladi:

1. Interfaol metodlar: "Keys-stadi" (yoki "O'quv keyslari"), "Blist-so'rov", "Modellashtrish", "Ijodiy ish", "Muammoli ta'lim" va b.

2. Interfaol ta'lim strategiyalari: "Aqliy hujum", "Bumerang", "Galereya", "Zig-zag", "Zinana-zina", "Muzyorar", "Rotastiya", "Yunaloqlangan qor" va k. Interfaol ta'lim metodlari tarkibidan interfaol ta'lim strategiyalarini ajratishda guruh ishini tashkil qilishga yondashuv ma'lum ma'noda strategiyondashuvga qiyoslanishga asoslaniladi. Aslida bu strategiyalar ham ko'proq jihatdan interfaol ta'lim metodlariga tegishli bo'lib, ularning orasida boshqa farqlar yo'q.

3. Interfaol grafik organayzerlar: "Baliq skeleti", "BBB", "Konseptual jadval", "Yenn diagrammasi", "T-jadval", "Insert", "Klaster", "Nima uchun?", "Qanday?" va b. Interfaol grafik organayzerlarni ajratishda bunday mashg'ulotlarda asosiy fikrlar turli grafik shakllarda yozma ko'rinishda ifodalanihga asoslaniladi. Aslida bu grafik organayzerlar bilan ishlash ham ko'proq jihatdan interfaol ta'lim metodlariga tegishli bo'lib, ularning orasida boshqa farqlar yo'q.

Interfaol ta'lim metodlarini ko'pincha turli shakllardagi o'quv mashg'ulotlari texnologiyalari bilan bir vaqtda qo'llanmoqda. Bu metodlarni qo'llash mashg'ulot ishtirokchilarining faolliklarini oshirib, ta'lim samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

O'qituvchining yangi mavzuga tayyorgarlik ko'rishida metodlar va metodik usullarni tanlash – bu ularning o'zaro almashinuvini vaqt va didaktik maqsad bo'yicha muvonzanlashtrish demakdir. Pirovard natijasida imkoniyati cheklangan bolalar aqliy va amaliy faolligining yuqori darajasini ta'minlashga sharoit yaratiladi.

To'g'ri qo'llanilgan metodlar obyektiv voqelikka oid bilimlarni chuqurlashtiradi va yaxlit hamda mashg'ulotning ilmiy-nazariy darajasini oshiradi. Ketma-ket saralangan o'qitish metodlari

ma'lum darajada bilish va kasbiy qiziqishini rivojlantirishga, mustaqil amaliy faoliyatni faollashtirishga olib keladi.

Ta'lim mazmuning interfaol metodlar bilan aloqasi. Shunday qilib, biz o'qitish metodlarini tanlashni takomillashtrishning birinchi muhim shartini ularni tizimlashni, o'quv jarayonini rejalashtirish muolajalarimaliyotida qo'llash bilan bog'liqlikni aniqlashtiradigan yaxlit yondashuvni tavsifladik.

Pedagogikada an'anaviy metodlarni tanlash mezonlari katta miqdorda ishlab chiqilgan, keyingi yillarda didaktik olimlarning ishlarda ularning yigirmadan ortig'i keltiriladi.

Erg jiddiy didaktik muammolardan biri ta'lim metodlarini tanlash nimalarga bog'liq, degan masaladir.

Interfaol metodlarni tanlash mezonlari – ularning ta'lim va tarbiyani rivojlantirish masalarni yechishga yuqori yo'nalganligidir. Bu mezon turli xil metodlarni u yoki bu doiradagi vazifalarni yechish imkoniyatlarini baholash yo'li bilan joriy etiladi, chunki ijtimoiy tajriba elementlarini o'zlashtirishda ularning imkoniyatlari turlichadir.

Interfaol metodlarni tanlashning navbatdagi mezonlari ularning ta'lim mazmunini xususiyatiga mos kelishidir.

Metod mazmunini harakatlanish gismini sifatida ham aniqlanadi. Shu bousdan bu mezonning hisobga olinishi shubhasiz. Bir metod yordamida mavzu mazmunini to'laroq ochib berilsa, boshqasi uni ijobiy o'zlashtirishga imkon tug'diradi. Interfaol metodlarning tanlashning yana bir mezonlari ularning imkoniyati cheklangan bolalar o'quv imkoniyatlariga to'liq mos kelishi, ya'ni samarali o'quv faoliyati uchun ichki va tashqi shart-sharoitlarining birligini ta'minlashdir.

Interfaol o'qitish metodlaridan foydalanishda pedagogning xususiy imkoniyatlariga mos kelishi lozim. Bu pedagogning o'qitish metodlari nazariyasi va amaliyoti bilan o'qitish jarayonining qonuniyatlari bilan bilish nazariyalari ta'lim mazmunini nazariyasi va boshqa mavjud qonunlar bilan qurollanganlik darajasini hisobga oladi. Interfaol metodlarni tanlash mezonlaridan keyingisi-ularning o'quv jarayonini tashkil etish shakllari bilan mos kelishidir.

Darvoqe, o'qitishning yalpi, guruhlil va individual shakllari turlicha metodlarni talab etadi. Misol uchun debat metodi ikki imkoniyati cheklangan bola o'rtasidagi bahs hisoblanasa, "aqliy hujumda" guruhdagi barcha imkoniyati cheklangan bolalarning ishtiroki zarur bo'ladi. Interfaol metodlarning pedagogik texnologik prinsiplariga mos kelishi umumlashtiruvchi mezon hisoblanadi.

Ma'lumki, pedagogik texnologiya ham ma'lum qonuniyatlar asosida loyihalangani va o'quv jarayonini tashkil etishga asos yaratadi, joriy qilingach esa yakuniy natijani, imkoniyati cheklangan bolaning u yoki mavzuni mustaqilligini ta'minlaydi. Ta'limning umumiy maqsadidan kelib chiqib o'qitishning ayri bosqichidagi tarbiyaviy va rivojlaniruvchi masalarni yechish zaruratini hisobga olgan holda ajratilgan variant tahlilnadi va baholanadi. Zamonaviy ta'limni tashkil etishga qo'yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o'quvchilarga yetkazib berish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek, o'quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko'nikma, malaka darajasini baholash o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta'lim jarayoniga nisbatan yangicha yondoshuvni talab etadi. Pedagogik texnologiya o'z mohiyatiga ko'ra subyektiv xususiyatiga ega, ya'ni, har bir pedagog ta'lim va tarbiya jarayonini o'z imkoniyati, kasbiy mahoratidan kelib chiqib holda ijodiy tashkil etishi lozim.

Didaktikaga oid adabiyotlarda ta'lim metodlarini to'g'ri tanlash va ularni qo'llash samaradorligining turli omillar bilan bog'liqliklari quyidagicha qayd qilinadi:

birinchidan, o'quv mashg'ulotlarining didaktik maqsadlari va vazifalariga bog'liq;

ikkinchidan, bayon qilinadigan materialning harakteriga bog'liq;

uchinchidan, ta'lim oluvchilarning bilimi va rivojlanish darajasiga bog'liq;

to'rtinchidan, o'quv jarayonida o'rganilayotgan fan asoslarining muayyan (hozirgi) davrdagi metodlariga bog'liq;

beshinchidan, oliy o'quv yurti yoki kafedraning sharoitlariga bog'liq;

oltinchidan, o'quv jarayonining moddiy-texnik ta'minoti bilan bog'liq;

yettinchidan, o'qituvchining pedagogik mahorati, uning tayyorgarligi va o'quv jarayonini tashkil etish darajasi hamda o'qituvchining hozirgi zamon metodlari bo'yicha bilimlariga bog'liq;

Shunday qilib, inklyuziv ta'lim muassasalaridagi ta'lim jarayoni o'qitishning zamonaviy shakl va metodlariga muvofiq tashkil etiladigan ko'pqirrali yaxlit tizim doirasida amalga oshiriladi. Bunda har bir shakl o'z oldiga qo'ygan vazifalarni bajaradi, lekin shakl va metodlar to'plami yagona didaktik majmuani hosil qiladi. Bu didaktik majmuaning amalga oshirishi esa, o'quv jarayonining psixologik-pedagogik qonuniyatlari bilan belgilanadi.

Zamonaviy ta'limni tashkil etishga qo'yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o'quvchilarga yetkazib berish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek, o'quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko'nikma va malakalar darajasini baholash o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta'lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi.

Pedagogik texnologiya o'z mohiyatiga ko'ra subyektiv xususiyatga ega. Qanday shakl, metod va vositalar yordamida tashkil etilishidan qat'iy nazar texnologiyalar:

➤ pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishi;

➤ o'qituvchi o'rtasida o'zaro hamkorlikni qaror toptirishi;

➤ o'quvchilar tomonidan o'quv predmetlari bo'yicha puxta bilimlarning egallanishini ta'minlashi;

➤ o'quvchilarda mustaqil, erkin va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishi;

➤ o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqara olishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishi;

➤ pedagogik jarayonda demokratik va insonparvarlik g'oyalarning ustivorligiga erishishni kafolatlashi zarur.

Quyida inkluziv ta'lim jarayonida keng qo'llanilayotgan o'qitishning zamonaviy metodlari keltirildi.

"FIKRIY HUUUM" METODI

Mazkur metod o'quvchilarning mashg'ulotlar jarayonidagi faolliklarini ta'minlash, ularni erkin fikr yuritishga rag'batlantirish hamda bir xil fikrlash inertiyasidan ozod etish, muayyan mazvu yuzasidan rang-barang g'oyalarni to'plash, shuningdek, ijodiy vazifalarni hal etish jarayonining dastlabki bosqichida paydo bo'lgan fikrlarni yengishga o'rganish uchun xizmat qiladi.

"Fikriy hujum" metodining asosiy tamoyili va sharti mashg'ulotning har bir ishtirokchisi tomonidan o'rta tashlanayotgan fikrga nisbatan tanqidni mulqo ta'qiqlash, har qanday lug'ma va hazil-mutoyibalarni rag'batlantirishdan iboratdir. Bundan ko'zlangan maqsad o'quvchilarning mashg'ulot jarayonidagi erkin ishtirokini ta'minlashdir. Ta'lim jarayonida ushbu metoddan foydalanish o'qituvchining pedagogik mahorati va tafakkur ko'lamining kengligiga bog'liq bo'ladi.

"Fikriy hujum" metodidan foydalanish chog'ida o'quvchilarning soni 10-15 nafardan oshmasligi maqsadga muvofiqdir.

"YALPI FIKRIY HUUUM" METODI

Metod o'quvchilar tomonidan yangi g'oyalarning o'rta tashlanishi uchun sharoit yaratib berishga xizmat qiladi. Har bir 5 yoki 6 nafar o'quvchilarni o'z ichiga olgan guruhlariga 15 daqiqa ichida ijodiy hal etilishi lozim bo'lgan turli xil topshiriq yoki ijodiy vazifalar belgilangan vaqt ichida ijodiy hal etilgach, bu haqida guruh a'zolaridan biri axdorat beradi.

Guruh tomonidan berilgan axborot (topshiriq yoki ijodiy vazifaning yechimi) o'qituvchi va boshqa guruhlar a'zolari tomonidan muhokama qilinadi va unga baho beriladi. Mashg'ulot yakunida o'qituvchi berilgan topshiriq yoki ijodiy vazifalarning

yechimlari orasida eng yaxshi va o'ziga xos deb topilgan javoblarni e'lon qiladi. Mashg'ulot jarayonida guruhlar a'zolarining faolligi ularning ishtiroklari darajasiga ko'ra baholab boriladi.

"FIKRLARNING SHIDDATLI HUUUMI" METODI

Metodning mohiyati quyidagidan iborat:

Jamoa orasida muayyan topshiriqlarni bajarayotgan har bir o'quvchining shaxsiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga ko'muklashish;

o'quvchilarda ma'lum jamoa tomonidan bildirilgan fikrga qarshi g'oyani ilgari surish layoqatini yuzaga keltirishdan iborat.

"Fikrlarning shiddatli hujumi" metodidan foydalanishga asoslangan mashg'ulot quyidagi bosqichlarda tashkil etiladi:

1-bosqich: Rubiy jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan o'quvchilarni o'zida birkitirilgan hamda son jihatdan teng bo'lgan kichik guruhlarni shakllantirish;

2-bosqich: Guruhlarga hal etish uchun topshirilgan vazifa yoki topshiriqlar mohiyatidan kelib chiqadigan maqsadlarni aniqlash;

3-bosqich: Guruhlar tomonidan muayyan g'oyalarning ishlab chiqilishi (topshiriqlar hal etilishi);

4-bosqich: Topshiriqlarning yechimlarini muhokama etish, ularni to'g'ri hal etilganligiga ko'ra turkumlarga ajratish;

5-bosqich: Topshiriqlarning yechimlarini qayta turkumlash-trish, ya'ni ularning to'g'riligi, yechimini topish uchun sarflangan vaqt, yechimlarning aniq va ravshan bayoni etilishi kabi mezonlar asosida baholash;

6-bosqich: Dastlabki bosqichlarda topshiriqlarning yechimlari yuzasidan bildirilgan muayyan tanqidiy mulohazalarni muhokama etish hamda ular borasida yagona xulosaga kelish.

Metodni qo'llash jarayonida quyidagi holatlar yuzaga keladi:

- o'quvchilar tomonidan muayyan nazariy bilimlarning puxta o'zlashtirilishiga erishish;
- vaqtni iqtisod qilish;
- har bir o'quvchini faollikka undash;
- ularda erkin fikrlash layoqatini shakllantirish.

"6x6x6" METODI

"6x6x6" metodi yordamida bir vaqtning o'zida 36 nafar o'quvchini muayyan faoliyatga jalb etish orqali ma'lum topshiriq yoki masalani hal etish, shuningdek, guruhlarining har bir a'zosi imkoniyatlarini aniqlash, ularning qarashlarini bilib olish mumkin. Bu metod asosida tashkil etilayotgan mashg'ulotda har birida 6 nafardan ishtirokchi bo'lgan 6 ta guruh o'qituvchi tomonidan o'rta tashlangan muammo muhokama qiladi. Belgilangan vaqt nihoyasiga yetgach o'qituvchi 6 ta guruhni qayta tuzadi. Qaytadan shakllangan guruhlarining har birida avvalgi 6 ta guruhdan bittadan vakil bo'ladi. Yangidan shakllangan guruh a'zolari o'z jamoadoshlariga guruhi tomonidan muammo yechimi sifatida taqdim etilgan xulosani bayon etib beradilar va mazkur yechimlarni birgalikda muhokama qiladilar.

"6x6x6" metodining afzalilik jihatlari quyidagilardir:

— guruhlarining har bir a'zoning faol bo'lishiga undaydi;

— ular tomonidan shaxsiy qarashlarning ifoda etilishini ta'minlaydi;

— guruhning boshqa a'zolarining fikrlarini tinglay olish ko'nikmalarini hosil qiladi;

— ilgari surilayotgan bir necha fikrni umumlashtira olish, shuningdek, o'z fikrini himoya qilishga o'rnatadi.

Eng muhimi, mashg'ulot ishtirokchilarining har bir qisqa vaqt (20 daqiqa) mobaynida ham munozara qatnashchisi, ham tinglovchi, ham ma'ruzachi sifatida faoliyat olib boradi.

Ushbu metodni 5, 6, 7 va 8 nafar o'quvchidan iborat bo'lgan bir necha guruhlarda qo'llash mumkin. Biroq yirik guruhlar o'rtasida "6x6x6" metodi qo'llanilganda vaqtni ko'paytirishga to'g'ri keladi.

Chunki bunday mashg'ulotlarda munozara uchun ham, axborot berish uchun birmuncha ko'p vaqt talab etiladi. So'z yuritilayotgan metod qo'llanilayotganda mashg'ulotlarda qurular tomonidan bir yoki bir necha mavzuni qilish imkoniyati mavjud.

"6x6x6" metodidan ta'lim jarayonida foydalanish o'quvchidan faollik, pedagogik mahorat, shuningdek, guruhlarni maqsadga muvofiq shakllantira olish layoqatiga ega bo'lishni talab

etadi. Guruhlarning to'g'ri shakllantirmasligi topshiriq yoki vazirlarning to'g'ri hal etilmasligiga sabab bo'lishi mumkin. Bu metod yordamida mashg'ulotlar quyidagi tartibda tashkil etiladi:

1. O'qituvchi mashg'ulot boshlanishidan oldin 6 ta stol atrofiga 6 tadan stol qo'yib chiqadi.

2. O'quvchilar o'qituvchi tomonidan 6 ta guruhga bo'linadi. O'quvchilarni guruhga bo'lishda har o'rindiqni nomlab, nomlangan varaqchalarni olganlar o'z o'rinlariga joylashadilar.

3. O'quvchilar joylashib olganlaridan so'ng o'qituvchi mashg'ulot mavzusini e'lon qiladi va guruhlariga muayyan topshiriqlarni beradi. Ma'lum vaqt belgilanib, munozara jarayoni tashkil etiladi.

4. O'qituvchi guruhlarining faoliyatini kuzatib boradi, kerakli o'rinlarda guruh a'zolariga maslahatlar beradi, yo'l-yo'riqlar ko'rsatadi hamda guruhlar tomonidan berilgan topshiriqlarning to'g'ri hal etilganligiga ishonch hosil qilganidan so'ng guruhlardan munozaralarni yakunlashlarini so'raydi.

5. Munozara uchun belgilangan vaqt nihoyasiga yetgach, o'qituvchi guruhlarini qaytadan shakllantiradi. Qaytadan shakllangan guruhlarining har birida avvalgi 6 ta guruhdan bittadan vakil bo'ladi. Yangidan shakllangan guruh a'zolari o'z jamoadoshlariga guruhi tomonidan muammo yechimi sifatida taqdim etilgan xulosani bayon etib beradilar va mazkur yechimlarni birgalikda muhokama qiladilar.

"AQLIY HUYUM" METODI

Mazkur metod muayyan mavzu yuzasidan berilgan muammolarni hal etishda keng qo'llaniladigan metod sanalib, u mashg'ulot ishtirokchilarini muammo xususida keng va har tomonlama fikr yuritish hamda o'z tasavvurlari va g'oyalardan ijobiy foydalanish borasida ma'lum ko'nikma hamda malakalarni hosil qilishga rag'batlantiradi. Bu metod yordamida tashkil etilgan mashg'ulotlar jarayonida ixtiyoriy muammolar yuzasidan bir necha original yechimlarni tanlash imkoniyati tug'iladi. "Aqliy hujum" metodi tanlab olingan mavzular doirasida ma'lum qadriyatlarini

aniqlash va ularga muqobil bo'lgan g'oyalarni tanlash uchun sharoit yaratadi.

Metoddan samarali foydalanish maqsadida quyidagi qoidalariga amal qilish lozim:

➤ o'quvchilarning o'zlarini erkin his etish uchun sharoit yaratib berish;

➤ g'oyalarni yozib borish uchun yozuv taxtasi yoki varaqlarni tayyorlab qo'yish;

➤ muammo (yoki mavzu)ni aniqlash;

➤ mashg'ulot jarayonida amal qilinishi lozim bo'lgan shartlarni belgilash;

➤ bildirilayotgan g'oyalarning ularning mualliflari tomonidan asoslanishiga erishish va ularni yozib olish;

➤ qog'oz varaqlari g'oya (yoki fikr)lar bilan to'lgandan so'ng ularni yozuv taxtasiga osib qo'yish;

➤ bildirilgan fikrlarni yangi g'oyalar bilan boyitish asosida ularni quvvatlash;

➤ boshqalar tomonidan bildirilgan g'oya (yoki fikr)lar ustidan kulish, kinoyali sharhlarining bildirilishiga yo'l qo'ymaslik;

➤ yangi g'oyalar bildirilish davom etayotgan ekan, muammoning yagona yechimini e'lon qilishga shoshilmaslik.

Shuningdek:

➤ o'quvchilar tomonidan bildirilayotgan har qanday g'oya baholannmaydi;

➤ o'quvchilarning mustaqil fikr yuritishlari, shaxsiy fikrlarini ilgari surishlari uchun qulay muhit yaratiladi;

➤ g'oyalarning turlicha va ko'p miqdorda bo'lishiga ahamiyat qaratiladi.

➤ boshqalar tomonidan bildirilayotgan fikrlarni yodda saqlash, ularga tayangan holda yangi fikrlarni bildirish, bildirilgan fikrlar asosida muayyan xulosalarga kelish kabi harakatlarning o'quvchilar tomonidan sodir etilishiga erishiladi.

Dars jarayonida "Aqliy hujum" metodidan foydalanishda quyidagi qoidalariga amal qilish talab etiladi:

1. O'quvchilarni muammo doirasida keng fikr yuritishga undash, ularning mantiqiy fikrlarni bildirishlariga erishish.

2. Har bir o'quvchi tomonidan bildirilayotgan fikrlar rag'batlantirilib boriladi. Bildirilgan fikrlar orasidan eng maqbullari tanlab olinadi. Fikrlarning rag'batlantirilishi navbatdagi yangi fikrlarning tug'lishiga olib keladi.

3. Har bir o'quvchi o'zining shaxsiy fikrlariga asoslanishi va ularni o'zgartirishi mumkin. Avval bildirilgan fikrlarni umumlashtirish, turkumlashtirish yoki ularni o'zgartirish ilmiy asoslangan fikrlarning shakllanishiga zamin hozirlaydi.

Mashg'ulot jarayonida o'quvchilar faoliyatini standart talablar asosida nazorat qilish, ular tomonidan bildirilayotgan fikrlarni baholashga yo'l qo'yilmaydi. Ularning fikrlari baholanib borilsa, o'quvchilar diqqatlarini shaxsiy fikrlarini himoya qilishga qaratadilar, oqibatda yangi fikrlar ilgari surilmaydi. Metodni qo'llashdan ko'zlangan asosiy maqsad o'quvchilarni muammo bo'yicha keng fikr yuritishga undash ekanligini yodda tutgan holda ularning faoliyatini baholab borishdan voz kechish maqsadga muvofiqdir.

"KLAUSTER" METODI

Klaster (g'uncha, bog'lam) metodi pedagogik, didaktik strategiyaning muayyan shakli bo'lib, u o'quvchilarga ixtiyoriy muammolar xususida erkin, ochiq o'ylash va shaxsiy fikrlarni bernalol bayon etish uchun sharoit yaratishga yordam beradi. Mazkur metod turli xil g'oyalar o'rtasidagi aloqalar to'g'risida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi. "Klaster" metodi aniq obyektga yo'naltirilmagan fikrlash shakli sanaladi. Undan foydalanish inson miya faoliyatining ishlash tannoyili bilan bog'liq ravishda amalga oshadi. Ushbu metod muayyan mavzuning o'quvchilar tomonidan chuqur hamda puxta o'zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Stil g'oyasiga muvofiq ishlab chiqilgan "Klaster" metodi puxta o'ylangan strategiya bo'lib, undan o'quvchilar bilan yakka tartibda yoki guruh asosidan tashkil etiladigan mashg'ulot jarayonida

foydalanish mumkin. Metod guruh asosida tashkil etilayotgan mashg'ulotlar va o'quvchilar tomonidan bildirilayotgan g'oyalarning majmui tarzida namoyon bo'ladi. Bu esa ilgari surilgan g'oyalarni umumlashtirish va ular o'tasidagi aloqalarni topish imkoniyatini yaratadi.

"Klaster" metodidan foydalanishda quyidagi shartlarga rioya qilish talab etiladi:

1. Nimaniki o'ylagan bo'lsangiz, shuni qog'ozga yozing. Fikringizning sifati to'g'risida o'ylab o'tirmay, ularni shunchaki yozib boring.
2. Belgilangan vaqt nihoyasiga yetmaguncha, yozishdan to'xtanang. Agar ma'lum muddat biror bir g'oyani o'ylay olmasangiz, u holda qog'ozga biror narsaning rasmini chiza boshlang. Bu harakatni yangi g'oya tug'ulguncha davom ettiring.
3. Yozuvingizning ortografyasi yoki boshqa jihatlarga e'tibor bermang.
4. Muayyan tushuncha doirasida imkon qadar ko'proq yangi g'oyalarni ilgari surish hamda mazkur g'oyalar o'tasidagi o'zaro aloqadorlikni, bog'liqlikni ko'rsatishga harakat qiling. G'oyalar yig'indisining sifati va ular o'tasidagi aloqalarni ko'rsatishni cheklamang.

"TALIBA VOSITASIDA O'QITISH SIKLI" METODI

Mazkur metod quyidagi 4 omil asosida quriladi:

1. Reflektiv kuzatish;
  2. Abstrakt xulosalash;
  3. Faol tajriba olib borishga tayyorlanish;
  4. Aniq tajriba o'tkazish.
- Yuqorida qayd etilgan omillarning har biri muayyan g'oyaga asoslanadi. Chunonchi:
1. O'quvchilar uchun mashqlar mazmunini tanqidiy o'rganish va ular ustida fikr yuritish imkoniyatini beruvchi sharoit yarat (reflektiv kuzatish);
  2. O'quvchilarga zarur nazariy bilimlarni ber;

3. Muammo yuzasidan bildirilgan fikrlarni umumlashtirish va xulosalash uchun sharoit yarat (abstrakt xulosalash);

4. O'quvchilarga mukammal shakllangan, ayni vaqtda yana bir bor tekshirib chiqilishi lozim bo'lgan mashqlarni ishlab chiqish imkonini ber (faol tajriba olib borishga tayyorlanish);

5. Yakuniy xulosani shaxsiy tajribadan o'tkaz va faoliyatda undan foydalan (aniq tajriba o'tkazish).

"QORA QUTI" METODI

Talim jarayonida mazkur metodni qo'llashdan maqsad o'quvchilar tomonidan mavzuni puxta o'zlashtirishga erishish bilan birga ularni faollikka undash, ularda hamkorlikda ishlash, ma'lum vaziyatlarni boshqarish hamda mantiqiy tafakkur yuritish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Methoddan foydalanishda quyidagi harakatlar tashkil etiladi:

- ✓ o'quvchilar juftlikka birlashtiriladi;
- ✓ juftliklarga mavzu mohiyatini yorituvchi asosiy tushunchalar (tayanch so'zlar, sanalar, belgilar, raqamlar va ...) ni kartochkalarga qayd etish vazifasi yuklanadi;
- ✓ o'qituvchi o'quvchilar bilan hamkorlikda guruhlar tomonidan topshiriqning bajarilishini tekshiradilar;
- ✓ topshiriqni to'g'ri bajargan guruhning bir a'zosi o'qituvchi rolini bajaradi va topshiriqning yechimini yozuv taxtasiga yozadi;
- ✓ sinf o'quvchilari yozuv taxtasida qayd etilgan fikrni shartlaydilar (tayanch so'zlar, sanalar, belgilar, raqamlar va ... qanday ma'noni anglatishini aytadilar);
- ✓ to'g'ri javob bergan o'quvchi o'qituvchi rolini bajarib, juftliklarga mavzu mohiyatini yorituvchi sxema, jadval yoki tasvir yaratishni topshiradi va o'qituvchi yordamida topshiriqning bajarilishini tekshiradi.

"BESHINCHISI (OLTINCHISI, YETTINCHISI, ...)

ORTIQCHA METODI

O'quvchilarning mantiqiy tafakkur yuritish ko'nikmalariga ega bo'lishlarida ushbu metod alohida ahamiyatga ega. Uni qo'llash quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

➤ o'rganilayotgan mavzu mohiyatini ochib berishga xizmat qiluvchi tushunchalar tizimini shakllantirish;

➤ hosil bo'lgan tizimdan mavzuga taalluqli bo'lgan 4 ta (5 ta, 6 ta, ...) va taalluqli bo'lmagan bitta tushunchaning o'rin olishiga erishish;

➤ o'quvchilarga mavzuga taalluqli bo'lmagan tushunchani aniqlash va uni tizimdan chiqarish vazifasini topshirish;

➤ o'quvchilarni o'z harakatlari mohiyatini sharhlashga undash (mavzuni mustahkamlash maqsadida o'quvchilardan tizimda saqlanib qolgan tushunchalarga ham izoh berib o'tishlari hamda ular o'rtasidagi mantiqiy bog'likni asoslashlari talab etish lozim).

Mavzu mohiyatini yorituvchi tushunchalar o'rtasidagi mantiqiy bog'likni ko'rsata va asoslash olish o'quvchilarda mustaqil fikrlash, shaxsiy yondashuvlarini asoslay, shuningdek, tengdoshlarining fikrlari bilan shaxsiy mulohazalarini o'zaro taqqoslash ko'nikmalarini ham shakllantiradi.

"QIZIL VA YASHIL RANGLI KARTOCHKALAR BILAN

ISHLASH" METODI

Inklyuziv sinfda o'quvchilar bilan ommaviy va guruh shaklida ishlashda ushbu metoddan foydalanish ham jibiy natijalarni kafolatlaydi. Metodni qo'llashda quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

➤ o'qituvchi tomonidan o'rganilayotgan mavzuning mohiyatini mantiqiy ketma-ketlikda yoritishga xizmat qiluvchi tushunchalarni ifoda etgan maxsus kartochkalar majmui tayyorlanadi (har bir kartochkaning orqa tomoniga mavzu mohiyatini yorituvchi "yadro" tushunchaning bittadan harfi joylashtiriladi va maxsus qoplama bilan berkitiladi);

➤ har guruhga maxsus kartochkalarning alohida majmuisi topshiriladi va kartochkalarni ulardagi tushunchalarga asosan mantiqiy ketma-ketlikda joylashtirish vazifasi yuklanadi;

➤ guruhlarning tomonidan topshiriq bajarilib bo'lingach, kartochkalarning orqa tomoni o'g'irliladi va maxsus qoplama ochilib, topshiriqning qay darajada to'g'ri bajarilganligi aniqlanadi.

Agar topshiriq guruhlarning tomonidan to'g'ri bajarilgan bo'lsa, yakuniy jarayonda kartochkalar orqa tomonga o'g'irilganda mavzuning mohiyotini yorituvchi "yadro" tushuncha hosil bo'ladi.

Metoddan foydalanishning afzalligi shundaki, bu jarayonda o'quvchilarda mavzuni muayyan qismlarga bo'lib o'rganish va qismlar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik hamda aloqadorlikni analiz va sintez asosida aniqlash ko'nikmalari hosil qilinadi.

"ZIG-ZAG" STRATEGIYASI (metodi)

Metodi o'quvchilar bilan guruh asosida ishlash, mavzuni tezkor va puxta o'zlashtirishga xizmat qiladi. Metodning afzalligi quyidagi jihatar bilan belgilanadi:

O'quvchilarda jamoa (yoki guruh) bo'lib ishlash ko'nikmasi shakllanadi; mavzuni o'zlashtirishga sarflanadigan vaqt tejiladi.

"Zig-zag" strategiyasini qo'llash jarayonida quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

➤ sinf o'quvchilari bir necha (5-7 ta) guruhga bo'linadi;

➤ yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matn ham tegishi ravishda 5-7 ta qismga ajratiladi;

➤ har bir guruhga mavzuning muayyan qismi (1-matni, 2-matni, ...) beriladi va uni o'rganish vazifasi topshiriladi;

➤ belgilangan vaqt mobaynida guruhlarning matn ustida ishlavdilar;

➤ vaqtni tejash maqsadida guruh a'zolari orasidan liderlar tanlanadi va ular o'rganilgan matnga oid asosiy ma'lumotlarni guruhdoshlariga so'zlab beradilar;

➤ liderlarning fikri guruh a'zolari tomonidan to'ldirilishi mumkin;

➤ barcha guruhlarning o'zlariga berilgan matni puxta o'zlashtirganlaridan so'ng matnlar guruhlaro almashiriladi;

➤ bu bosqichda ham yuqoridagi faoliyat takrorlanadi;

➤ shu taxlida mavzu mohiyatini yorituvchi yaxlit matn o'quvchilar tomonidan o'zlashtiriladi.

“VENN DIAGRAMMASI” strategiyasi (metodi)

Ushbu strategiya o'quvchilarda mavzuga nisbatan tahliliy yondashuv, ayrim qismlar negizida mavzuning umumiy mohiyatini o'zlashtirish (sentezlash) ko'nikmalarini hosil qilishga yo'naltiriladi. Strategiya kichik guruhlarini shakllantirish asosida sxema bo'yicha amalga oshiriladi. Yozuv taxtasi o'zaro teng 4 bo'lakka ajratiladi va har bir bo'lakka sxema chiziladi.

Strategiya o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan o'zaro yaqin nazariy bilimlar, ma'lumotlar yoki dalillarni qiyosiy tahlil etishga yordam beradi. Ushbu strategiyadan muayyan bo'lim yoki boblar bo'yicha yakuniy darslarni tashkil etishda foydalanish yanada samaralidir.

Strategiyani qo'llash bosqichlari quyidagilardan iborat:

- sinf o'quvchilari 4 guruhga bo'linadi;
- yozuv taxtasiga topshiriqni bajarish mohiyatini aks ettiruvchi sxema chiziladi;
- har bir guruhga o'zlashtirilayotgan mavzu yuzasidan alohida topshiriqlar beriladi;
- topshiriqlar bajarilgach, guruh a'zolari orasidan liderlar tanlanadi;
- liderlar guruh a'zolari tomonidan bildirilgan fikrlarni umumlashitirib, yozuv taxtasida aks diagrammani to'ldiradilar.

“ZAKOVATLI ZUKKO” metodi

Mavjud bilimlarni puxta o'zlashtirishda o'quvchilarning fikrlash, tafakkur yuritish layoqatlariga egaliklari muhim ahamiyatga ega. “Zakovatli zukko” metodi o'quvchilarda tezkor fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, shuningdek, ularning tafakkur tezliklarini aniqlashga yordam beradi. Metod o'z xohishlariga ko'ra shaxsiy imkoniyatlarini sinab ko'rish istagida bo'lgan o'quvchilar uchun qulay imkoniyat yaratadi. Ular o'qituvchi tomonidan berilgan savollarga qisqa muddatlarda to'g'ri va aniq javob qaytara olishlari zarur. Savollarning murakkablik darajasiga ko'ra har bir savolga qaytarilgan to'g'ri javob uchun ballar belgilanadi. Yakuniy

ballarning o'tacha arifmetik qiymatini topish asosida tezligi aniqlanadi.

Ballarning belgilanishi o'quvchilarning shaxsiy imkoniyatlari to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lishlarini ta'minlaydi.

Metod o'quvchilar bilan yakka tartibda, guruhli va ommaviy ishlashda birdek qo'llanilishi mumkin.

“QARANA-QARSHI MUNOSABAT” metodi

Metodi o'z mohiyatiga ko'ra o'zlashtirilgan bilimlarni tahlil va sentez qilish asosida asosiy hamda ikkinchi darajali ma'lumotlar sifatida guruhlariga ajratish imkonini beradi. Metodni qo'llashda quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

- mavzuning umumiy mazmuni yodga olinib, uning ahamiyatini yorituvchi tayanch tushunchalar aniqlanadi;
- ular muayyan ketma-ketlikda qayd etiladi;
- tushunchalar shaxsiy yondashuv asosida muhim va u qadar muhim bo'lmagan tushunchalar tarzida guruhlanadi;
- jadval yaratilib, uning 1-ustuniga muhim bo'lmagan tushunchalar yoziladi;
- kichik guruhlar asosida shaxsiy yondashuv muhokama qilinadi;
- jamoaning umumiy fikriga ko'ra yakuniy xulosani ifoda etuvchi jadval yaratiladi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Interfaol metod nima?
2. Ta'lim metodlarini to'g'ri tanlash va ularni qo'llash samaradorligi qanday omillarga bog'liq?
3. Inklyuziv va korreksion ta'limga qo'llanuvchi interfaol usullarga misollar keltiring.
4. Interfaol metoddan inklyuziv ta'limga foydalanish mazmuni va tartibi qanday?

3.3. INKLYUZIV VA KORREKSION TA'LIMDA AKTDAN FOYDALANISH

Inklyuziv ta'limda AKTlardan foydalanishning afzalliklari

U yoki bu funksional cheklanishlari bo'lgan bolalarning ta'limiy ehtiyojlari juda ham xilma-xil. Ular bir tomondan, o'zlarining sog'lom tengdoshlari bilan bir xil bilimlar olish ehtiyojiga egalar. Boshqa tomondan esa, ularda boshqa (ko'pincha alohida ta'lim ehtiyojlari deb belgilanadigan), funksional chekinishlar bilan bog'liq bo'lgan ehtiyojlar ham bor bo'lib, ular o'quv jarayonida odatdagi ta'lim metodlaridan foydalanish imkoniyatini bermadi. Shu munosabat bilan bolalarning har turti toifalarining individual ehtiyojlarini qondirish imkonini beradigan AKTlardan foydalanish katta ahamiyatga ega.

O'quv jarayonida AKTlardan foydalanishning afzalliklari yangi texnologiyalarning kommunikatsiya va o'zaro faoliyat jarayonini yo'lga qo'yishga, ta'lim resurslaridan eng qulay shaklda foydalanish imkonini berishga, hamda motivatsini oshirishga yordam berishi bilan bog'liq. AKTlarni inklyuziv ta'limda qo'llash sohalari juda ham xilma-xil bilishiga qaramay, ulardan foydalanishning quyidagi asosiy yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- kompensator (o'rinni bosish) masalalarini hal etish uchun AKTlar;

- didaktik masalalarni hal etish uchun AKTlar;

- kommunikativ masalalarni hal etish uchun AKTlar.

Bunday yondashuvni hisobga olgan holda AKTlarning o'quv jarayonidagi rolni shu asosiy kategoriyalarga muvofiq bayon qilindi.

AKTlardan foydalanishning umumiy afzalliklari:

- bolalarga ko'proq avtonomlik beriladi;
- kommunikatsiyada qiyinchiliklari bo'lgan bolalarga ichki, yashirin imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish imkoni yaratiladi;
- bolalarga o'z yutuqlarini ilgari an'anaviy pedagogik

usullardan foydalanilganda amalga oshirib bo'lmaydigan usullar bilan namoyish qilish imkoniyatini beradi;

- bolalarning individual ehtiyojlarini hisobga olish imkoniyatini beradi.

AKTlardan foydalanishning alohida ehtiyojli bolalar uchun afzalliklari:

- kompyuterlar bolalarning avtonomligini va ta'lim olish imkoniyatlarini oshirishga yordam beradi;
- alohida ta'limiy ehtiyojlari bo'lgan bolalar topshiriqlarini o'zining o'quv faoliyatini maromida bajara oladilar;
- ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar o'zlarining koradigan tengdoshlari bilan bir qatorda intermetdan foydalanish imkoniyatini oladilar;

- ixtisoslashtirilgan qurilmalar va dasturlar kommunikatsiyada qiyinchiliklari bo'lgan bolalar orasidagi, ularning tengdoshlari va o'qituvchilari bilan o'zaro munosabatlari yengillashtiradi;

- kommunikatsiyaning texnika vositalaridan foydalanish bolalarning maktabda ham, jamoatda ham yoqimli imidjni hosil qiladi;

- bolalarning AKTlarga ishonchi ularning uy vazifalarini tayyorlash va boshqa ehtiyojlari uchun intermetdan foydalanishlariga yordam beradi.

AKTlardan foydalanishning o'qituvchilar va pedagog xodimlar uchun afzalliklari:

- AKTlardan foydalanish inklyuziv ta'limda ishlayotgan pedagoglarning hamkasblari bilan munosabatda bo'lishlariga imkoniyat yaratib, ularning ajralib qolishlarini kainaytirishga yordam beradi;

- real vaqt rejimida kommunikatsiyani amalga oshirish imkoniyati o'z kasbiy faoliyatini anglashning, ya'ni refleksiyaning rivojlanishiga yordam beradi;

- AKTlardan foydalanish pedagoglarning kasbiy ko'nikmalarini takomillashtiradi;
- texnologiyalarni tengdoshlari bilan munosabatlar jarayoniga qo'shish ta'lim samaradorligini oshirishga yordam beradi;

axborot resurslarining elektron shakli ta'limdan foydalanish imkoniyatini jiddiy ravishda oshiradi.

Inklyuziv ta'limda AKTlarni qo'llash juda katta imkoniyatlarga ega, lekin bu yo'lda ko'p qiyinchiliklar mavjud, yangi texnologiyalar ta'lim tizimining an'anaviy tartibini o'zgartirib, alohida ehtiyojli bolalar ta'limidagi ilgari passiv yondashuvlarga nisbatan munosib alternativlarni ilgari suradi. Mavjud shubhasiz afzalliklariga qarab, agar ularni bolalarning individual ehtiyojlarini va ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyat tamoyillarini hisobga olmagan holda qo'llanilsa, bunday texnologiyalar ta'limga to'sqinlik qilishi mumkin.

AKTlardan kompensator masalalarni hal etish uchun foydalanish

Yangi texnologiyalarni texnikaviy qo'llab-quvvatlash sifatida qo'llash alohida ehtiyojli bolalarga o'quv jarayonida faol ishtirok etish imkonini beradi. Masalan, harakat nuqsonlari bo'lgan holda AKT yozish imkonini beradi, ko'rish nuqsonlari bo'lgan holda esa, o'qish jarayonini amalga oshirish imkonini beradi. Shu nuqtayi nazaridan, texnologiyalar bolalarning o'z atrof-muhitlarini boshqarish, o'quv va ijtimoiy masalalar yechimini qo'llab-quvvatlash qobiliyatlarini rivojlantiradi hamda axborot resurslaridan foydalanish imkonini beradi. Boshqachasiga aytganda, texnologiyalar organizmning tabiiy funksiyalaridagi yetishmovchiliklarining o'mini bosish (kompensatsiyalash) imkoniyatini beradi va shu bilan esa, bolalar tomonidan bilimlarni olish va o'zlashtirish jarayonlarini optimallashtiradi.

AKTlardan didaktik masalalarni hal etish uchun foydalanish

AKTlardan didaktik vosita sifatida foydalanish o'quv-metodik jarayonga yondashuvlarni o'zgartirishga yordam beradi va yangi ta'lim strategiyalari va bilimlarni nazorat qilish strategiyalarining vujudga kelishini rag'batlantiradi.

Bolalar shaxsining har tomonlama rivojlanishi uchun sharoitlar yaratish maqsadida o'quv dasturi faqat bolalarning ta'limiy

ehtiyojlarinigina qondirib qolmasdan, ularning individual qobiliyatlaridagi va o'quv faoliyatlari maromidagi farqlardan qat'i nazar, intellektual va ijodiy imkoniyatlarini maksimal darajada ro'yobga chiqarishga yordam berishi lozim. Axborot texnologiyalaridan foydalanish bolalar orasidagi farqlarni minimum darajaga keltirish imkonini beradi va bolalarning o'zaro va o'qituvchi bilan hamkorligini yaxshilashga yo'naltirilgan zamonaviy pedagogik usullarni qo'llashga yo'l ochadi.

AKTlardan kommunikativ masalalarni hal etish uchun foydalanish

Texnologiyalar alohida ehtiyojli odamlarning mulqotlari jarayonida vositachilar bo'lishi mumkin. Kommunikatsiya jarayonida qiyinchilikka uchraydigan foydalanuvchilarning har bir toifasi uchun maxsus yordamchi qurilmalar va dasturiy ta'minot tanlanishi va moslashtirishi lozim. Avvalo, gap kompyuterning kommunikatsiyani yengillashtiradigan, ayrim hollarda esa, atrofdagi olam bilan munosabating yagona imkoniyati bo'lib qoladigan noyob resurs sifatiga egaligi haqida bormoqda. Masalan, zamonaviy kommunikatsiya texnologiyalari mulqotda qiyinaladigan odamlarga o'z qobiliyatlarini eng mos keladigan holda amalga oshirish, mulqotdagi qiyinchiliklar harakat nuqsonlari tufayli murakkablashadigan odamlar uchun esa, bunday texnologiyalar ko'p hollarda tashqi olam bilan aloqada o'z fikrlash va ehtiyojlarini ifoda etish imkonini beruvchi yagona usul hisoblanadi.

Bundan tashqari ayrim bolalar toifalarining harakalanish imkoniyatlari cheklanganligi hamda o'qituvchi-o'rgatuvchi kadrlar (bunday hollar inklyuziv ta'limda kam) munosabati bilan masofaviy kommunikatsiya metodlaridan foydalanish korreksion ta'lim jarayoni uchun dolzarb bo'lib qolishi mumkin.

Ta'lim sohasidagi kommunikatsiyalar va texnologiyalar masalalari bo'yicha Britaniya agentligi tomonidan o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra inklyuziv ta'lim tizimida AKTlardan foydalanish bolalarning o'qishi, kommunikatsiyasi va o'zaro faoliyati samaradorligini oshirish imkoniyatini beradi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Inklyuziv ta'limda AKTlardan foydalanishning afzalliklarini ayting.
2. AKTlardan kompensator masalalarni hal etish uchun foydalanish deganda nima tushundingiz?
3. AKTlardan didaktik masalalarni hal etish uchun qanday foydalanish mumkin?
4. AKTlardan kommunikativ masalalarni hal etish uchun foydalanish mazmunini yoriting.
5. Interfaol metoddan inklyuziv ta'limda foydalanish mazmuni va tartibi qanday?

IV. BOB INKLYUZIV TA'LIMNING KORREKSION-KOMPENSATSION YO'NALGANLIK AMALIYOTI

4.1. O'QUV MUHITIDA IMKONIVATI CHEKLANGAN BOLALARNI TINCHLANTIRUVCHI VA FAOLLASHTIRUVCHI YONDOSHUVLAR

Logoritmika va uning ahamiyati

H a r a k a t tirik materiyaning asosiy biologik sifati hisoblanib, u jonli tabiatning evolyusiyasi bilan birgalikda mukammallashadi. Harakat eng oliy mukammallikka "organizm-muhit" tizimidagi tizimosti o'z-o'zini boshqarish hisoblanuvchi organizm, insonning filogenetik rivojlanishida erishadi. Harakat-bu tizimda muvozanatlashtiruvchi asosiy mexanizmlardan biri. Inson organizmi nafqat muhit bilan muvozanatga kirishadi, balki faol moslashadi, ko'nikadi va bu moslashuv jarayonida bir tomondan, tuzilma viy va funksional tarzda takomillashadi, boshqa tomondan esa- muhiti faol o'zgartiradi va moslashtiradi. Ushbu jarayonda harakat insonda o'ziga xos, sifat jihatidan inson faoliyatining ongli, ijtimoiy-biologik xarakteriga sabab bo'ladigan yangi xarakterga ega bo'ladi. Harakattan profilaktika, davolash va reabilitatsiyaning ulkan omili sifatida ham foydalaniladi.

H a r a k a t l a n u v c h a n m a l a k a harakatning tarkibiy qismlari va harakatlanuvchan vazifani hal qilish usullariga diqqatni ko'tarinki jamlash bilan farqlanuvchi faoliyatning texnikasini egallash darajasi sifatida belgilanadi.

H a r a k a t l a n u v c h a n k o' n i k m a – harakat texnikasini shunday egallash darajasiki, unda harakatlarni boshqarish avtomatik tarzda sodir bo'ladi va harakat yuqori ishonchlilik bilan farqlanadi. Ishlab chiqilgan harakatlanuvchan malakaning mavjudligi harakatlanuvchan aktning butunlay anglashni yo'q qilmaydi. Anglash qo'yilgan harakatlanuvchan vazifani bajarish uchun, harakat ustidan nazorat va hatto ba'zi hollarda harakatlanuvchan vazifalarni bajarishda kutilmaganda o'zgaruvchan sharoitga bog'liq ravishda malakani qisman avtomatlashtirmaslik

uchun zarurdir. Harakatlanuvchan malakaning shakllanishi o'zida birinchi va ustunlik qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ikkinchi signal tizimining o'zaro ta'sirida dinamik stereotipning vujudga kelish jarayonini aks ettiradi.

Psixomotor rivojlanish motor rivojlanish bilan mustahkam bog'liqlikda boradi. Bu aloqa shunchalik kuchliki, psixik rivojlanishning buzilishi esa shunday ko'p miqdori va turli-tuman harakatlanuvchan buzilishlar bilan o'zaro aloqalarni yuzaga keltiradiki, "psixomotor rivojlanish" ta'rif faqat me'yordagiga emas, balki patologiyaga nisbatan ham qo'llaniladi.

Rivojlanishning boshlang'ich bosqichlarida badanning harakati va turlicha hissiyotlar (ko'rish, etishish, taktil, ta'm, muvozanat, kinestetik va boshqalar) ning anglanishi inson uchun atrofdaagi dunyoni tanish vositasi hisoblanadi- bu intellektual bilishga qaraganda birmuncha elementar daraja. Psixomotor rivojlanish buzilishida turlicha modallikni his qilishning to'liq bo'lmagan va noto'g'ri his qilish tahlili amalga oshiriladi. Bitta analizator olib tashlash bilan bog'liq ravishda qolganlarining sezgirligi pasayadi. Masalan, past aqli zaiflik bilan g'iyaluvchi bolalar bilan ishlovchi shaxslar ko'p e'tiborni bolalarning ushlab olishiga, maqsadli yo'naltirilgan va ixtiyoriy harakatlarga, maqsadli yo'naltirilgan artikulyasion harakatlar va h.k. larga o'rgatishga qaratadi. Kar va past eshituvchi bolalar bilan shug'ullanuvchi pedagoglar ularni yuzdan o'qishda ko'zdan foydalanishni yoki unli va undosh tovushlarning to'g'ri artikulyasiyasini o'rgatadilar. Ko'rlar va zaif ko'ruvchilar bilan ishlaydigan pedagoglar patsientlar harakatlanuvchi turli yuzaliktarda va binoda mavjud bo'lgan predmetlar, mebellar va h.k. larning joylashishiga harakatlanishga, qomarni ko'ruvchi odamdan farq qilmaydigan holda tutishga, shuningdek, yuqori taktil qobiliyatni talab qiluvchi Brayl bo'yicha o'qishni, makon orientatsiyasi, harakati nozik tuyg'ularni egallashga moslashish malakasi va qobiliyatini ishlab chiqadilar.

Psixomotor rivojlanishi nisbatan me'yorda bo'lgan bola bir necha bosqichni o'taydi. Psixomotor rivojlanish predmetlar bilan maxsus bo'lmagan manipulyasiyadan boshlanadi va maqsadli

yo'naltirilgan, rejalashtirilgan anglash hamda harakat yordamida haqiqiylikning bunyodga kelishi deb tushuniluvchi aqlli, anglangan faoliyatgacha davom etadi. Anglangan faoliyat shaxsiy tajribada bilib olgan predmetlar va ko'rinishlarning muayyan miqdoriga, motorikani takomillashitirmaydigan va atrofdaagi borliq ko'rinishlariaro sabab-oqibati aloqalarni bilishga tayanadi. Shaxsning psixomotor rivojlanishi jarayonida ongli faoliyatga bola rivojlanishi va faoliyatini takomillashitiruvchi ikkinchi signal tizimi qo'shildi.

Har bir harakat ma'lum bir ritmda sodir etiladi. Ritm (ohang) tushunchasi keng gamrovga ega va she'rga, proza, yurak nafas olish, tabiat, i shva h.k. larga nisbatan qo'llaniladi. Ritm universal kosmik kategoriya sifatida ham yuzaga chiqadi. «Makon va vaqt mangu ritm qonuniga bo'ysunuvchi materiya bilan to'ldirilgan», - deb yozgandi E.Jak-Dalkroz¹⁶. Ritmning barcha ko'rinishlariga mos tushadigan ta'rifni topish mushkul. "Ritm" tushunchasi ko'pincha ko'rinishlarning vaqtda almashinishi xususiyatari bilan bog'liq, biroq makon san'ati - balet, rassomlik, haykaltaroshlik, arxitektura va nisbatan "makon ritmi" haqida ham gapirish mumkin. Ritmning asosiy belgisini birmuncha kamroq yoki ko'proq takrorlashning qat'iy davriyligida ko'rish qabul qilingan. Biroq vaqtinchalik san'atlar, ya'ni "ritm" tushunchasi birmuncha yuqori rol o'ynaydigan joyda bu belgi yo'q bo'lishi mumkin, masalan, spektakl, proza ritmi, ba'zida musiga ritmi takrorlanishning davriyligi bilan xarakterlanmaydi. Ritm ko'p narsani o'z ichiga oladigan tushuncha sifatida faqat bitta, noaniq belgisi bilan farqlanadi: bu predmetlar, ko'rinishlar, jarayonlarning vaqtinchalik yoki makoniy tartibi. Psixolog B.M.Teplov ritm ba'zi bir muayyan jarayonni vaqtda tashkil etish deb hisoblaydi. Ritm bir-birining ketidan keluvchi u yoki bu guruh vaqt gatorining ba'zi bo'linishlarini zaruriy shart sifatida ko'zda tutadi. Ritm haqida faqatgina bir tekisda ketma-ket keluvchi qo'zg'atuvchilarning ma'lum bir guruhlariga bo'linganidagina gapirishimiz mumkin, shu bilan birga, guruhlar bir xil (2-3 a'zodan va h.k.) yoki bir xil

¹⁶ Жак-Данкрос Э. Ритм, хаят учуи ва сан'ат учуи ушунг тарбиявий аҳамияти. 6 маъруза. - СПб., 1913. - 5-6.

bo'lmisligi ham mumkin. Biroq har qanday guruh va vaqt gatorining bo'linish ham ritmi hosil qilmaydi. Ritmik guruhning, albatta, umuman ritmning majburiy sharti urg'uning mavjudligi, ya'ni birmuncha kuchli va qandaydir ajralib turadigan qo'zg'atuvchiga munosabat hisoblanadi. Urg'usiz ritm yo'q. Shunday qilib, ritm urg'u atrofida birlashuvchi guruhlarda qo'zg'atuvchining vaqtinchali ketma-ketligidagi qonuniy bo'limasidir. Pedagogik aspektida ritmika (grekcha rhythmos so'zi ritmga taalluqli, ravon, bir me'yordagi kabi ma'nolarni beradi) – bu harakatning musiqaga bilan bog'liqlikda qurilgan jismoniy mashqlar tizimi. Ritmika, ayniqsa, bola yoshida jismoniy va badiiy tarbiyaning tarkibiy qismi hisoblanadi. U bolalarning uyg'unlashgan jismoniy rivojlanishiga, musiqiy eshitish, musiqiy xotira, harakat aniqligining rivojlanishiga yordamlashadi, bolalarni musiqaga, raqs, qo'shiq bilan tanishtiradi, harakarda musiqiy asarning xarakteri va jadalligini aks ettirishga o'rgatadi. Ritmika mashg'ulotlarida sakrash, o'yinli mashqlar, yugurish, badiiy gimnastika elementlari, raqsi va imitatsiyali harakatlardan foydalaniladi. Maxsus, o'ziga xos tamoyillar - logopedik ritmning nutqiy patologiyaga ega shaxslarning jismoniy imkoniyatlari bilan aloqasi, nutqiy nuqsonini e'tiborga olish, shaxsni rivojlantirish, harakat faoliyatini rivojlantirish jarayonida u bilan bir vaqtda aqliy, axloqiy, estetik va sensor tarbiyani amalga oshirish; logopedik ritmikaning sog'lomlashtirishga yo'nalganligi; logopedik ritmikaning musiqali faoliyatning boshqa turlari; musiqani eshitish, ashula ayitish, musiqali ritmik harakatlar, bayramlar, raqsga tushish, musiqaga asboblarni chalish va boshqalar bilan bog'liqligi. Logopedik ritmikaning nutqiy patologiyaga ega bo'lgan shaxslarga tibbiy-psixologo-pedagogik ta'sir kompleksi vositalari bilan bog'liqligi. Logoritmik ta'sir tizimining asosiy bo'g'inlari tavsifi. Nutqiy bo'lmagan jarayonlarni rivojlantirish; eshitish diqqati va eshitish xotirasi; ko'rish tasavvuri va malakalarini, umumiy harakatlar koordinatsiyasi va ixtiyoriy nozik harakatlarni rivojlantirish, yuz mimikasini rivojlantirish, harakarda sur'at va ritm xislarini, ixtiyoriy diqqatni tarbiyalash, taqlid qilish, faollik, mustaqillik kabi shaxs

xususiyatlarini tarbiyalash, xulq buzilishlarini korektsiyalash. Musiqaga bolalarni estetik tarbiyalash, aqliy qobiliyatlarini foydallatish va jismoniy jihatdan rivojlantirish vositasi, musiqaga va harakat Nutq nuqsonlariga ega bo'lgan shaxslarni musiqali ritmik tarbiyalashning vazifalari: sog'lomlashtirish, ta'limiy, estetik, tarbiyaviy, korektsion. Logopedik ritmika vositalari: ashula, turli yo'naltirishdagi qadam tashlashlar (marshirovka), tonusini bo'shlatiruvchi mashqlar, musiqasiz nutqiy mashqlar, musiqali ritm hissini tarbiyalovchi mashqlar, musiqali mustaqil faoliyat, o'yin faoliyati. Logopedik ritmika metodlari: harakat xislarini va xissiy idrokning yorqinligini ta'minlovchi ko'rgazmali metodlar; ongli o'zlashtirishga qaratilgan topshiriqlarni anglashga va harakati mashqlarni ongli bajarishga, turli holatlarda ulardan mustaqil ravishda foydalanishga yordam beradigan og'zaki metodlar; amaliy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan, o'z muskul-motor sezgilarida harakat idrokining to'g'riligini ta'minlovchi amaliy metodlar; turli o'yin va musobaqa metodlari; ko'rgazmali, og'zaki va amaliy metodlarda qo'llaniladigan muammoli o'qitish va tarbiyalash metodlari.

Inklyuziv ta'limda art texnologiyalarining o'rni

Ma'lumki, tarbiya jarayonida ayniqsa, rivojlanishida nuqsoni mavjud o'quvchilarni tarbiyalash g'oyat murakkabdirl. "O'zbekiston Respublikasining nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risida" gi Qonuniga muvofiq jismoniy va aqliy nuqsonlari mavjud bo'lgan va shu nuqsonlar tufayli turmush faoliyati cheklanganligi sababi ijtimoiy himoya va yordamga muhtoj bo'lgan shaxs nogiron yoki imkoniyati cheklangan deb hisoblanadi. Imkoniyati cheklangan har qanday inson esa atrofidagilarning alohida yordamiga muhtojdir. Shunday ekan, ularning hayotida o'z o'rinlarini topib ketishlariga ko'maklashish har birimizning burchimizdir.

Bugungi kunda davlatimiz rahbari tomonidan alohida yordamga muhtoj bolalarga juda katta imkoniyatlar yaratib berilmogda. Bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda maxsus fanlarning o'rni beqiyosdir. Ta'lim muassasalarida art-terapiya badiiy ijod orqali korektsiyalash va rivojlantirish usuli hisoblanadi.

Uning pedagoglar uchun jozibadorligini, asosan og'zaki aloqa vositalaridan foydalanadigan asosiy tuzatish va rivojlanish yo'nalishlaridan farqli o'laroq, Art terapiya vizual va plastik ifoda "tilidan" foydalanishi bilan izohlash mumkin. Bu, ayniqsa, bolalar bilan ishlashda juda muhimdir va ularni izlanish, rivojlantirish va uyg'unlashtirish uchun ajralmas vosita bo'lib, bola hissiy holatini so'z bilan ifoda eta olmaydi. Aksariyat hollarda bolalar o'z muammolari va tajribalarini og'zaki bayon qilishda qiyinaladilar. Og'zaki bo'lmagan ifodalar esa ular uchun ko'proq qulaydir. Bu, ayniqsa, nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun juda muhim, chunki ularning xatti-harakatlari o'z-o'zidan paydo bo'ladi va ular o'zlarining xatti-harakatlarini aks ettirish qobiliyatiga ega emaslar. Ularning tajribalari to'g'ridan-to'g'ri badiiy obraz orqali "chiqadi". Bunday "mahsulot" ni idrok etish va tahlil qilish oson. Bolaning o'yin faoliyatiga tabiiy moyilligi, bolalar tasavvurining boyligi muhimdir. Shuni inobatga olgan holda, Art-terapiya elementlari bilan tuzatish ishlarini tashkil etishda sinfda o'yin va ijod muhiti yaratiladi.

Art-terapiya elementlari bilan mashg'ulotlar imkoniyati cheklangan bolalar bilan tuzatish ishlarida juda samarali. Shuningdek, imkoniyati cheklangan bolalarning aksariyati "Art" texnologiyalarining boy resurslaridan foydalangan holda tuzatishni mumkinligi bilan ajralib turadi.

Art texnologiyalari, uydagi ta'limda xam bolalar bilan ishlashga qiziqish uyg'otadi. Birgalikda o'z-o'zini namoyon qilish orqali oilaviy munosabatlarda uyg'unlashadi. Shuningdek, oilaviy muammolaning uzozqlashtirish va boshqa tomondan qarash imkoniyati beradi.

Badiiy uslublar orqali o'zini namoyon qilish jarayoni bevosita bolaning ruhiy salomatligini mustahkamlash bilan bog'liq bo'lib, uni muhim psixoproflaktika omili deb hisoblash mumkin. Art-texnologiyalaridan foydalanish pedagogga bolaga uning muammolarini yengishga, hissiy muvozanatini tiklashga yoki mavjud xatti-harakatdagi buzilishlarni bartaraf etishga va intellektual rivojlanishga yordam berishga yordam beradi. Bolalar

art-terapiyasi - bu bolalar bilan terapevtik munosabatlarni o'rnatish yoki bolalarning rivojlanishini ta'minlash uchun psixologik yordam, har qanday san'at vositalaridan foydalanishni o'z ichiga olgan art-terapiyaning zamonaviy yo'nalishi.

Bolalarda kattalar singari keng ko'lantli himoya mexanizmlari mavjud emas, demak ular o'z muammolari haqida ancha oldin gapirishga tayyor bo'lishadi. Terapevtning vazifasi bu daqiqani o'tkazib yubormaslik va har bir so'zga juda diqqati bo'lib, bola haqida gapiradigan narsaga juda diqqatli bo'lishdir. Aloqa ko'pincha aynan shu sababdan yuzaga kelmaydi - chunki terapevt kutib turadi va barcha ma'lumotlar uning oldida bo'lganida qidiradi.

"Art Therapy" atamasi ikkita so'zning qo'shilmasidan hosil bo'lgan. "Art" inglizcha so'zdan olingan bo'lib-"san'at", "Terapiya" so'zi esa yunoncha "therapeia" so'zidan olingan bo'lib - davolash degan ma'noni anglatadi. Art terapiya - san'at bilan davolash demakdir. Art terapiya- bu san'at va ijodkorlikka asoslangan psixoterapiyaning eng yosh va jadal rivojlanayotgan yo'nalishlaridan biridir. Bu diagnostika, tuzatish va shaxsning psixologik muammolarini davolashni o'z ichiga oladi. Art terapiya - bu ijodkorlik va turli xil badiiy texnikalarni o'z ichiga olgan psixoterapiyaning eng samarali usullardan biridir. Art-terapiya yordamida tuzatish eng yumshoq va samarali hisoblanadi. Bu sizga ijtimoiy moslashuv muammolaridan tortib, bolalarning salohiyatini rivojlantirish bilan yakunlangan turli xil muammolarni hal qilishga imkon beradi. Art-terapiyaning asosiy maqsadi bolada o'zini-o'zi bilish jarayonini o'zlashtirish va uning o'zini namoyon qilish qobiliyatini rivojlantirishdir.

"Art terapiya" tushunchasi hozirgi vaqtda bir necha ma'noga ega:

- davolash va tuzatishda ishlatiladigan san'at to'plami;
- art-terapiya texnikasi to'plami;
- psixoterapevtik va psixoreksiya amaliyotining yo'nalishi;
- usul.

Dastlab art-terapiya rasm terapiyasi, ya'ni tasviriy san'at bilan davolash deb nomlangan. Bugungi kunda art-terapiya mavjud ko'p turlari va kichik turlari paydo bo'lgan.

"Art terapiya" (art-terapiya) atamasi birinchi bo'lib 1938 yilda Adrian Xill tomonidan sanatoriyalarda sil kasalligi bilan og'riqan bemorlarning badiiy mashg'ulotlarini tasvirlashda ishlatilgan. Keyin bu atama terapevtik san'atning barcha turlariga qo'llanila boshlandi. Kasbiy faoliyatning maxsus turi sifatida artoterapiya Ikkinchi Jahon Urushidan keyin Buyuk Britaniyada psixoterapiya bilan bog'liq holda rivojlana boshladi. Ijodkorlikda gasddan o'zini oskor qilish bilan terapiya Z.Freydning psixanalizidan, K.G.Yungning analitik psixologiyasidan Moreno psixo-dramasidan va amerikalik o'qituvchi M.Naumburgning grafik ifodasi bilan terapevtik yordanning dinamik nazariyasidan kelib chiqdi.

A.Kopitinning so'zlariga ko'ra, art terapiya turli fanlarni - psixologiya, tibbiyot, pedagogika, madaniyatshunoslik va boshqalarni birlashtirgan fanlararo bilim sohasidir. Uning asosi badiiy amaliyotdir, chunki art-terapiya mashg'ulotlari paytida mijozlar vizual faoliyat bilan shug'ullanishadi.

Art-texnologiyalarning maqsadi- bo'lajak defektologlar, alohida yordamga muhtoj bolalarni art texnologiya yordamida ularning hissiy-irodaviy sohasini, bilish jarayonlarini, umumiy va mayda motorikasini rivojlantirishdan iborat.

Art-texnologiyaning vazifalari:

-Mavjud art-texnologiya usullarini moslashtirish va ulardan alohida yordamga muhtoj bolalar va ularning ota-onalari bilan psixo-korreksion ishlari tizimida foydalanish.

-Turli yoshdagi va shaxsiy rivojlanishning turli xil buzilishlari bo'lgan alohida yordamga muhtoj bolalar bilan psixo-korreksion ishlarda artterapiyadan foydalanishning xususiyatlarini ochib berish va samaradorligini aniqlash.

-Alohida yordamga muhtoj bolalardagi turli xil kasalliklarni tuzatishni ta'minlaydigan art-texnologiyalari va korreksion dasturlarini ishlab chiqish.

-Alohida yordamga muhtoj bolalardagi o'zini-o'zi nazorat qilishga o'rgatish, iqtidorini namoyon qilishga yordam berish va o'z-o'ziga bo'lgan bahoni ko'tarishga o'rgatishdan iboratdir.

-Art-texnologiya nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarning, nutq nuqsonlarini bartaraf etish hamda bolalarning bilish jarayonlarini rivojlantirish. Ularning ruhiyatini bargarorlashirish va yashirin qobiliyatini yuzaga chiqarishdan iboratdir. Zamonaviy art-texnologiya quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

-Izotexnologiya - tasviriy san'at yordamida terapevtik ta'sir, rasm, modellashirish, badiiy hunarmandchilik va hokazolar;

-imotexnologiya - obraz, teatrashirish, drammatizatsiya orqali ta'sir o'tkazish;

-musiqiy terapiya - musiqani idrok etish orqali ta'sir o'tkazish; -ertaktexnologiya - ertak, masal, afsona orqali nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarning nutqiga ta'sir o'tkazish;

- kinestik texnologiya - raqs va harakat orqali ta'sir;

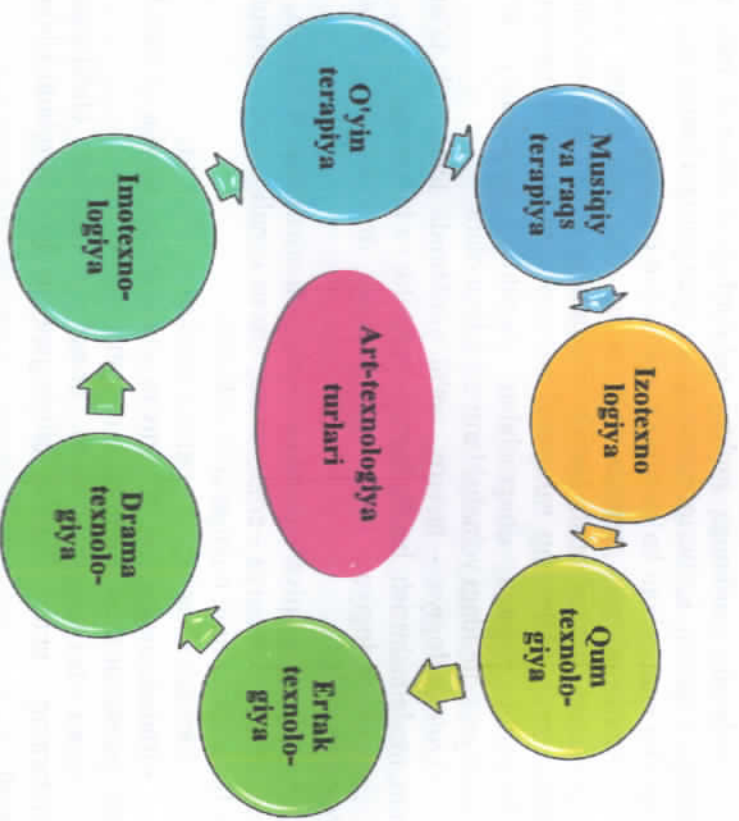
-dramatexnologiya- imkoniyati cheklangan bolalar o'rtasida teatr pyesasini sahnalashirishga o'rgatish

-qum texnologiya- qum orqali imkoniyati cheklangan bolalarning nutqi hamda bilish jarayonlarini rivojlantirishdan iborat.

-fototexnologiya- rasimga tushirish orqali imkoniyati cheklangan bolalarning psixologik holatini bargarorlashirish, bolalarning diqqatini, nutqini rivojlantirish.

- tuzatuvchi ritm (harakatlar bilan ta'sir), xoreotexnologiya;

- o'yin texnologiyasi va boshqalar.(1-sxema)

Yuqoridagi art-texnologiyalar, imkoniyati cheklangan bolalarni, ta'lim va ijtimoiy hayotga tayyorlashda korreksion ahamiyatga ega. Har bir turi bolani san'atga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Imkoniyati cheklangan bolalarni kasb tanlash haqidagi tushunchalarini kengaytiradi. Bolalarni eng asosiy bilish jarayonlarini, ya'ni xotirasini, diqqatini, tasavvurini, tafakkurini Art-texnologiya kursidan o'tib, bola o'zini-o'zi bilish, o'zini ifoda etish, nutqining ravonligi, ijodiy qobiliyatlarining rivojlanganligi, umumiy va barmoqlar harakatchanligining yaxshilanishi va buning natijasida uning ruhiy holati uyg'unlashishiga erishiladi. Art-texnologiya mashg'ulotlari individual va guruhli shaklda olib boriladi. (2-sxema)

Individual art-texnologiya

Bunda defektolog-logoped alohida yordamga muhtoj bolalar, nutqida nuqsoni bor bolalar bilan yakka tartibda mashg'ulot olib boradi. Bunda aniq bitta mavzuda rasm chizishni topshiriq sifatida beradi. Defektolog-logoped nutqida nuqsoni bo'lgan yoki alohida yordamga muhtoj bolalar bilan uzog'i 45 minut yoki 1 soat davomida ishlashi zarur. Bunda vaqtni tanlashda, albatta, bolaning yoshi, individual xususiyatlari inobatga olinadi. Individual ishlash jarayonida defektolog-logoped bolani har tomonlama rivojlantirish yo'llari ustida ish olib boradi. Bunda bolaning nutq nuqsonlarini bartaraf qilish, barmoqlar harakatchanligini oshirish, bog'langan nutqini art-texnologiyalar orqali rivojlantirish. Shuningdek, bolaning yosh davrlaridan kelib chiqqan holda, uning bilish jarayonlarini shakllantirish ishlari mashg'ulotlar davomida, turli didaktik o'yinlar orqali bartaraf etiladi. Bunda art-texnologiyalarni shunday tanlash lozimki, bola bunda zerikib qolmasligi lozim.

Guruhli art-texnologiya

Guruhli art-texnologiya holatida butun psixoterapevtik guruh ya'ni mashg'ulotda ishtirok etuvchi bolalar yollanadi. Bolalar soni 8-10 nafardan oshmasligi lozim. Texnologiya jarayoni ikki shaklda tashkil etilishi mumkin:

- > tarkibi doimiy bo'lgan yopiq guruh;
- > yangi odamlar ishtirok etishi mumkin bo'lgan ochiq guruh.

Bitta mashg'ulotning davomiyligiga kelsak, an'anaviy ravishda u 1,5 dan 3 soatgacha o'zgarib turadi. Bunda ham bolaning yoshi, individual xususiyatlari inobatga olinadi. Guruh mashg'ulotlari har bir ishtirokchining o'ziga xos muhida cho'mishiga hissa qo'shadi, u erda hamma bir-biriga ehtiyokkorlik va ehtirom bilan munosabatda bo'ladi, o'z his-tuyg'ularini xotirjam va erkin ifoda etishi va ularni muhokama qilishi mumkin. Mashg'ulot ishtirokchilari badiiy asarlarni individual, juft-juft yoki guruhlari bo'lib yaratishi mumkin. Odatda, topshiriqlarni bajarishdan oldin ham, keyin ham ishtirokchilar kelajakdagi ishlarni birgalikda muhokama qilishadi. U malakali mutaxassis tomonidan nazorat qilinadi. Shu bilan birga, uning nazorati va ishdagi ishtiroki minimalashtiriladi. Ko'pincha, u shunchaki mashg'ulotlarni tashkil qiladi, ularni o'tkazish joyi va vaqtini belgilaydi, ishtirokchilarni qoidalar bilan tanishtiradi.

Art-texnologiya usullari:

➤ Faol. Bunday holda, barcha mashg'ulot yangi ijodiy kompozitsiyani loyihalashga qaratilgan. Bola sifat va go'zallikni baholamasdan o'z ijodini voqeilikda aks ettirishni o'rganadi;

➤ Passiv. Ushbu texnikaning asosiy maqsadi - oldindan tayyorlangan san'at turlaridan foydalanish, masalan, musiqiy kompozitsiyani tinglash, hayajonli videofilmlarni tomosha qilish;

➤ Aralash. Bola o'zining shaxsiy ijodiy mahsulotlarini loyihalash uchun mavjud bo'lgan badiiy asarlardan foydalanadi.

Art-texnologiyadan foydalanish ijtimoiy moslashuvning eng samarali usuli hisoblanadi. Uning maktabgacha talim sohasiga kiritilishi bolalarga jamiyat hayotida to'liq ishtirok etish, tafakkur ijodi va shaxsning yaxlitligini rivojlantirishga imkon beradi.

Bolalar bilan ishlashda art-texnologiya

Zamonaviy art terapiya texnikasining asosiy vazifasi salbiy tajribalardan ijodiy hissiyotlarga o'tishdir. Maktabgacha tarbiya muassasalarida qo'llaniladigan progressiv usullar bolaning ichki imkoniyatlarini ochib berish va uning samaradorligini maksimal darajada oshirish imkonini beradi. Shuningdek, art-terapiya

bolaning xotirasi, diqqatini, nutqini, tasavvurini, tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi.

Bolalardagi nutq buzilishlarini bartaraf etish bo'yicha ishlarda umumiy, ingichka va artikulyatsion vosita mahoratini rivojlantirish zarurati tug'iladi; ritm tuyg'usini rivojlantirish; fonematik jarayonlar va talaffuz qobiliyatlari va ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish; tilning leksik va grammatik vositalarini takomillashtirish, shuningdek, kommunikativ tajribani boyitish.

Rivojlanishda nugsoni bo'lgan bolaning ichki dunyosi, murakkab va xilma-xildir. Bunday bolalarga qanday yordam berish, ko'rish, eshitish, atrof-muhitning xilma-xilligini his qilish, ularning "men" ini anglash, uni ochish va kattalar dunyosiga kirish, unda to'liq mavjud bo'lish va u bilan o'zaro aloqada bo'lish, o'zini rivojlantirish zarur va shartdir.. Ushbu muammolarning barchasini hal qila oladigan vosita - bu san'at, ya'ni art texnologiya usullari va psixokorreksiya tizimidir. Alohida ehtiyoji bolalar bilan ishlashda art terapiya usullaridan foydalanish vizual tasvirlar orqali bolalarning tashqi dunyo bilan o'zaro aloqalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Inklyuziv ta'limga logoritmikaning ahamiyati va afzalliklarini ayting.
2. Inklyuziv ta'limga art texnologiyalarining o'rni qanday?
3. Art-texnologiya turlari haqida ma'lumot bering.
4. Logoritmika va Art-texnologiyaning maqsadi va vazifalari?

4.2. IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALAR MUSTAQILLIKKA O'RGATISH – INKLYUZIV TA'LIM SAMARADORLIGINING MEZONI

Mamalakatimizda yosh avlodni mustaqillikka o'rgatish borasida keng gamrovli amaliy ishlar bajarishga kirishildi. Bu masala O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" gi Qonuni, Kadrlar tayyorlash milliy dasturida alohida o'rin egallaydi. Zero, har ikkala hujjatda o'sib kelayotgan yosh avlodning ijtimoiy-siyosiy hayotda ongli ravishda mustaqil ishtirok etishi, ijtimoiy jarayonga faol ta'sir etishi, o'z qadr-qimmatini xis qilishi, o'zida erkin fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishi dolzarb vazifalar sifatida belgilab berilgan. O'sib kelayotgan yosh avlodda shaxsiy sifatlar, xususlan, mustaqillikni shakllantirish nafakat ta'lim muassasalari va tarbiya maskanlari balki umumjamiyat vazifasiga aylanib, davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. O'z navbatida o'zlari ham deyarli ilmning turli sohalarini mustaqil holda o'rganganlar, jumladan, bobokalonimiz Alisher Navoiy o'zining "Majolisun nafois" asarida mustaqil mutolaa qilish yo'li bilan ilm cho'qillarini egallagan donishmandlardan ko'plarining nomlarini zikr etganlar. Mazkur asarda alloma Mir Murtozning mustaqil holda ilm soxibi bo'lib o'qishganligini ta'riflab: "Mir Murtoz yoshdan ilm bilan mashg'uldir... Kecha tong otguncha va kunduz oqshom bo'lguncha ilm mutolaa qilur erdi", - deydi. O'z navbatida, A.Navoiy ham ilm sirilarini mustaqil holda o'rgangan. U o'zining "Muhokamatul lug'atayin" asarida yoshlik chog'ida qariyb 50 mingdan ortiq baytlarni mustaqil holda yod olganligini alohida takidlaydi. Ilg'or pedagoglar, jumladan I.G.Pestalotsi, J.J.Russo, A.Disterverglar ham bolalarda mustaqillikni tarbiyalashga alohida e'tibor berganlar. Ular o'z qarashlarida bolada shaxs sifatlarini rivojlantirishga mehnat tarbiyasining samarali ta'sirini ta'kidlaganlar. I. G. Pestalotsining «Lingard va Gertruda», «Gertruda o'z bolalarini kaday o'qidi», «Kuzatish alifbesi», «Oqush ko'shig'i» asarlari shular jumlasidandir. U «Lingard va Gertruda» asarida inson nimalki ko'liga kiritisa, bu halol mehnati orqali roxat ko'rishini Glyufi

faoliyatida yoritib beradi. Pestalotsining g'oyaviy ta'limotiga ko'ra bolani har tomonlama erkin rivojlantirish bu maktabning maqsadi edi. Jan Jak Russoning «Emil yoki tarbiya to'g'risida» nomi romanida ozod yangi odamni tarbiyalash yo'llarini ko'rsatdi. Russo bola tug'ilgan kundan boshlab iste'dodining rivojlanishi uchun yaxshi sharoit yaratish to'g'risida g'arnxo'rtik kilish zarurligini aytadi. «Tarbiyachi bolaga o'zining fikr - muloxazalarini, tayyor naloqiy koidalarini majburan qabul qildirmasligi tabiatiga ko'ra, uning o'sishi va erkin rivojlanishiga imkoniyat yaratishi kerak. Tabiiy tarbiya bu – erkin tarbiyadir. Bola o'zining zararli noto'g'ri ishlari natijasini his kilishi lozim», - deb ta'kidlaydi. R.Mavlonova: "Bolalarni qiyinchiliklarni engishga, qo'yilgan maqsadga erishish yo'lida matonat va qariyat bilan kirishishga, boshlangan ishni chala tashlab ketmay, balki oxiriga etkazishga o'rgatish lozim. Bu o'rinda ijobiy emotsiyalar: Mehnatdan quvonish, lazzatlanish va qoniqish xissiyotlarining namoyon bo'lishi juda muximdir. Mehnatda turli psixologik xolat, aktivlik, diqqatning jamlanishi, qiziqish, mustaqil fikr yuritish, qoniqmaslik kabi tuyg'ular namoyon bo'ladi", - deb yosh avlodda mehnat tarbiyasi orqali mustaqillikni tarbiyalash g'oyasini ilgari suradi.

O.Musurmonova ma'naviy qadriyatlarini shakllantirishni bir necha turlarga bo'ladi. Shulardan biri sifatida ... insonparvarlik, mehnatsevarlik, mehr-oqibat, muruvvat, saxovat, adolat, tinchliksevarlik, tenglik, do'stlik, o'z-o'zini anglash, erkinlik kabi ijtimoiy-siyosiy mazmundagi qadriyatlardan iborat ekanligini keltiradi.

Ma'lumki, zamonaviy milliy pedagogika yo'nalishida ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilmogdaki, ulardan ko'zlangan maqsad-uzluksiz ta'lim tizimining har bir bosqichida barkamol, mustaqil fikrlaydigan shaxsni tarbiyalash uchun zaruriy pedagogik, psixologik shart-sharoitlarni yaratish, usul, vosita va imkoniyatlarni taxlil qilish orqali ularni zamonaviylashtirish, ta'lim texnologiyalaridan eng samarali va maqbulini tanlash va amaliyotga joriy qilishdir. Uzluksiz ta'lim tizimining asosiy bo'g'inlaridan biri- maktabgacha ta'lim. Maktabgacha ta'lim kanchalik o'z maqsad va

vazifalarini to'laqonli bajarisa, keyingi bosqich ta'lim jarayonidan kutilayotgan natija shunchalik erishilmi va samarali bo'ladi. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da: "Maktabgacha ta'lim bo'lsa shaxsini sog'lom, har tomonlamma kamol topib shakllanishini ta'minlaydi, unda o'qishga qiziqish xissini uyg'otadi, uni muntazam ta'lim olishga tayyorlaydi" - deb ta'kidlangan.

Mustaqillik o'zi nima?, insonning mustaqilligi qachon namoyon bo'ladi? yoki qanday sharoitda va muhida inson o'zini erkin va xur xis qiladi va bu xurlik unga nima beradi? kabi savollar inklyuziv ta'limga ham tegishlidir. Demak, inson uchun mustaqillik bu uning o'zligini anglashi va o'zini har tomonlamma namoyon qilishi deb e'tirof etish mumkin. "Inson" deb atalmish ijtimoiy tushuncha zamirida bola shaxsini ko'radigan bo'lsak, unda bolaning mustaqilligiga ta'sir etuvchi omillar, vositalar va shart-sharoitlar oila va maktabgacha ta'lim muassasidagi muhitning nechoq'lik boladagi mavjud qiziqish, mayl, imkoniyatlarga yo'naltirilganligiga bog'liqdir. Ya'ni, mustaqillikning namoyon bo'lishi uchun zaruriy sharoit bu ta'limiy-tarbiyaviy jarayonning bolaga yo'naltirilishi. Buesa bola tarbiyalanayotgan muhitning insonparvarlashtirilgani demakdir. Ta'lim va tarbiya jarayonining markazida bola shaxsi turar ekan, kutilayotgan natija ham bola ega bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar darajalari bilan tavsiflanadi. Insonparvarlashtirilgan o'quv-tarbiyaviy jarayon boladagi turfa imkoniyatlar, cheksiz qiziqishlarning namoyon bo'lishining zaruriy shartlaridandir. Insonparvarlikning inson erkinligi, uning qadrgimmati, tarbiyasiga bog'liqligi Sharq Uyg'omish davrida Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar ta'limotlarida o'z aksini topgan. Abu Nasr Farobiy insonparvarlik, aniq maqsad sari intilish baxt-saadatga eltuvchi ekanligini ta'kidlaydi: "Inson baxt-saadat nimadiligini tushungan bo'lsa-yu, unga erishishni maqsad qilib olmasa, g'oya va hoxishiga aylantirmagan bo'lsa, unga nisbatan ozgina bo'lsa-da, shavq-zavq sezmasa, istak va mulohazasini, kuch va quvvatini boshqa narsalarga sarflasa bu qilmishlari yomon va noo'rindir... Mustaqillikning ildizi insonparvarlik, ong va faoliyat

birligi, ruhiyat, nazariya va amaliyot bog'liqligi, tarbiya (uning barcha yo'nalishlari: aqliy, ahloqiy, jismoniy, huquqiy, iqtisodiy, jinsiy, g'ijienik, estetik, mehnat, ijtimoiy ...) ning mavjud bo'lish tarixi va amaliyotiga borib taqaladi.

Demak, bolalarda mustaqillik u yoki bu (masalan, aqliy, ahloqiy va boshqa) yo'nalishdagi ta'lim-tarbiya asosida shakllantiriladi, rivojlantiriladi degan yondashuv bir tomonlamma hisoblanadi. Ya'ni mustaqillik bolaning borliq, makondagi mavjudligining, zamoning har soniyasida u ishtirok etgan, bevosita va bilvosita guvohi bo'lgan mazmunning ta'sirida paydo bo'ladi, shakllanadi va rivojlanadi. Bu fikr bola shaxsida mustaqillik sifatini shakllantirishning nazariy asosi sifatida pedagogika va psixologiyaning va albatta, yo'nalishlar bo'yicha metodika fanlari bo'yicha olib borilgan, amaliyotga o'z samarali ta'sirini bergan, umumilliy maqsadga erishish yo'lida amalga oshirilgan barcha tadqiqotlarni olish mumkinligini ta'kidlaydi.

Bolalarni mustaqil ishlashga o'rgatish, ularda mustaqil harakat qilish ko'nikmasini hosil qilish orqali ijodiy qobiliyatini shakllantirish masalalari K.D. Ushinskiy ta'limotida alohida ta'kidlab o'tilgan.

Quyidagi namunaviy vaziyatlar bolani mustaqillikka undashi mumkin:

-egallagan, o'rganagan, anglagan har bir bilim, ko'nikma va malakalarini amaliyotda sinab ko'rishi;

-uchun qiziq tuyulgan narsa, vaziyat, hodisa ketidan izlanishi (savollar berish, harakat orqali taxlil qilish (ochish, maydalash, chizish, tegishli operatsiyalarni bajarish), kuzatish va x.);

-tashqi ta'sir yoki da'vat, chaqirig va boshqa atrofda giilar buyrug'i bilan biron bir topshirig'ni, harakatni amalga oshirishi;

-kutilmagan vaziyatlar, favqulodda hodisalarda behosdan ixtiyorsiz ravishda ishtirok etishi va x.

Demak, mustaqillik fikrlash va u asosida faoliyat yuritish jarayonida yashaydi deb aytish mumkin.

Ya'ni:

Mustaqillik
(motiv)

FIKRLASH

taxmin qilish, tasavvur qilish, anglash, rejalar tuzish, uqish, tushunish va tafakkur jarayonlari (umumlashtirish, analiz-sintez, xukm chiqarish, mantiqiy qaror qabul qilish va hk.)

FAOLIYAT

(izlanish, tadqiq qilish, tuzgan reja, qiziqishi bo'yicha va ehtiyojini qondirishga yo'naltirilgan harakatlarni amalga oshirish, kuzatish va hk... operatsiyalar)

Demak, mustaqillikning asosini motiv tashkil qiladi. Motiv-inson xulq-atvorining ichki bargarorligi, harakatga undovchi tushunchadir. Motivlar birinchidan, bilishga undaydi, qiziqishni paydo qiladi, xoxish va mayini uyg'otadi, ikkinchidan, maqsadga erishish uchun zarur yo'l va usullarni qidirishga, tanlash va amaliyotga tatbiq etishga yordam beradi. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda mustaqillikni shakllantirishda pedagogik jarayonning emosionaligi muximdir. Chunki bolalarga berilayotgan ma'lumotlar (masalan, ertak, xikoya, rasmlar, o'yinlar, tadbirlar va xk...) ularda xech qanday his-tuyg'u uyg'otmasa, qalbini "qitqlamasa", ular ushbu ma'lumotlarga xatto e'tiborini qaratib, diqqatini g'oyaga berilayotgan ma'lumotda ilgari surilayotgan jamlamaydi, sabr qilib, tinglash uchun o'zini -o'zi majburlay ham olmaydi. Shuning uchun maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'limiy-tarbiyaviy jarayonning bolalardagi qiziqishlarga mos tashkil etilishi, ularda mustaqillikni tarbiyalash, mustaqil faoliyatga undashning zaruriy pedagogik shartlaridandir. Chunki bola qiziqqan narsasiga intiladi. Qiziq tuyulgan narsa bolani faoliyatga, intilishga, harakatga undaydi. Bolalarda mustaqillikni shakllantirish jarayoni oilada va bog'chada zamonaviy usullar asosida mazmun va mohiyatan ta'limning har bir yo'nalishida boladagi imkoniyatlar va

qiziqishlarni inobatga olgan holda tashkil etilsa, jarayondan ko'zlangan maqsad shunchalik erishilmi va samarali bo'ladi. Binobarin, bola qiziqqan narsasi, yumushi va mashg'uloti bilan shug'ullanishni istaydi. Bolaning istagi uni mustaqil faoliyatga undaydi. Mustaqil faoliyat esa o'z navbatida bolaning dunyogarashini, ijodiy tafakkurini, o'ziga ishonch xissini rivojlantiradi. O'ziga ishongan bola atrofdagilarni ishonтира oladi va hayotda o'z o'zini va mavqegiga ega bo'ladi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Inklyuziv ta'limda bolalardamustaqillikni shakllantirish mazmunini yoriting.
2. Qanday vaziyatlar bolani mustaqillikka undashi mumkin?
3. Bolalarni mustaqil ishlashga o'rgatish, ularda mustaqil harakat qilish ko'nikmasini hosil qilish orgali ijodiy qobiliyatini shakllantirish masalalari.

V. BOB INKLYUZIV TA'LIMDA TARBIIYA MASALALARI

5.1. TA'LIM VA TARBIIYA UZVIYLIGI- IJTIMOIV MOSLASHUV OMILI

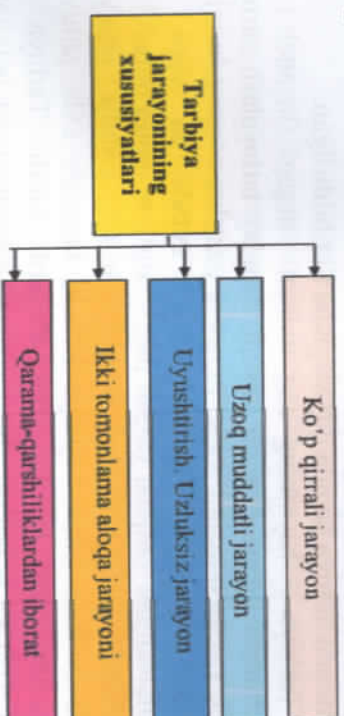
Inklyuziv maktab va sinflarda tarbiya prinsiplarining qo'llanilishi.

Inklyuziv maktablardagi tarbiya prinsiplari butun tarbiya jarayonini yaxshiroq tashkil etish maqsadida foydalaniladigan qonun-qoidalar majmuasidir. Bu qoidalarga tarbiyaning mazmuni, usullari, tashkil etish shakllari kiradi. Barcha maktablarda tarbiya prinsiplari umumiy ko'rinishga ega. Ammo, inklyuziv maktablarda rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalarning psixologik, jismoniy, hissiy nuqsonlariga ko'ra o'ziga xos prinsiplardan ham foydalaniladi.

Tarbiya jarayoni o'qituvchi va o'quvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi) lar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo'natirilgan hankorik jarayonidir. Tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchining ongi shakllana boradi, xis-tuyg'ulari rivojlanadi. Tarbiya jarayonida bolalarning hayoti va faoliyatini pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirish g'oyat muhimdir. Faoliyat jarayonida bola tashqaridan kelayotgan tarbiyaviy ta'sirlarga nisbatan ma'lum munosabada bo'ladi. Bu munosabat shaxsning ichki ehtiyoji va hohishlarini ifodalaydi. Tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchining ongigina emas, balki, his tuyg'ularini ham o'stira borish, unda jamiyatning shaxsga qo'yadigan ahloqiy talablariga muvofiq keladigan xulqiy malaka va odatlarni hosil qilish lozim. Bunga erishish uchun o'quvchining ongiga (ta'lim jarayoni asosida) hissiyotiga (darsda va turti sinfdan tashqari ishlarda) va irodasiga (faoliyatni uyushtirish, hulgini idora qilish jarayonida) sistemali va muntazam ta'sir etib boriladi. O'quvchini tarbiyalashda bularning birontasi (ongi, hissiyoti, irodasi) e'tibordan chetda qolisa maqsadga erishish qiyinlashadi. Shuning uchun tarbiya jarayoni ko'p qirrali va murakkab jarayon deb yuritiladi. Uning xususiyatlari 1- shaklda

220

quyidagicha aks ettiriladi.

Tarbiya jarayoni, odatda, o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini qayta tarbiyalash, bolaning atrof-muhidagi u yoki bu hodisalar bilan salbiy aloqasi natijasida vujudga keladigan munosabatlar va ularning xususiyatlarini bartaraf etish bilan olib boriladi. Insoniyat yaratgan ma'naviy boyliklar bisotida donishmandlarning pand nasihatlari va o'giltari va tarbiya haqidagi fikrlari alohida o'rin egallaydi. Donishmandlarning pand-nasihatlari umrboqiy ma'naviy boylik hisoblanadi. Chunki ular hayotdan, hayot tajribalaridan kelib chiqqan va ezgu orzu niyatni ifodalaydi. Shuni ta'kidlash lozimki, eng qadimgi tarbiya haqidagi fikrlar bizgacha bevosita yetib kelmagan. Bu fikrlar insonning shakllanishida moddiy va ma'naviy madaniyatining yillar davomida rivojlanishi natijasidan dalolat beradi. Shuning uchun ham har bir davrda yashab ijod etgan mutafakkir allomalimiz «tarbiya» so'zini turlicha izohlagan.

Tarbiya – arabcha so'zdan olingan bo'lib, parvarish qilmoq, ta'lim bermoq, o'rganish, odob o'rgatish, mehrbonlik ko'rsatish, himoya qilish singari ma'nolarni anglatadi. Shu o'rinda Zardushtlik dinining muqaddas kitobi bo'lmish "Avesto" katta ahamiyatga ega. "Avesto"da insonning barkamol bo'lib yetishishida uning *so'zi, fikri, ishi*, birligiga katta e'tibor berilgan. Bu axloqiy uchlik eng qadimgi davrlardan boshlab undan keyin yaratilgan barcha ma'rifiy asarlarga asos bo'lgan desak xato qilmagan bo'lamiz. Ayniqsa, "Avesto"da inson tarbiyasiga, insonlarning

221

jamiyatda tutgan o'rniga munosabati to'liq yoritilgan. Zardushti ta'limotida tarbiya haqida quyidagicha fikr bildirilgan.

Tarbiya – hayotning eng muhim tirgagi (tayanchi) bo'lib hisoblanishi lozim. Har bir yoshni shunday tarbiyalash zarurki, u avvalo yaxshi o'qishni va so'ngra esa yozishni o'rganishi bilan eng yuksak pag'onaga ko'tarilsin deb aytadi va yana yaxshi ovqatlanadigan xalqdan yaxshi nasl - sog'lom avlod qoladi” - deb ta'kidlaydi. Tarbiya ijtimoiy hodisa. Tarbiya kishilik jamiyatning paydo bo'lishi bilan vujudga keladi, taraqqiy etdi, jamiyatning o'zgarishi bilan tarbiya ham o'zgarib bordi. Tarbiya xalqni boshqarish va belgilash bir-birini talab etadigan va belgilaydigan tarkibiy qismlar - axloqiy ong axloqiy faoliyat va axloqiy munosabatlarning murakkab yig'indisidir. Tarbiya shaxsni maqsadga muvofiq takomillashirishning pedagogik jarayoni bo'lib, tarbiyalanuvchilarning shaxsiga muntazam va tizimli ta'sir etish imkoniyatini beradi. Tarbiya - o'sib kelayotgan yosh avlodga hosil qilingan bilimlar asosida aqliy kamolot – dunyogarashni, insoniy e'tiqodni, burch va mas'uliyatni, jamiyatimiz kishilariga xos bo'lgan axloqiy fazilatlarni yaratishdagi maqsadni ifodalaydi.

Tarbiya deb- tarbiyachi o'zi hohlagan sifatlarini tarbiyalanuvchilarning ongiga singdirishi uchun ularning ruhياتiga ma'lum maqsadga ko'ra tizimli ta'sir ko'rsatishiga aytiladi. Tarbiya bola tug'ilganidan umrining oxirigacha davom etadigan jarayondir.

Tarbiya – biror maqsadga qaratilgan jarayon, u doimo ma'naviy rejaga ega bo'ladi va buning uchun maxsus vakolatga ega bo'lgan kishilar tomonidan amalga oshiriladi. Hamma davrlarda ham tarbiyachilar yoshlarning axloqi va odobi, iy'moni va vijdoni, bilimi - malakasi, xatti-harakati, yo'nalishi, tarixiy tajribasi, davr talablari va ehtiyojlari, istiqloq vazifalari bilan uyg'unlashtirib shakllantirishga, rivojlantirishga harakat qilganlar. O'z oldiga inson kuchi, bilimi va irodasi bilan bajarilishi mumkin bo'lgan muayyan maqsadlarni qo'ygan davlatlar ham ta'lim-tarbiya ishlariга befarq qaramagan.

Maxsus pedagogikada tarkib topgan va milliy asoslangan tarbiya prinsiplari tizimi tarbiyaning hayot bilan bog'liqligini,

shaxsiy, jamoada va jamoa organi tarbiyalashni, tarbiyaviy ta'sirning izchilligini va davomiyligini, tarbiyalanuvchi shaxsiga nisbatan talabchanlik bilan hurmatning birligini, tarbiyaning rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalarning yosh va individual xususiyatlariga mosligini, ta'lim va tarbiyaning bog'liqligini, tarbiyada atroflicha yondashish prinsiplarini o'z ichiga oladi.

Rivojlanishda muammosi bo'lgan o'quvchi shaxsini g'oyaviy va ma'naviy shakllantirish manfaatlari pedagogning har bir xatti-harakatini tarbiyaning maqsadlari bilan qiyoslashni, uning amalga oshirilishiga rejali tarzda va qunt bilan erishishni talab qiladi. Har bir tarbiyaviy tadbirning qimmatini uning rivojlanishida muammosi bo'lgan o'quvchilar jamoasi hayotini qanchalik boyitganligi, ishonchni shakllantirishga qanchalik yordam berishi bilan o'lchanadi.

Afsuski, qator inklyuziv maktablarda tarbiyaviy tadbirlar xo'jako'rsingga rejalashtiriladi. Bular oqibatda bolalarda qiziqish, jo'shqinlik va hissiy shakllanishning imkoni pasayadi. Inklyuziv maktab o'quvchilarini tarbiyalash vositasi bo'lgan faoliyatning barcha turklariga puxta yo'nalish berilishi shart.

Inklyuziv maktabda tarbiyaning hayot bilan, amaliyot bilan bog'liqlik prinsipi etakchi prinsip hisoblanadi. Buning mohiyati shundan iboratki, tarbiyaga jamiyatning iqtisodiy va ma'naviy munosabatlarni, vovgelikning qadriyatlarini, ahloqi va estetikasini tatbiq etishdan iborat.

Inklyuziv maktabda o'quvchilarni moddiy ishlab chiqarish sohasidagi mehnatga, kasbni asosli tarzda tanlashiga o'qituvchilar, tarbiyachilar, o'quvchilar va ota-onalar tomonidan chuqur anglab olinishi kerak. Ba'zan tarbiyaning turmush bilan bog'liqligini tarbiyaviy ish hamda inklyuziv maktab o'quvchilarining umumli mehnati o'rtaida aloqa o'rnatishdangina iborat deb qaraladi. Ammo hayot umumli mehnatga qaraganda ancha kengroq va mazmunliroq tushunchadir. Inklyuziv maktab o'quvchilarini mehnat faoliyatining xilma-xil shakllariga jalb etayotganda bu narsa insonni jamiyatga xizmat qilish, o'z hayoti farovonligini ta'minlash, moddiy va ma'naviy mo'l-ko'llikka erishish kabi maqsadlarni ta'minlashga

zamin ekanligini tushuntirish kerak. Qilinayotgan barcha tarbiyaviy tadbirlar hayotiy, ya'ni rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalar eshigan, ko'rgan narsalarga asoslangan tarzda olib borilsa, yaxshi samara beradi. Aks holda o'tkazilgan tadbirlar bolalar uchun tushunarsiz narsa bo'lib qolishi mumkin.

Inklyuziv maktab o'quvchilarini jamoada jamoa orqali va jamoa uchun tarbiyalash prinsipi ham o'ziga xos o'ringa ega. Bu prinsip tarbiya tizimining jamiyat talablaridan kelib chiqadigan prinsiplaridan biri bo'lib, uning tabiati ishlab chiqarish vositalariga munosabat, o'troqlarcha hamkorlik va o'zaro yordam munosabatlari bilan xarakterlanadi.

Jamoa shunday «masbq maydonidiki», unda shaxsning hilmaxil fazilatlarini masbq qilinadi va shakllanib boradi.

Birgalikda faoliyatda, bir maqsadni ko'zlab tashkili etilgan jamoa harakatlari insonga nisbatan mumkin qadar ko'proq talabchanlik qilish va shu bilan birga unga mumkin qadar ko'proq hurmat bilan qarash kerak. Shu prinsipga amal qilish rivojlanishida muammosi bo'lgan o'quvchilarning ruhini tushirmaydi, balki ularning kuchiga erkinlik beradi. Bu uslub ijobiy harakatlar va xulq-atvoriga undaydi, o'z qadr-qimmatini va o'z xulq-atvori uchun mas'uliyat tuyg'usini singdiradi. Tirmoq orasidan kir qidirish, ikir-chikir gaplarga berilish bilan aloqasi bo'lmagan talabchanlik insonga nisbatan eng oliy xurmatdir. Klassik pedagoglar ta'bi bilan aytganda, insonga ishonib yondashish kerak, bunda hatto ayrim tavsakkalchilikka ham yo'l qo'yish mumkin.

Tarbiyachi o'quvchida ijobiy fazilatlarini tarbiyalashni nazarda tutib va shunga tayanib, ishonchga asoslanib, insonni o'z-o'zini tarbiyalash bilan shug'ullanish ruhida tarbiyalaydi.

Tarbiyaviy ta'sirning izchilligi, tizimliliigi, yaxlitligi va uzluksizligi prinsipi ham tarbiyaviy tadbirlarning samarador bo'lishida zaruriy prinsiplardir. Bu prinsiplarga amal qilish pedagogika tizimini shunday qurishni taqozo etadiki, uning tarbiyaviy qismlari va elementlari bir-biri bilan yomma-yon bo'lmagan, yaxlit bitilki tashkil etishi kerak. Pedagogik ta'sirning biror tizimga ega emasligi tarbiyaviy ishga tamomila ziddir.

Inklyuziv maktab o'quvchilariga nisbatan talablarining turlicha tarbiyaga ko'p zarar etkazadi. Afsuski, amalda ko'pincha shunday bo'ladiki, oila maktab tashabbusini qo'llab-quvvatlashi u yoqda tursin, balki qarama-qarshi ta'sir ko'rsatadi. Ba'zan o'qituvchilar va tarbiyachilar orasida ham talablar birligi ta'minlanmaydi. Tarbiya ko'plab kishilar ishtirok etadigan, uzoq muddatli jarayondir. Shu sababli ularning ishida izchillikka, erishish, davomiylikka rioya qilish, o'quvchilarning tarbiyalanish darajasini, yaqin oradagi rivojlanish zonasini o'z vaqtida aniqlash nihoyatda muhimdir.

Inklyuziv maktablardagi o'ziga xos tarbiyaviy prinsiplardan yana biri maktab o'quvchilarning yoshi va individual xususiyatlarini e'tiborga olishdir. Bu prinsipni amalga oshirish o'quvchilar faoliyatining mazmun va shakllarini ularning yoshi, hayotiy tajribasi, kuchi va imkoniyatlariga muvofiqlashishni talab etadi. Ayri vaqtda har bir bola-bu alohida o'lamlidir. Shu sababli tarbiya jarayoni ta'lim jarayoniga qaraganda ham ancha individual bo'lishi kerak. Inklyuziv maktab tarbiyachilari barcha ta'lim-tarbiya jarayonlarida umumiy kamlotida biror muqsoni bor bolalar bilan ishlayotganligini hech qachon unutmashligi kerak. Shundaygina, ular amalda uchrab turadigan har xil ko'ngilsiz, noxush holatlarni to'g'ri tushunadilar va ularning oldini ola biladilar. Kar va zaif eshituvchi bolalarning xarakter xususiyatlariga xos xulq-atvor, fe'lidagi injiqliklar, qaysarliklar, o'jarliklar, buzg'unchi harakatlar va b. shabiy holatlarni oldini olishda tarbiyachining individual yondashish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalari muhimdir.

Inklyuziv maktabda tarbiya usullarining qo'llanish samaradorligi va harakatlantiruvchi kuchlari, rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalarning individual-tipologik xususiyatlari va tarbiyalanganlik darajasi bilan, bola yashayotgan muayyan muhit-vaziyatning tabiati bilan ganchalik hisoblashishiga ham bog'liq. Tarbiya usulidan foydalanish kar bolalarning ruhiy, jismoniy holatiga mos kelsa muvaffaqiyatli bo'ladi. Amalda tarbiya usullari o'zaro ancha murakkab, ba'zan esa qarama-qarshi aloqada namoyon bo'ladi. SHubhasizki, qandaydir alohida usul tarbiyaning boshqa usullaridan ajralgai holda qo'llanishi ham mumkin, lekin u albatta

boshqa usullar bilan o'zaro aloqada bo'lishi mumkin. Inklyuziv maktabda tarbiyachi tarbiyalanuvchilarga maktabda, sinfda yurish-turish qoidalarini, o'rtoqlari bilan muomalani o'rgatadi. O'qituvchi ham birinchi kundayoq o'z sinfini, butun maktabni ko'rsatadi, o'quvchilar o'zlarini qanday tutishlarini, ular qanday shug'ullanishlarini, darsda qanday o'tirishlari, tanaffus vaqtida qanday dam olishlari lozimligini o'rgatadi. Inklyuziv maktab ostonasiga qadam qo'ygan kar va zaif eshituvchi bola dastlab moslashish davrini boshidan kechiradi. Tarbiyachi shu paytda tushuntirish, namuna ko'rsatish, namoyish va b. usullardan foydalanib, kar va zaif eshituvchi bolani muassasa maydonida va atordagilarga o'z ehtiyojini bildirish uchun mustaqil harakatlanish qoidalarini o'rgatadi.

Inklyuziv maktabga kelgan birinchi sinf o'quvchilari rivojlanishi, xususiyatlari jihatidan xilma-xildir. Birlari tarbiyachi gaplarini tushunib, barcha tarbiyalanuvchilarga qaratilgan uning itimosini tezda bajaradilar, topshiriqlarni qunt bilan ishlaydilar. Ayrımlari esa, tarbiyachining gapiga yaxshi quloq solmaydilar, tushunmaydilar, tarbiyachining hamma tarbiyalanuvchilarga qilgan murojaatini darhol anglab etmaydilar. Inklyuziv maktab bolalari har bir topshiriq yakunida tarbiyachi tomonidan rag'batlantirishni kutadi. Dastlabki kunlardan oq tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning ayrımlarini yaxshi xulqi uchun maqtab qo'yadi, boshqalariga esa, gapga e'tibor bilan quloq solish kerakligini tushuntiradi. SHu tarzda rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalarni tarbiyalash jarayonida inklyuziv maktab tarbiyachisi ta'sir etishning turli usul va yo'llaridan foydalanib, rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalarning individual xususiyatlari va tarbiyalanganlik darajalarini, pedagogik vaziyat xarakterini hisobga oladiki, bu narsa ayrım tarbiyalanuvchidar va umuman inklyuziv maktab manfaatlari yo'lida har xil echimlarga kelishni talab qiladi.

Inklyuziv maktab o'quvchilari bilan amaliy ishlashda tarbiya usullaridan foydalanish ko'nikmalari va malakalarini o'rganish va hosil qilish qulay bo'lishi uchun ularni shartli ravishda bir nechta guruhga birlashtirish mumkin. Inklyuziv maktab o'quvchilari ongini

shakllantirish usullari, jamoatchilik xulq-atvorini shakllantirish yo'llari, rag'batlantirish usullari va o'z-o'zini tarbiyalash usullari ham qo'llaniladi. Shuni aytib o'tish o'rinliki, ayrım adabiyotlarda yuqorida aytib o'tilgan tarbiya usullari ham son jihatidan ba'zan mazmun jihatdan ham o'zgacha bayon etilgan. Ayrım adabiyotlarda tarbiya usullari 3 ta: mashq qildirish, ishontrish va rag'batlantirishdan iborat deyilgan. Ayrım adabiyotlarda esa tarbiyaning usullari ta'lim usullari bilan ug'unlashgan holda talqin etiladi.

Inklyuziv maktab o'quvchilarida dunyogorash va e'tiqodlar tizimini shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-to'yg'usi va irodasiga har tomonlama ta'sir ko'rsatish usullari ham tarbiya usullariga kiradi. Bu toifadagi usullarning mohiyati shundan iboratki, ularning vositasi bilan jamiyat yosh avlodga nisbatan qo'llayotgan talablar bola ongiga etkaziladi.

Inklyuziv maktab o'quvchilarini tarbiyalashda tarbiyachi dasturxon atrofidan, ko'chada, kattalar bilan muomalada to'g'ri xatti-harakatlar qilish odatlarini tarkib toptrishga, ana shu muomaladan zavqlanish, yaxshi xulqi uchun kattalar maqtovidan mamnun bo'lish tuyg'usini shakllantirishga ko'proq e'tibor beradi. Inklyuziv maktab quyi sinflarida tushuntirish e'tiqod hosil qilishning keng qo'llaniladigan usulidir.

Tushuntirishdan maqsad-bolaga hatti-harakatlar, voqealar, hodisa-larga nisbatan u yoki bu talablarning jittimoiy, ma'naviy, estetik mazmunini ochib berishda, unga xulq-atvor va insoniy munosabatlarga to'g'ri baho berishni shakllantirishda ko'maklashishdan iborat.

Inklyuziv maktabda tarbiyachining va o'qituvchining jonli so'zi hamisha bola shaxsining g'oyaviy va ma'naviy shakllanishida ta'sirchan bo'lib keldi va shunday bo'lib qoladi.

Tarbiyaviy mazmuni sutbatlar turli mazmunlarda: etik (jamiyatdagi insonlarning yurish-turishlari haqida; estetik (atrofdagi voqealarning, insoniy munosabatlar va xulq-atvorning go'zalligi haqida); siyosiy-ta'limiy bo'lishi mumkin.

Tarbiyaning asosiy, etakchi usullaridan biri namuna asosida tarbiyalashdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchisi katta bo'lishga intilayotganida kattalar, o'zi hurmat qiladigan kishilardan namuna olib, ularga taqlid qilishga harakat qiladi. Taqlid qilish asosida turli sabablar bor. Ayniqsa ulardagi hayotiy tajribalarning etishmasligi yurish-turishning bargaror odatlari kamligi ham taqlidga sabab bo'ladi. Yosh ulg'aygan sari taqlid qilish darajasi kengayib boradi. Ba'zan inklyuziv maktab tartibini buzuvchilar ularning qo'polligi, qo'rsiligi, o'jarligi, soxta jasorati ayrim bolalar e'tiborini jalb etadi. Har doim ham rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalarni yomon o'rnikdan ajratib qo'yishning iloji bo'lavermaydi.

Tarbiyada muvaffaqiyat qozonish uchun oilada va maktabda bola hayotini shunday tashkil etish zarurki, bu narsa uning uchun zerikarli, mazmunsiz, majburiy bo'lmasdan, rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalarni yomon o'rnikdan hazar qilishga, unga qarshi turishga o'rgatish lozim. Har bir shaxs alohida, takrorlanmas shaxs sifatida o'ziga xos ravishda rivojlanishiga erishish kerak. Bolani o'rnatib olgan barcha shaxslar bolaga o'rnatilgan bo'ladigan darajada bo'lishi lozim.

Tarbiyachilarning ta'kidlashicha, tarbiya to'g'ri xatti-harakatga o'rgatuvchi mashqdan boshqa narsa emas. Mashq bolalarning oqilona, bir maqsadga qaratilgan va har tomonlama faoliyatini (qabul qilingan ahloqiy normalar va qoidalariga muvofiq) tashkil etishdir.

Mashq muayyan harakatlarni va ishlarni ko'p mara takrorlashni o'z ichiga oladi. Mashqni ayнан bir harakatning o'zini mexanik tarzda takrorlayverishdan iborat deb tushunish yaramaydi, lekin busiz ham rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalarda ijobiy odatlar hosil qilib bo'lmaydi. Bola uchun mashq ongli, ijodiy jarayon bo'lishi kerak. Turli mashqlar natijasida bolalarda malaka, ko'nikmalar, odatlar shakllantirilib, yangi bilimlar hosil qilinadi, aqliy qobiliyat rivojlanadi.

Tarbiya usullari ichida rag'batlantirish alohida ahamiyatga ega. Rag'batlantirish muayyan harakat va kutilgan natijaga erishilgan

faoliyat uchun ruhlantirish demakdir. Dars paytida o'qituvchi o'quvchini bajargan topshirig'i natijasiga qarab rag'batlantirsa, tarbiyachi esa oshxonada, yotoqxonada, o'yinda, sayrda va boshqa paytlarda o'quvchining har bir ijobiy harakatini "barakalla", "juda yaxshi", "aqlig'nam" va b. so'zlar orqali e'kratishlari zarurdir.

Musobaga o'qituvchi-tarbiyachining har bir bolaning imkoniyatlarini ko'rish va baholashda, olg'a harakat qilish davomida imkoni bo'lgan istiqbolni belgilashda, iroda va xarakterni tarbiyalashda yordam beradi. Maqтов alohida o'quvchi hattiharakatlarni, fe'l-atvorini ijobiy baholash yo'li bilan pedagogik ta'sir ko'rsatishdir. Jamoa o'zining u yoki bu a'zosini rag'batlantirib, bolalarning ijobiy xulq-atvorini mustahkamlaydi, bu bilan ularning ahloqini yo'lga solib turadi. Maqтов bolaning o'z faoliyati yoki yurish turishidan mamnuniyat tuyg'usini keltirib chiqaradi. Shu sababli maqтовga berilib ketmaslik muhimdir. Aks holda, u mamnunlik xotirjamlik tuyg'usini keltirib chiqaradi.

O'qituvchi-tarbiyachi yoki jamoa ayrim bolalarning xulq-atvoridan, uning munosabatidan, muomalasidan mamnun bo'lmasa, bolaga o'z xulqini tuzatib olishda yordam ko'rsatish uchun jazolash usulidan ham foydalanadi. Maqтов singari jazo ham bolaning xulq-atvorini yo'lga solib turadi hamda uning o'zini noqulay sezishga, uyalishga majbur qiladi.

Shu sababli bu usuldan bolaning individual xususiyatlarini yaxshi bilgan holda foydalanish darkor. O'qituvchining adolatsiz jazo berishi o'quvchi bilan o'zaro munosabatlarida nizoli vaziyat vujudga keltiradi.

Inklyuziv maktablarida o'quvchilarni ma'naviy jihatdan tarbiyalash adabiyot va san'atning o'rni beqiyosdir. Ma'lumki, adabiyot arabcha-"adab" so'zidan olingan bo'lib, odob ma'nosini anglatadi.

U birinchidan, fan va adabiyotning biror sohasidagi yutuqlarini umumlashtiruvchi asarlar majmuasi. Ikkinchidan san'atning o'ziga xos bir turi. Har bir adabiyot milliydir, har bir xalq milliy madaniyatning tarkibiy qismidir. Xalqning tarixiy hayotidagi, ruhiyatidagi xususiyatlar adabiyotning milliyligi mazmunini tashkil

etadi. Milliy mazmun adabiyotning milliy shaklida namoyon bo'ladi. Kar va zaif eshituvchi bolalarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda adabiyotdan samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir. Sinfdan tashqari mashg'ulotlar jarayonida turli hikoyalar va etaklardan foydalanish tavsiya etiladi. Buning eng zamonaviy shakli "Kichik kutubxona" yuritishdir. Kichik kutubxonadagi kitoblarni ro'yxatga olib, har bir o'quvchining navbat bilan kitoblarni o'qishini tashkil etiladi. Har bir o'quvchi o'qigan kitobi bo'yicha tushunganlari, asarning qahramonlari va etakchi g'oyalari xususida so'zlab berishi talab etiladi. Har bir asarning bosh tasvir obyektini esa insondir. Adabiyotda insonning ijtimoiy mohiyati umumlashtirilgan holda ifoda etiladi. SHuning uchun ham adabiyotning maqsadi ma'lum bir ijtimoiy siyosiy kuchning mohiyatini to'la ifodalash, badiiy obraz yaratishdir.

Tarbiyachilar o'quvchilarning qiziqishlariga qarab, ularni to'garaklarga jalb qiladilar. Muassasada o'quvchilarning ijodiy ishlari ko'rganmalari tashkil etiladi. Ko'rganmalarda o'quvchilarning bajaragan ishlari namoyishi ularga zavq bag'ishlaydi. Eng muhimi muassasa rahbariyati va tarbiyachilar ijodkor o'quvchilarni munamzam rag'batlantirib, ijodga undashi lozim. Buni turli shakllarda tashkil etish tavsiya etiladi. Masalan:

1. Ommaviy tarzda. Maktabning umumiy yig'ilishlarida "Maqlov yorlig'i" berish.
2. Ota-onalar yig'ilishida e'lon qilish va minnatdorchilik bildirish.
3. Maktabning e'lonlar taxtasiga (rasmli tarzda)osib qo'yish.
4. Turli shakllardagi sovg'alar taqdim qilish.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Inklyuziv maktab va sinflarda tarbiya prinsiplarining qo'llanilishini yoriting.
2. Inklyuziv ta'limda tarbiya jarayoni qanday xususiyatlarga ega?

5.2. INKLYUZIV MAKTAB VA SINFLAR UCHUN TARBIVAVIY MASHG'ULOTLARDAN NAMUNALAR

Inklyuziv sinflarda zamonaviy texnologiyalar asosida o'kaziladigan tarbiyaviy ishlardan namunalar keltiramiz.

Mavzu: Mustaqillik bayrami.

Maqsad: O'quvchilarning mustaqillik bayrami xaqidagi bilimlarini rivojlantirish.

Kutilayotgan natija: O'quvchilarga shu bayram xaqidagi ma'lumotlarni qayta eslash imkoni yaratiladi. O'quvchilar o'z nutqini nazorat qilishga va o'z fikrini o'zgalarga tushunari etkazishga o'rganadilar.

Jihozlar: A 4 qog'ozga beshadan mustaqillik bayramiga oid savollar yozib qo'yiladi, ular guruhdagi o'quvchilar soniga teng miqdorda tayyorlanadi.

MASHG'ULOTNING BORISHI:

1-qadam: To'rttalikdan iborat guruhlar tashkil etiladi:

2-qadam: A4 stul bir-biriga qarab qog'yiladi va ishtirokchilar o'tiradilar.

3-qadam: Xar bir ishtirokchiga qog'oz tarqatiladi. Demak xammada bir xil savollar.

4-qadam: O'qituvchi topshiriq beradi.

Savollar bilan tanishib chiqing.

5-qadam: Endi shu savollardan ixtiyoriy ikkitasini o'ng tomoningizda o'tirgan sinfdoshingizga bering. Uning javobini tinglang.

6-qadam: Endi o'sha sinfdoshingiz sizga ixtiyoriy ikkita savol bersin va siz unga javob bering.

7-qadam: Endi ixtiyoriy savollardan birini ro'parangizdagi sinfdoshingizga bering.

8-qadam: Endi savollar bo'yicha nimani kimdan yangilik sifatida bilib olganingizni guruhdoshlaringizga ayting. Bunda topshiriqni kim birinchi, kim keyin bajarishi o'quvchilar ixtiyorida bo'ladi. Ayni shu vaqtda kuchli o'quvchilar birinchi gapirib olishga intiladi. SHunda o'quvchi faol ishtirokchining yoniga kelib, sust ishtirok etayotgan bolaga yordam berishini aytdi.

9-qadam: Hamma yarim doira bo'lib o'tiradi. O'quvchi savol beradi.

-Kimning nutqini tushinish oson bo'ldi?

-Kimning nutqi tushinarsiz?

10-qadam: O'quvchi savol beradi:

Kim mustaqillik bayramiga oid yangi bilimlarni oldi?
Kim yana nimani bilmogchi? Chunki beshta savollar ichida shunday savollar ham borki, unga o'quvchilar javob topishga qiyinalishi mumkin.

O'quvchi o'quvchilarning qiziqtirgan savollariga javob beradi, ya'ni mustaqillik bayrami haqida ma'lumotlarini umumlashtiradi.

11-qadam: Faol ishtirokchilar rag'batlantiriladi.

Mavzu. "Mening kelajagim"

Maqsad. Insonning kelajagi o'z qo'lida ekanligi, ertangi kun bugundan boshlanishini anglashga o'rgatish.

Kutladigan natija. O'quvchilar o'z kelajagi, egallanmogchi bo'lgan kasbi haqida fikr yuritadi.

Usullar: davra subhati, zinama-zina, refleksiya.

Mashg'ulot jihozlari: marker, flipchart qog'oz.

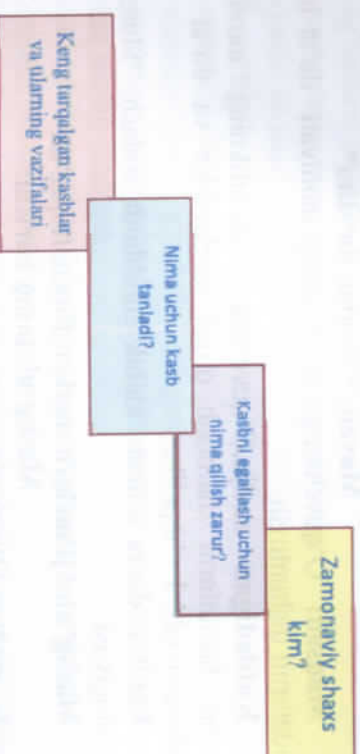
MASHG'ULOTNING BORISHI:

1-qadam. O'quvchi o'quvchilarga murojat qiladi, har bir inson hayotda kimgadir o'xshagisi keladi. Sizlar ham kimgadir o'xshamogchi bo'lsangiz shu inson haqida gapirib bersangiz. (Xohlovchilardan so'raydi)

2-qadam. O'quvchi subhatni inson birovlar havas qiladigan darajada

farovon yashashi uchun bilimli, mehnatkash, sabrli, rostgo'y va albatta o'z sevgan kasbi bilan mashg'ul bo'lishi muhimligiga yo'naltiradi.

3-qadam. Doskada zinama-zina shaklida raqamlar yozilgan bo'ladi.

4-qadam. Ishtirokchilar 4 ta guruhga ajratiladi. Har bir guruhga bittadan raqam beriladi. Guruh raqamiga mos topshiriqni bajaradi.

5-qadam. Guruhlar taqdimoti.

Izoh. Guruhlardan kutilayotgan javoblar quyidagilar:

- shifokor-davolaydi, o'quvchi-o'qitadi, usta-tuzatadi, bog'bon-parvarish qiladi, oshpaz-pishiradi, tikuvchi-tikadi....;
- yogqani uchun, yaxshi yashash uchun, qiziqarli bo'lgani uchun, oila a'zolari va yaqinlarini ta'minlash uchun, bilim etarli bo'lgani uchun....;
- intizomli bo'lish, bo'sh vaqtini mazmunli

o'tkazish, to'garaklarga qatnashish, ustozlarni hurmat qilish va ularga ergashish, izlanish....;

- bilimli, sog'lom, harakatchan, yangilikka intiluvchan, zamon bilan hamnafas yashovchi, axborot bilan ishlay oladigan, sevgan kasbini egallagan, mustaqil fikrga ega.

6-qadam. Refleksiya. Biz kelajakda farovon yashashimiz uchun demak.... qilishimiz kerak jumlasiga eng muhim bitta vazifani ayitishi so'raladi, har bir ishtirokchi o'zidan oldingi aytilgan fikrni

takrorlanmagan holda kelajak uchun muhim vazifalardan birini topadi va aytadi.

Vazifa: egallamoqchi bo'lgan kasbi haqida rasm chizish yoki intervyu tayyorlash.

Mavzu: "Mening do'stim"

Maqсад: O'quvchilarga do'stlikning mohiyati do'st bo'lish qoidalarini tushuntirish.

Kutiladigan natija. O'quvchilar do'stlikning mohiyatini insoniy fazilatlarini sharhlash orqali anglaydilar va do'st tutish qoidalarini ishlab chiqadilar.

Usullar: davra suhbat, kichik guruhlarda ishlash, "Muammo" texnologiyasi

Mashg'ulot jihozlari: marker, flipchart qog'oz.

Mashg'ulotning borishi:

1- qadam. O'qituvchi o'quvchilarni dumaloq stol atrofiga o'tirishlarini so'raydi. Davra suhbat savollari:

- Eng yaqin do'stingiz kim? U haqida nimalar aytishni xohlaysiz?

- U bilan bo'lgan eng qiziqarli voqealarni qisqacha sharhlang.

2- qadam. "Do'st kim?" savoli ustida tarbiyalanuv munozara o'tkaziladi. Bunda o'qituvchi har bir aytilgan fikrni takrorlamagan holda flipchart qog'ozga yozib boradi. O'quvchilarga quyidagi topshiriq beriladi:

Aytilgan fikrlarni umumlashtirgan holda do'stga ta'rif bering.

O'qituvchi o'quvchilarning aytilgan fikrlarini kuyidagi ta'rifga yo'naltiriladi: do'st bu sirdosh, qiziqishlari o'xshash, muntazam bevosita va bilvosita mulqotni ushlab turuvchi, kechirimli, qo'llab-quvvatlovchi inson.

3- qadam. Guruhlarda ishlash. O'quvchilar 2 guruhga bo'linadi. Guruhlarga topshiriq:

1-guruhga: Kanday do'stlik mustahkam hisoblanadi?

2-guruhga: Kim yaxshi do'st bo'la oladi?

Har bir guruh o'z fikrlarini flip qog'ozlariga yozishi so'raladi. Bunda o'qituvchi har bir guruh yoniga kelib, savol bo'yicha yoziladigan fikrni to'g'ri yo'naltirishi lozim, masalan 1-guruhga:

-doimiy aloqada bo'luvchi;

-har qanday vaziyatdan do'stlik rishtasining ustun bo'lishi;

-ig'volarni tanqidiy tahlil qiluvchi;

-vaziyatning yaxshi tomonini ilg'ay oluvchi;

-yaqin va uzoq muddatni bashoratlovchi.

2-guruhga:

-mustaqil fikrga ega;

-manfaatlarini to'g'ri baholaydigan;

-mulog'otda iliq so'zlar va xushomadlardan foydalanadigan;

-sir saqlay oladigan;

-urf-odatlariga rioya qiladigan va ularni hurmat kiladigan;

-orasta, odobli, mehri va shirinsuxan;

-talabchan, to'g'ri so'z, xazil mutoyibani o'rinda qo'llaydigan.

4- qadam. Guruh ishlarining takdimoti. Har bir guruh chiqishidan so'ng fikrlarga ko'shimchalar va to'ldirishlar kiritiladi.

5- qadam. Har o'quvchi mustaqil holda daftariga "Men qanday do'stman?" savoliga javob yozadi. YA'ni ular o'z-o'zini tahlil qiladilar. Biroq ushbu fikr o'rtoqlashimaydi.

6- qadam. Guruh ishlari davom etadi. **Doskada vaziyat namoyish qilinadi.**

Guruh xonasi. Bolalar mashg'ulotda. Tanaffus paytida Olimning telefoni yo'qolgani aniqlanadi. Iki o'rtoq Farruh va Maqsud yonma-yon o'tiribdi. Maqsud Farruhda telefon borligini bilib qoladi. Sekin unga: "Unday qilma. U bizning o'rtog'imiz. Sen telefoni shunday joyga qo'yginki, ular sen olganingni bilmasinlar va Olim telefonini topib olsin"-dedi. Farruh shunday qildi. Bu voqea o'rtoqlar o'rtasida sir bo'lib qoldi.

7- qadam. Har bir guruh o'z fikrini aytadi va himoya qiladi.

8- qadam. O'qituvchi o'g'irlilarning yomon odatligini ta'kidlaydi va hayotda xayri yo'lg'onlar uchrab turishini ayrtib o'tadi.

9- qadam. Har bir guruh o'z fikrida qoladi.

Boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalar uchun mo'ljallangan mashg'ulot

Mavzu: Mustaqillik ne'matlari.

Maqsad: O'quvchilarga mamalakatimiz mustaqilligi mohiyatini tushuntirish va ularni erkin yashash qadriga erishga o'rgatish.

Mashg'ulot vazifalari:

A) ta'limiy vazifa: o'quvchilarga mustaqillik sanasi, O'zbekistonning ramzlari bilan tanishtirish.

B) tarbiyaviy vazifa: o'quvchilarga erkinlik, ozod bo'lish tushunchalari va ularning ahamiyatini etkazish.

V) rivojlantiruvchi vazifa: o'quvchilarni davlat ramzlari nomlarini to'g'ri aytish va ularni boshqa davlatlar ramzlaridan farqlashga o'rgatish.

Usullari: diafilm, plakattar bilan ishlash, "Qafasdagi qush" xikoyasi.

Jihozlari: O'zbekistonga yaqin davlatlar ramzlari aks etgan plakattar, 15 daqiqali mustaqillik sharofigi bilan erishilgan yutuqlar aks etgan videotasma, ramzlarning nomlari yozilgan kartochkalar, mashg'ulotlik.

MASHG'ULOTNING BORISHI

I. **Tashkiliy qism.** Salomlashish. O'quvchilarning kayfiyatleri bilan tanishish. O'quvchilarning davomatini va mashg'ulotga tayyorligini kuzatish.

II. Yangi mavzuning bayoni.

1. O'quvchilarga mavzu e'lon qilinadi va O'zbekistonning mustaqillik davrlarida erishgan yutuqlari aks etgan film namoyish etiladi.

2. O'qituvchi film yuzasidan o'quvchilarga savollar beradi va ularning fikrlarini doskaga yozib boradi.

Savollar: film nima haqida? Nimalarni ko'rdingiz?

-O'zbekistonimizda olib borilayotgan o'zgarishlarni sanab bering (mashina sanoati, zamonaviy ta'lim muassasalari, sportdagi yutuqlar, qishloqlarning rivojlanganligi, chet ellarda tan olinishi, bayramlarning nishonlanishi...)

3. O'qituvchi doskadagi plakattar bo'yicha ishlaydi. Plakartda quyidagilar yozilgan bo'ladi.
O'zbekiston 1991 yil 31 avgustda mustaqil davlat deb e'lon qilindi.

1 sentyabr "Mustaqillik bayrami" sifatida nishonlanadi.

O'zbekistonning bayrog'i 1991 yil 18 noyabrda, gerbi 1992 yil 2 iyulda, madhiyasi 1992 yil 10 dekabrda qabul qilingan.

4. O'qituvchi mustaqillik va erkinlikning ahamiyatini "Qafasdagi qush" xikoyasi asosida tushuntiradi.

Qafasda qush erkin bo'lmaydi. U doim o'zgarilarning yordamini kutib yashaydi. Chunki unga mustaqil ovqat va boshqa narsalarni topishi uchun qafas halqit qiladi. Demak unga biron ovqat bermasa, nobud bo'lishi muqarrar. Agar u ozod bo'lsa, yashashi uchun kurashib, mehnat qiladi. Mehnatining natijasida oilasi bo'ladi. Oilasi tinch bo'lsa, u ham baxtli qush bo'lib uchib yuradi.

5. Rasmlar ustida ishlash. Bunda o'quvchilarga mashg'ulotliklarda tasvirlangan rasmlarni izoxlang topshirig'i beriladi. Rasmi izohlab gapirib bergan o'quvchi va uni to'ldirgan, qo'shimcha qilgan o'quvchilar baholanadi.

6. O'quvchilarga turli davlatlar bayrog'i va orasida O'zbekistonning bayrog'i aks etgan plakart namoyish etiladi. Bayroqlar rasmni tagida raqam yozilgan bo'ladi. O'qituvchi o'quvchilardan O'zbekistonning bayrog'i qaysi raqamda Bo'lsa, o'sha raqamni ish qog'oziga kattaroq qilib yozishlarini so'raydi. YAlpi ravishda hamma yozgan raqamini ko'rsatadi. O'quvchilar o'zaro yozgan raqamlarini ko'rib, bir-birini baholashga erishiladi.

O'qituvchi bolalarga "tun" deb, ularni doskaga qaramasliklarini so'raydi. O'qituvchi rasmlarning o'rini almashtiradi. O'qituvchi "kun" deb, o'quvchilarni doskaga qarashi va O'zbekistonning bayrog'i turgan raqamni yozishini so'raydi. Shu kabi 2,3 marta topshiriq qaytariladi.

Izoh: ushbu topshiriq o'quvchilarni davlat bayrog'ini ko'chalarda yoki ommaviy axborot vositalarida ko'rganda tanishga va boshqa davlat bayroqlaridan farqlashga o'rgatadi.

III. O'qituvchi o'quvchilarning mashg'ulot davomida o'lgan rag'batlanishlarini umumlashtirgan holda baholarini e'lon qiladi.

**«Mohir alifbo» texnologiyasi asosida «Odobnoma»
mashg'ulotni tashkil etish namunasi**

Mavzu: Mening dam olish kunim

Maqsad: O'quvchilar o'zi, oilasi va dam olish kuni xaqidagi ma'lumotlarni qayta eslaydi, mustaxkamlaydi.

Jixoz: Alifbodagi xarflar yozilgan kartochka. A4 qog'ozlar, markerlar.

Mashg'ulotning borishi.

1-qadam: O'qituvchi o'quvchilarni uchlikdan iborat guruhlarga ajratadi. Guruhlar o'z joylarini egallaydi.

2-qadam: O'qituvchining qo'lida o'zbek alifbosidagi xarflarning kesma shakli yopiq xolda bo'ladi.

3-qadam: Guruh a'zolaridan biri chiqib, beshadan kartochka oladi. Ularda xarflar yozilgan bo'ladi. Demak xar bir guruhga beshadan xarf beriladi.

4-qadam: O'qituvchi topshiriq beradi. Xozir qo'lingizdagi xarflar ishtirokida dam olish kuningizga bog'liq bo'lgan so'zlar toping va A4 qog'ozga yozing. Topshiriq uchun 10 daqiqa vaqt beriladi.

5-qadam: O'quvchilar o'z guruhlari o'ziga tegishli xarflar ishtirokida so'zlarni yozadilar. O'qituvchi xar bir guruh yoniga borib, ularga yordam beradi. Chunki shunday xarflar borki, ular ishtirokida so'z topish qiyin. Unday xarflar so'z boshida emas, so'z o'rtasida yoki oxirida bo'lishi ham mumkinligini o'qituvchi o'quvchilarga tushuntiradi.

6-qadam: Guruhlar o'zlarining qo'llaridagi xarflar va ular ishtirokida tuzgan so'zlarni ustun shaklida doskaga teradi.

7-qadam: O'qituvchi topshiriq beradi. Endi guruhingiz bilan sayoxat qilib, qo'shni guruh ustunlariga, ulardagi xarflarga mos va dam olish kuni mazmuniga to'g'ri keladigan boshqa so'zlarni qo'shib yozishingiz mumkin.

8-qadam: Guruhlar o'z ishlari bilan almashadilar. YA'ni boshqa guruh ishlab chiqqan ustunlikdagi so'zlardan matn tuzish topshirig'i beriladi.

9-qadam: Qaysi guruhning ishi qaysi guruhga tushishini o'qituvchi belgilaydi.

10-qadam: Guruhlar o'z joylariga doskada terilgan so'zlar ishtirokida matn tuzadi va uni flipchart qog'ozga yozadi.

11-qadam: Guruhlar o'z ishlarni taqdim qiladilar. Bunda xar bir so'zning matnda mavjudligi va mazmunan bog'liqligi inobatga olinadi.

12-qadam: Mamlar doskaga osib qo'yiladi.

13-qadam: O'qituvchi xar bir guruh bilan aloxida suxbat olib boradi:

-Sen o'ziningni qanday xis qilding?

-Seni tushindilarni?

-Qiyalmadingmi?

-Nima uchun ular seni eshitmadi?

-Kim senga yordam berdi?

14-qadam: O'qituvchi bolalarning fikri va kechimmalarini o'rganib bo'lgach, ularni rag'batlantiradi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Inklyuziv sinflarda zamonaviy texnologiyalar asosida o'qitiladigan tarbiyaviy mashg'ulot ishlanmasini tuzing.
2. Boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalar uchun mo'ljallangan tarbiyaviy soat yoki odobnoma darsining ishlanmasini tuzing.
3. Inklyuziv maktablarda o'quvchilarni ma'naviy jihatdan tarbiyalashga qaratilgan tadbir ssenariysi.

GLOSSARIY

Adaptatsiya – organizmning o'zgaruvchan sharoitlarga moslashuvi, sezgi organlariga ta'sir manbalariga adaptatsiya natijasida analizatorlar sezgirligining o'zgarishi.

Anomal bolalar – jismoniy va aqliy rivojlanishdan ortqada qolgan va maxsus ta'limga

muhtoj bolalar.

Asteniya – toliqish, kayfiyatning tez-tez o'zgarib turishi, uyqudagi vegetativ

Affektiv buzilishlar – ruhiyatdagi buzilishlar

Analizatorlarning o'zaro aloqalari – sensor sohasi birligi namoyon bo'lishining bir turi.

Brayl sistemasi – Ko'zi ojiz bolalar o'qishi va yozishi uchun mo'ljallangan relef-nuqtali shriftdagi alifbo.

Bilishga qiziqish – faoliyat jarayonida voqelik predmetlari va hodisalariga faol munosabardan kelib chiqadigan bilimga intilish.

Bola (bolalar) – o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan shaxs (shaxslar).

Gipodinamiya – harakatlanish faolligining susayishi.

Diqqat – bir vaqtning o'zida ob'ektlardan diqqatni ko'chirishda ongda aks etuvchi boshqa ob'ektlarning ajralib chiqishini ta'minlovchi ruhiy faoliyatning tashkiliy shakli.

Daktil alifbosi – eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun o'qishda va yozishda qo'llaniladigan yordamchi nutq turi.

Defektologiya sohasi tiflopedagogika, surdopedagogika, oligofrenopedagogika va logopediyaga bo'linadi.

Jismoniy va (yoki) ruhiy rivojlanishda nuqsonlar mavjud bola – Imkoniyati cheklangan bolalikka chiqarishga yetmaydigan jismoniy, aqliy, sezish (his-tuyg'u) va (yoki) ruhiy nuqsonlari mavjud bola.

Zaif ko'ruvchilar uchun kitoblar – ko'rish imkoniyatini beruvchi misol va ramzlar yirik harflar bilan yozilgan kitoblar.

Ijtimoiy adaptatsiya – individning yangi ijtimoiy muhit sharoitlariga faol moslashuv jarayoni; bu jarayon natijasi.

Ijtimoiy maishiy yo'naltirish mashg'ulotlari – hayot faoliyati uchun zarur ijtimoiy malakalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar.

Integratsiyalangan ta'lim – ruhiy-jismoniy nuqsonga ega bo'lgan bolalar ehtiyojlariga ko'ra ta'lim jarayonini amalga oshirish, umumta'lim muassasalariga jalb qilish.

Inklyuziv ta'lim – Rivojlanishda jismoniy yoki psixik nuqsoni bo'lgan bolalarni umumta'lim muassasalarida sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda uyg'unlikda ta'lim olishi.

Inklyuziv ta'lim modeli, texnologiyasi – uzluksiz ta'lim shart-sharoitlarida imkoniyatlari cheklangan bolalarning me'yorida rivojlanayotgan tengdoshlari bilan o'zaro aloqada bo'lishning variant va shakllari.

Ijtimoiy reabilitatsiya – tibbiy tadbirlar majmuasi, ta'lim, tarbiya, kasb tanlash, ishga joylashtirish va boshqalar.

Imkoniyatlari cheklangan bolaning ijtimoiy adaptatsiyasi – jamiyatda qabul qilingan hujj qoida va me'yorlariga nisbatan mushkul hayotiy shart-sharoitdagi bolaning faol moslashuv hamda hayot faoliyatida mavjud muammolarni bartaraf etish jarayoni.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarning ijtimoiy-mehnat reabilitatsiyasi – ko'rik va yomon ko'rishning salbiy oqibatlarini bartaraf etish va rivojlanishda jismoniy yoki psixik nuqsoni bo'lgan bolalarni ijtimoiy foydali faoliyatga jalb etishga yordamlashuvchi ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy, ishlab chiqarish, tibbiy, psixologik-pedagogik tadbirlar tizimi.

Ko'rlar uchun kitoblar – Brayl tizimi bo'lmagan imkoniyati cheklangana sezgi orgali qabul qilish uchun bo'rtirma-nuqta harflar bilan yozilgan kitob.

Kompensator jarayonlar – organizm, o'zining buzilgan funksiyalarini ishdan chiqqan tizimlarini, alohida organlar va ularning tarkibiy qismlari yordamida sog'lom organlar bilan qoplash.

Korreksiya – bolalarda ruhiy va jismoniy rivojlanish kamchiliklarini pedagogik usullar va tadbirlarning maxsus tizimi yordamida to'liq yoki qisman tuzatish.

Korreksion mashg'ulotlar - ruhiy-jismoniy rivojlanishdagi kamchiliklarni tuzatish va bartaraf etishga oid mashg'ulotlar.

Ko'nikmalar - o'zlashtirilgan bilimlar va hayotiy tajriba asosida hatti-xarakatlarining tez, aniq, ongli bajarilishiga tayyorgarlik.

Qo'zg'aluvschanlik - organizmning ayrim (ruhiy, muskul, bez) to'qimalarning ta'sir qiluvchilar harakatlarga o'ziga xos reaksiya bilan javob qaytarish xossasi.

Qo'zg'alish chegarasi - his-hayajoni paydo qiluvchi qo'zg'atuvchining minimal kuchi.

Qo'zg'atish - atrof va imkoniyati cheklanganki muhit omillarining (qo'zg'atuvchilar) organlar va to'qimalarga ularning dasrlabki holati o'zgarishiga olib keluvchi ta'siri.

Labdan o'qish - gapirayotgan shaxsning nutqini ko'z orqali qabul qilish. Bolalarni eshitish qobiliyati funksiyasini ko'rish qobiliyati bilan qoplashni amalga oshirishga o'rgatuvchi o'quv-korreksion fan.

Maxsus metodika - rivojlanishida nuqsонlari bo'lgan bolalarning rivojlanish xususiyatlarini nazarda tutuvchi ta'lim metodikasi.

Maxsus pedagogika - nuqsонli bolalarni tarbiyalash va ta'lim berish to'g'risidagi fan.

Maxsus ta'lim - ta'lim jarayonida nuqsонli bolalarning ruhiy va jismoniy rivojlanishidagi kamchiliklarni tuzatish va to'ldirish. Maxsus maktab o'quvchilarida ommaviy maktablarda ta'lim oluvchilardagi kabi bilim, malaka va ko'nikmalarni hamda maxsus bilimlar, malakalar va ko'nikmalarni shakllantirish.

Maxsus ta'lim ehtiyojlari - maxsus tashkil qilingan sharoitlarda bolaning ruhiy-jismoniy holati bilan bog'liq maxsus dasturlar.

Maxsus metodika - rivojlanishida nuqsонi bo'lgan bolalar bilan olib boriladigan korreksion pedagogik ish mazmunining metodikasi.

Meystriling - Imkoniyati cheklangan bola bolalarni o'z tengdoshlari bilan turli xil, darsdan tashqari tadbirlarda o'zaro mulqoti.

Murakkab nuqsонlar - bir kishida mavjud ikki yoki bir necha jismoniy yoki ruhiy kamchiliklar.

Moshlashuv reaksiya - organizmning ta'sir qiluvchi manbani yamada yaxshiroq qabul qilishga va tahlil qilishga va unga javob qaytarish uchun analizatorlarni sozlashga yordam beruvchi atrof-muhitning o'zgarishiga reflektor reaksiyasi.

Imkoniyati cheklangan bolalik - organizmning kasallik yoki jarohat natijasida ma'lum bir kasbda to'liq yoki qisman barqaror funksional buzilishlarga, saviyaning pasayishiga olib keluvchi holati.

Imkoniyati cheklangan bola - jismoniy, aqliy, sezgi (his-tuyg'u) va (yoki) ruhiy nuqsонlari tufayli hayot faoliyati cheklangan, ijtimoiy yordam, muhofazaga muhtoj va qonun tomonidan belgilangan tartibda Imkoniyati cheklangan bola deb e'rif etilgan bola.

Imkoniyati cheklangan bola va imkoniyatlari cheklangan bolalarning ijtimoiy reabilitatsiyasi - bolalar tomonidan yo'qotilgan ijtimoiy aloqalar va funksiyalarini tiklash, hayotini ta'minlash muhitini yaratish, ularga g'amxo'rlikni kuchaytirishga yo'naltirilgan tadbirlar majmuasi.

(Psixologiyada) assotsiatsiyalar - biror jarayonning u bilan bog'liq boshqa alohida ruhiy jarayonlar va hodisalar (tasavvurlar, fikrlar, his-tuyg'ular) o'rtasidagi aloqalar, buzilishlarga olib keluvchi asabiy-ruhiy kamchilik.

Patogenez - kasallik, patologik jarayon yoki holat rivojlanishi mexanizmi.

Ruhiy funksiyalar - miyaning aks ettirish faoliyatining turli shakllari: sezish, qabul qilish, xotira, fikrlash va hokazaolalar.

Ruhiy rivojlanish - inson hayotining turli bosqimkoniyati cheklanganlarida uning bilish faoliyati va shaxsi xarakterining shakllanishi va takomillashuvi.

Rivojlanishdagi nuqsон - me'yoriy rivojlanishning buzilishini keltirib chiqaradigan jismoniy va ruhiy kamchilik.

Reabilitatsiya – organizmning buzilgan funksiyalari hamda kasallar va Imkoniyati cheklangan bolalarning ijtimoiy funksiyalari va mehnatga layoqatligini tiklash yoki o'rini qoplashga qaratilgan tibbiy, pedagogik va ijtimoiy tadbirlar majmuasi.

Rag'bat – amaliy harakatga undov, turki.

Sog'liq imkoniyatlari cheklangan bola – jismoniy va (yoki) ruhiy rivojlanishda nuqsonlarga ega, ijtimoiy yordam va himoyaga muhtoj bola.

Sensor tarbiya – sezgi, ko'rish, eshitish, his qilish va boshqa organlarning rivojlanishiga qaratilgan pedagogik usullar jamlanmasi.

Sindrom – bir patogenezda birlashgan alomatlar jamlanmasi.

Skoloz – umurtqaning yonboshdan qiyshayishi.

Sezgi organlari – sub'ektni o'rab turgan muhitdagi (eksteroretsepsiya) va uning organizmidagi (interoretsepsiya) o'zgarishlar to'g'risida xabar beruvchi signallarni qabul qilishga moslashgan asab organlari.

Taktil retseptor – teri yuzasiga, ba'zi shilliq pardalarga teginish va bosim o'tkazish retseptori.

Tiflopedagog – ko'r va yomon ko'ruvchi bolalar va o'smirlarning bilish faoliyati va buzilgan (kam rivojlangan) funksiyalaridan kelib chiqqan holda ularning ta'lim, tarbiya, polixexnik va mehnat tayyorgarligini amalga oshiruvchi maxsus oliy ma'lumotli pedagog.

Tiflopsixologiya – maxsus psixologiyaning ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarning ruhiy rivojlanishi, ta'lim va tarbiyada uni tuzatishning yo'llari va usullarini o'rganadigan bo'limi.

Tolerantlik – tevarak-atrofdagilarga nisbatan bag'ri keng, do'stona munosabat.

Taqlid qilish – biror kishining hatti-xarakatlari, qilmishlari va hokazalar ongli va ongsiz ravishda bajarilishidan tashkil topgan xulq shaki.

Tushunish – hodisalar yoki predmetlarni ular o'rtasidagi aloqalarni aniqlash yo'li bilan tushunib yetish jarayoni.

Tibbiy-mehnat ekspertizasi – kasal, jarohatlangan yoki tug'ma nuqsonli kishilarning mehnatga loyqligini aniqlashning ijtimoiy davlat faoliyati amaliy tizimi.

Tibbiy-pedagogik konsultatsiya – nuqsonli bolalarni tegishli o'quv-tarbiyaviy va sog'lomlashtirish muassasalariga yo'llash maqsadida ularni kompleks tibbiy-ruhiy-pedagogik ko'rikdan o'tkazadigan maxsus muassasa.

O'zini intizomga bo'ysundirish – o'z hulq-atvoridagi intizom, o'zini tuta bilish.

Himoya reflekslari – organizmning tabiiy ravishda me'yoriy faoliyatini izdan chiqaruvchi ta'sir omillariga reaksiyalari.

Eshitib-ko'rib qabul qilish – eshitish qobiliyati ancha susaygan bolalarning nutqni lablar va eshitish yordamida qabul qilishi. Bu yerda tovushni kuchaytiruvchi asboblardan foydalanish dastavval shart.

Etiologiya – xastaliklar va patologik holatlar paydo bo'lishi sabablari va sharoitlari to'g'risidagi fan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020 yil 23-sentyabr. O'RQ-637-son
  2. O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni, 2008 yil 7-yanvar O'RQ-139-son
  3. O'zbekiston Respublikasining "Keksalar, nogironlar va aholining boshqa ehtiyojmand toifalari uchun ijtimoiy xizmatlar to'g'risida"gi Qonuni 2016 yil 26 dekabrda PQ-415-son
  4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Fatmoni.
  5. O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2017 yil 1 dekabrda "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5270-sonli Fatmoni.
  6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2007 yil 17 maydagi "Imkoniyati cheklangan shaxslar uchun ixtisoslashtirilgan kasb-hunar kollejlari faoliyati to'g'risida" 2007 yil 17 maydagi PQ-100-son Qarori.
  7. O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2020 yil 13 oktyabrda "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4860-son Qarori.
  8. Sh.Mirziyoyev. "Bilimli avlod - buyuk kelajakning, tadbirkor xalq - farovon hayotning, do'stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir". O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 26 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimida ma'ruzasi. Xalq so'zi gazetasi, 2018-yil 8-dekabr.
  9. Sh.Mirziyoyev "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz" O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan
- Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi Toshkent - «O'zbekiston» - 2016
10. Sh.Mirziyoyev. "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz" - Toshkent: «O'zbekiston», 2017.
  11. Amirsaidova Sh.M. "Maxsus pedagogika fani taraqqiyotida shart mutafakkiri g'oyalarning o'rnini va roli". Ped. fan. pom... diss. - T., 2006.
  12. L.R.Muminova, R.Sh.Shomaxmudova, Z.M.Axmedova. "Inklyuziv ta'lim" o'quv qo'llanma. Toshkent, 2019
  13. Наталья Микляева, Татьяна Чудесникова, Анна Вилгенская, Ольга Кудравец, Светлана Семьяка. Инклюзивное образование детей с ограниченными возможностями здоровья. Москва Юрайт. 2021.
  14. Nurmatmedova L.SH. Nogiron bolalarning huquqiy asoslari va imniy-nazariy masalalari. Defektolog kadrlarni tayyorlash jang'omiga innovatsion ta'lim texnologiyalarini tadbir etish: muammolar va isd'follar. - T., 2014
  15. D.S.Qaxarova "Inklyuziv ta'lim texnologiyasi" Toshkent. 2014
  16. Р.Шомахмудова, Д.Тулаганова, А.Бердиева. Жисмоний ривожланишида муаммолари бўлган болалар билан инклюзив на махус тавлим тизимида олиб борилдиган коррекцион педагогик ишлар. Toshkent: ХТ «Розиков О.Ж». 2007 й.
  17. Р.Шомахмудова. Инклюзив тавлимининг назарий ва амалий асослари. Toshkent: ХТ «Розиков О.Ж». 2007 й.
  18. Ю.В.Шумиловская Подготовкa будушето учителя к работе с учащимися в условиях инклюзивного образования. S.A.Ustunov. Pedagogik texnologiyasoslari. - T.: O'qituvchi, 2004
  20. R.Shomaxmudova, D.To'laganova, A.Berdiyeva. Jimoniy tarbiya muammolari bolgan bolalar bilan inklyuziv va mahsus ta'lim tizimida olib borilishi mumkin bo'lgan tuzatish pedagogik ishlar. Toshkent: ХТ "Roziyov O. Zh.", 2017
  21. F.U.Qodirova, X.Sh.Yunusova. Inklyuziv va mahsus ta'limning filologik asoslari. Chirchiq, 2022

22. Usmanovna, Q. F., Azamkulovna, P. D., & Makkamovna, M. D. (2022). **INKLYUZIV TA'LIMDA KADRLAR MASALASI. O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMiy TADQIQOTLAR** JURNALI, 2(14), 834-842.

23. Inklyuziv ta'lim jarayonida umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilari bilan ishlashning innovatsion texnologiyalari. Respublika onlayn ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Bo'stonliq, 2020

24. Yangi O'zbekistonda pedagogik ta'lim innovatsion klasterini rivojlantirish istiqbollari. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Chirchiq, 2022

25. F. U. Qodirova, I. Q. Sayfullayeva. Inklyuziv va korreksion ta'limda ART-texnologiyalar. Toshkent, 2022

MUNDARIJA:

Kirish 3

I BOB. INKLYUZIV TA'LIMNING MOHIYATI VA IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALAR UCHUN IJTIMOY AHAMIYATI

1.1. Inklyuziv ta'limning maqsad va vazifalari 5

1.2. Inklyuziv ta'limning huquqiy-me'yoriy asoslari 14

1.3. Inklyuziv ta'limga oid xorijiy tajribalar sharhi 23

1.4. Ta'lim va tarbiya jarayonida inklyuziv ta'lim ijtimoiy fenomen sifatida 61

II BOB. INKLYUZIV TA'LIMNI TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASPEKTLARI

2.1. Imkoniyati cheklangan bolalar toifalari 78

2.2. Inklyuziv ta'limga qantrab olinuvchi bolalar 118

2.3. Inklyuziv ta'limda kadrlar masalasi 122

2.4. Imkoniyati cheklangan bolalar ta'limiga oid pedagogik nazariyalar 133

III. BOB INKLYUZIV TA'LIM JARAYONIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

3.1. Pedagogik texnologiya haqida 153

3.2. Inklyuziv va korreksion ta'limda qo'llanuvchi interfaol usullar 177

3.3. Inklyuziv va korreksion ta'limda aktdan foydalanish 196

IV. BOB INKLYUZIV TA'LIMNING KORREKSION-KOMPENSATSION YO'NALGANLIK AMALIYOTI

4.1. O'quv muhitida imkoniyati cheklangan bolalarni tinchlantiruvchi va faollashtiruvchi yondoshuvlar 201

4.2. Imkoniyati cheklangan bolalar mustaqillikka o'rgatish - inklyuziv ta'lim samaradorligining mezonlari 214

V. BOB INKLYUZIV TA'LIMDA TARBIVA MASALALARI

5.1. Ta'lim va tarbiya uzviyligi- ijtimoiy moslashuv omili 220

5.2. Inklyuziv maktab va sinflar uchun tarbiyaviy mashg'ulotlardan namunalar 231

GLOSSARIY 240

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR 246

Ғ.У.ҒОДИРОВА, Д.АРУЛАТОВА

**ИНКЛУЗИВ ТАЪЛИМ:
NAZARIVA VA AMALIYOT**

Мухаррир:

Х. Тахиров

Техник мухаррир:

С. Меликузиева

Мусаххих:

М. Юнусова

Саҳифаловчи:

А. Зиямухамедов

Нашриёт лицензия № 2044, 25.08.2020 й.

Босишга рухсат этилди 20.01.2022й.

Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$, "Times new roman" гарнитураси,
кегли 12... Offset босма услулида босилди. Шартли босма
табоғи 15,6. Адади 100 донга.

Yangi shirshiq book МЧЖда чоп этилди.

Манзил: Тошкент вилояти, Чирчиқ шаҳар, Саодат кўчаси